

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA İNSANIN SERÜVENİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Ozat SHAMSHİYEV

Danışman
Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ

Haziran 2017

KAYSERİ

T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA İNSANIN SERÜVENİ
(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan
Ozat SHAMSHİYEV

Danışman
Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ

Bu çalışma; T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'nın Türkiye Bursları projesi ile desteklenmiştir.

Haziran 2017
KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm material ve sonuçları aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Ozat SHAMSHİYEV

YÖNERGEYE UYGUNLUK ONAYI

“Kur’an’da İnsanın Serüveni” adlı Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi’ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Ozat SHAMSHİYEV

Danışman

Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Halim ÖZNURHAN

Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ danışmanlığında **Ozat SHAMSHİYEV** tarafından hazırlanan “**Kur’an’da İnsanın Serüveni**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü **Temel İslam Bilimler Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalında Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

21/07/2017

JÜRİ:

Danışman : **Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ (Danışman)**

Üye : **Doç. Dr. Şahin GÜVEN**

Üye : **Doç. Dr. Ömer BAŞKAN**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 21/07/2017 tarih ve 23... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

21/07/2017
T.C.
Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

İnsan, gerek maddî gerekse manevî olarak tarihî süreç içerisinde farklı disiplin ve bilim dalları tarafından çalışma konusu edilmiştir. Her bilim dalı, insanla ilgili soruları gündeme getirerek, insana ilişkin kavramlar, tanımlar ve kuramlar geliştirerek insan meçhulünü kendi açısından anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik çaba sarf etmiştir. Örneğin tıp; insanı et, kemik ve sinir sisteminden oluşan bir tedavi nesnesi olarak ele alırken, psikoloji ise, insanın tamamen ruhsal ve manevî boyutuna yönelik incelemelerde bulunmuştur. Antropoloji; insanın anatomik yapısını köken ve ırksal olarak incelerken, toplumbilim; insanı bir sosyal varlık olarak okumaya çalışmıştır. Biz de bu çalışmamızda, insanı Kur'an perspektifinden tanımaya ve tanımlamaya çalıştık. Bu nedenle çalışmamızın konusu, insanın kâinattaki yerini belirlememiz ve farklı merhalelerden müteşekkil tek bir serüven olan insan hayatının serencamını görmemiz açısından önem arz etmektedir.

Tezin *Giriş* kısmında, çalışmanın amacı, önemi, kapsamı ve sınırları gibi teknik konulara değindikten sonra, konunun temel referanslarını oluşturan belli başlı tefsir kaynaklarından bahsedeceğiz. Devamında, *insan* kavramı ve insanla ilgili diğer kelimeler çerçevesinde kavramsal tahlillerde bulunacağız.

Çalışmamızın *Birinci Bölüm*'ünde, yaratılış öncesi, yaratılış, yaratılışın çeşitleri ve aşamaları ile ilgili konuları ele alacağız. *İkinci Bölüm*'de insanoğlunun diğer varlıklara olan üstünlüğü, Âdem'in cennetteki halleri, dünya hayatı ve insanın dünya hayatındaki merhaleleri konularını incelemeye çalışacağız. Çalışmamızın son bölümü olan *Üçüncü Bölüm*'de ise, ölüm hâdisesi ve cennet cehennem ayırımına varıncaya kadar insanın âhiretteki halleri ile ilgili konuları araştırmaya çalışacağız.

Çalışmamızın, insanla ilgili yapılabilecek daha güzel çalışmalara bir vesile olmasını ummakla birlikte, araştırma esnasında istemeden de olsa düştüğümüz hataların ve eksik kalan yönlerin hoşgörüyü karşılanmasını bekliyoruz.

Gerek yüksek lisans ders döneminde, gerekse tez aşamasında, özellikle tefsir literatürüyle ilgili ufkumuzu genişleten, bize bir araştırmacı ruhu kazandıran ve tez sürecinde yönelttiği tenkit ve önerileriyle yol gösteren kıymetli hocam Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ'e şükranlarımı sunarım.

Bu çalışmanın tamamlanmasında büyük katkıları olan ve yurtdışından gelen yabancı uyruklu öğrencilere, araştırmacılara ve bilim adamlarına destek sağlayan T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na ve Türkiye Bursları alışma Ekibi'ne teşekkür ederim.

Çalışma esnasında kendisinden bilgi ve tecrübe olarak istifade ettiğim, tezin okunma ve düzeltme aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen mesai arkadaşım İbrahim TÜRK'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, alışma sırasında bana gösterdikleri fedakarlık ve anlayışından dolayı eşim Fatıma Hanım'a ve kızım Hanife'ye teşekkür ederim.

Ozat SHAMSHİYEV

Konya, Haziran 2017

KUR'AN'DA İNSANIN SERÜVENİ

Ozat SHAMSHİYEV

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2017

Danışman: Doç. Dr. Mustafa KARAGÖZ

KISA ÖZET

Şüphesiz ki Kur'an-ı Kerim, insanlığa rehber olarak indirilen vahiy kaynaklı bir kitaptır. İnsanlığa bir rehber olarak gönderilmesinden dolayıdır ki, onun en temel konularından biri bizzat *insan*'ın kendisidir. İnsanın, kendini anlaması için “nereden geldiği”, “nerede bulunduğu” ve “nereye gideceğine” dair sorulara cevap vermesi lazımdır. İşte biz, bu çalışmamızda yukarıdaki soruların cevaplarını, Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden hareketle bulmaya çalıştık. Çünkü, Kur'an'ın muhtelif yerlerine serpiştirilmiş olan konuyla ilgili ayetler, bize, *insanla* ilgili kesin bir tanım vermemekle birlikte insan ve insanın serüveni ile ilgili genel bir tablo sunmaktadır. Bu sebeple, biz, Kur'an ayetlerini ve ayetlerinin yorumlarıyla ilgili belli başlı tefsirleri esas alarak, yaratılış öncesi, yaratılış olayı, dünya hayatı ve ölüm sonrası hayat şeklinde aşamalandırdığımız insan serencamını araştırmaya ve neticede Kur'an'daki insanın serüveni ile ilgili genel bir tablo ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmanın *Giriş* kısmında, tezle ilgili teknik konulara değinildikten sonra insan ve insanla ilgili diğer kavramların tahlili yapılmıştır. *Birinci Bölüm*'de, insanlığın yaratılış öncesi, vasitasız ve vasıtalı olmak üzere Âdem'in ve neslinin yaratılışı, her iki yaratılışın aşamaları ve insanın yaratılış sebebi gibi konular işlenmiştir. *İkinci Bölüm*'de, insanoğlunun diğer varlıklardan üstünlüğü, Âdem'e isimlerin öğretilmesi, meleklerin Âdem'e secde etmeleri, ilk isyan, Âdem ve Havvâ'nın cennetteki hayatı, insanla şeytan arasındaki mücadele, cennetten sürgün, dünya hayatı, dünya hayatının özellikleri, insan hayatının merhaleleri gibi meseleler ele alınmıştır. *Üçüncü Bölüm*'de ise, âhiret kavramının tanımı, âhiretin diğer isimleri, âhiretle ilgili ayetlerin tahlili, ölüm hâdisesi, ölüm kavramının tanımı, ölümle ilgili ayetler ve diğer kavramlar, kıyamet, kıyametin tanımı, kıyametle ilgili ayetlerin tahlili, kıyamet koptuğu zaman kâinatın ve insanların durumu, kabir hayatı, kabirle ilgili ayetlerin tahlili, yeniden dirilme ve hesap günü konuları incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kur'an-ı Kerim, insan, insanın serüveni.

JOURNEY of the HUMAN in The QUR'AN**Ozat SHAMSHIYEV****Erciyes University, Graduate School of Social Sciences****M.Sc. Thesis, June 2017****Supervisor: Associate Prof. Dr. Mustafa KARAGÖZ****ABSTRACT**

Undoubtedly, The Qur'an is the book that was revealed as a guidance for mankind. According to its revealing as a guidance especially for human being, one of its basic themes is *the human*. The human has to answer basic questions like "where did I come from?", "where am I, now?" and "where am I going to?", so that he can understand himself. Hence, we have tried to find out answers of that questions throughout The Qur'an verses. Because, although the verses which are situated in various places of The Qur'an, don't give us an absolute definition of the human, but they give us a general portrait of human and human journey. Thus, we've efforded to study and to present a picture of journey of human being which is including pre-creation era, process of creation, world life and the hereafter epochs. In the *Prologue*, technical subjects of the thesis have been studied, after, there has been made an alalysis of the term *human* and analysis of related terms. In the *First Chapter*, it's been mentioned about pre-creation era, direct (creation of Adam) and undirect (creation of Adam's offspring) creations with their steps and about the main reason of creation of mankind. Then, in the *Second Chapter* of thesis, we've studied issues like superiority of human in the universe, teaching Adam the names, prostration of angels in front of Adam, the first rebellion, life of Adam and Eve in paradise, struggle of the human with the satan, banishment from the paradise, worldlife, features of worldlife and levels of human life. And lastly, in the *Third Chapter*, we've considered topics like definition of hereafter, the other names of hereafter, analysis of verses related to the hereafter, the death, definition of the death, the other names of the death and analysis of regarding verses, doomsday, definition and regarding verses, state of human and the universe during the doomsday, life in grave, study of concerned verses, resurrection and the day of reckoning.

Key words: The Qur'an, the human, journey of the human.

İÇİNDEKİLER

KUR'AN'DA İNSANIN SERÜVENİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK SAYFASI.....	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK ONAYI.....	ii
TEZ İNTİHAL FORMU.....	iii
KABUL ve ONAY.....	iv
ÖNSÖZ/TEŞEKKÜR.....	v
KISA ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xiii
GİRİŞ	1
1. Çalışma Hakkında.....	1
1.1. Çalışmanın Konusu.....	1
1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.3. İlgili Literatür.....	4
1.4. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları.....	8
1.4.1. Kaynak Tefsirler	8
1.5. Çalışmanın Yöntemi	12
1.5.1. Konulu Tefsirin Tanımı.....	13
1.5.2. Konulu Tefsirin Ortaya Çıkış Süreci	14
1.5.3. Konulu Tefsirin Olumlu Yönleri ve Eleştiriler	15
1.6. Konuyla İlgili Ayetler	16
2. İnsan Kavramı.....	20
2.1. İns/İnsan Kelimesi.....	21
2.2. İnsanla İlgili Olarak Kur'an'da Kullanılan Diğer Kelimeler	23
2.2.1. Beşer (البشر)	23
2.2.2. Âdem (آدم).....	24
2.2.3. Halife (الخلافة).....	25
2.2.4. Nefs (النفس).....	26

BİRİNCİ BÖLÜM

VARLIK ÖNCESİ ve YARATILIŞ OLAYI

1. Yaratılış Öncesi Dönem	28
2. Yaratılış.....	32
2.1. İlk Yaratılış (Topraktan Eşref-i Mahlûkat İnsana).....	32
2.1.1. İlk Yaratılışın (Vasitasız Yaratılış) Aşamaları	33
2.1.1.1. Toprak (تراب).....	34
2.1.1.2. Yapışkan Çamur (طين لازب).....	34
2.1.1.3. Çamurdan Süzülen Öz (من سلاله من طين).....	35
2.1.1.4. Kuru ve Değişime Uğramış Kara Çamur (من صلصال من حمأ مسنون)	35
2.1.1.5. Ateşte Pişmiş Çömlek Sertliğindeki Kuru Çamur (من صلصال كالفخار).....	36
2.1.1.6. Tesviye ve Ruhun Üfürülme Aşaması (فإذا سويته و نفخت فيه من روحي).....	36
2.1.2. İlk Yaratılışla İlgili Bazı Meseleler	37
2.1.2.1. Her Şeyin Çift Yaratılması.....	37
2.1.2.2. Havvâ'nın Yaratılışı.....	38
2.2. İnsanoğlunun Yaratılışı (Vasitalı Yaratılış)	41
2.2.1. Vasitalı Yaratılışın Aşamaları.....	43
2.2.1.1. Toprak (تراب).....	43
2.2.1.2. Nutfе (ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ).....	44
2.2.1.3. Alaka (ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً).....	45
2.2.1.4. Mudğa (فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً)	46
2.2.1.5. Bambaşka Bir Yaratılış (ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكُ اللَّهُ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ).....	48
3. İnsanın Yaratılış Sebebi ve Gâyesi	49

İKİNCİ BÖLÜM

CENNET ve DÜNYA HAYATI

1. İnsanın Diğer Varlıklara Üstün Kılınması	55
1.1. Âdem'e İsimlerin Öğretilmesi.....	57
1.2. Meleklerin Âdem'e Secdesi ve İlk İsyan	59
2. Cennetteki Hayat.....	61
2.1. Şeytanın “İnsan”ı Kandırması.....	63
2.2. Âdem ve Havvâ'nın Tövbesi	65

2.3. Cennetten Sürgün	66
3. Dünya Hayatı.....	68
3.1. Dünya Hayatının Özellikleri	68
3.1.1. Sürgün.....	69
3.1.2. Dünya Hayatının Geçiciliği	71
3.1.3. Ekin Alanı	72
3.1.4. İmtihan.....	73
3.2. İnsan Hayatının Merhaleleri.....	75
3.2.1. Cenîn (الجنين)	76
3.2.2. Çocukluk (الطفولة، الصبا).....	79
3.2.3. Buluş Çağı (الخلم)	80
3.2.4. Rüşd Yaşı (الرشد)	82
3.2.5. Olgunluk Çağı (أشد).....	84
3.2.6. Yaşlılık ve Erzel-i Ömür (الكبر و أرذل العمر).....	86

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜM ve ÖTESİ

1. Âhîret.....	91
1.1. Âhîret Kelimesinin Sözlük Anlamı	91
1.2. Âhîret Kelimesinin Terim Anlamı.....	91
1.3. Kur'an-ı Kerim'de Âhîret Yerine Kullanılan Diğer İsimler.....	93
1.4. Âhîretle İlgili Ayetlerin Tahlîli	95
2. Ölüm Hâdisesi	98
2.1. Ölüm Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları.....	98
2.2. Ölümle İlgili Kavramlar ve Ayetler	100
3. Kıyamet	103
3.1. Kıyametin Sözlük ve Terim Anlamları	103
3.2. Kıyametle İlgili Kavramlar	105
3.3. Kıyametin Kopması	106
3.4. Kıyametle İlgili Ayetlerin Tahlîli.....	108
3.4.1. Kıyamet Günü İnsanların Durumu.....	109
3.4.2. Kıyamet Günü Kâinâtın Durumu	112
3.5. Kabir Hayatı.....	113
3.5.1. Kabirle İlgili Ayetler	113

3.5.2. Kabirle İlgili Ayetlerin Tahlili	115
3.6. Yeniden Dirilme (Ba's).....	118
3.7. Hesap Günü	121
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA	130
ÖZGEÇMİŞ.....	140

KISALTMALAR

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: bin/ibn
Bkz/bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: hicrî
ISTAC	: International Institute of Islamic Thought and Civilization
KURAMER	: Kur'an Araştırmaları Merkezi
Neşr.	: Neşriyat
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm tarihi
s.	: sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik eden
trs.	: tarihsiz
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Yay.	: Yayınevi

GİRİŞ

1. Çalışma Hakkında

1.1. Çalışmanın Konusu

Yüce Yaratıcı, insanı ahsen-i takvim üzere yaratmış¹ ve iyiyi kötüden, güzeli çirkinden, hakkı batıldan ayırması için onu akıl melekesi ile donatmıştır.² Aklını kullanarak Hakk'a giden yolu bulsun diye, kainatı bin bir çeşit ayetle bezemiştir. Aslında, insanın kendisi bile büyük bir mucizedir. Onun yapısı, yaratılışı, hayatı, doğup büyümesi ve yaşlanıp ebedi hayata irtihal etmesi de birer mucize ve ayettir.³ İşte insan, kendindeki harikuladeliği idrâk ederek de Cenâb-ı Hakk'ın yüceliğini ve cemalini kavrayabilme yetisine sahiptir. Bunlar, insanın akıl melekesine dayanmaktadır. Aklın yetersiz kaldığı alanlarla ilgili ise, ilâhî vahiy meş'alesiyle beşeriyetin yolunu aydınlatan uyarıcı ve müjdeleyici⁴ peygamberler gönderilmekte ve insana iki seçenek, iki yol⁵ sunulmaktadır. Buna göre insan, ya Hakk'ı ve hakikati görmezden gelerek sonsuz ve elim bir azabı tadacak, ya da Allah'a ve peygamberine iman edip, O'nun emirlerine uymak suretiyle sonsuz cennet yurdunu kazanacaktır. Kuran-ı Kerim, Allah'ın insana yönelik hitabıdır. İnsana gönderilmiş olmasıyla onun tüm içeriği "insan"la alakalıdır, hatta baştan sona insanı anlatmaktadır. İnsanın nefsi, yapısı, eğilimi, yönelimi, isteği, dileği, emeli, hırsı, teslimiyeti, itaati, isyanı, ibadeti, ubudiyeti, insanın kendi kendisiyle ilişkisi, Rabbiyle olan ilişkisi, doğa ve diğer varlıklarla olan ilişkisi, ahiret saadetini elde etme hususunda en büyük rakibi ve düşmanı olan şeytan ile olan sürekli kavgası; imandan küfre

¹ Tîn, 95/4.

² İnsan aklı ve aklın özellikleri ilgili geniş bilgi için bkz: Sir Charles Sherrington, *Man, On His Nature*, Doubleday Anchor Books and Cambridge University Press, New York 1955, s. 172.

³ Muhammed Râtîb en-Nablûsî, *Mevsûatu'l-İcâzi'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne Âyâtullah fi'l-İnsân*, Dâru'l-Mektebî, Dimaşk 2007, s. 43.

⁴ Nisâ, 4/165.

⁵ Beled, 90/10.

varıncaya dek Kitap'ta geçen kavram, olgu, çağrı, emir ve yasağın her biri doğrudan doğruya insanı anlatmakta ve tanımlamaktadır.⁶

Okuduğumuz her sure ve ayetin, her kıssa ve olayın "insan"ın bir yönünü anlattığını, bunların her birinde insanın tabiatı ile ilgili birer mesajın bulunduğunu görebiliriz. Bu yönüyle Kur'ân-ı Kerîm, insanın bir kılavuzudur. Yaratıcısının huzurundan ayrılıp tekrar O'nun huzura dönme sürecini anlatan bir serencamdır. Kur'an, insanın nasıl bir serüven yaşaması gerektiğini belirleyen bir rehberdir.

İnsanın yaratılışı, yaratıldıktan sonra cennete yerleştirilmesi, ardından cennetten çıkarılarak yeryüzüne sürgün edilmesi ve yeryüzündeki imtihan hayatını başarıyla geçerek yitirdiği cenneti tekrar kazanması, yitirdiği Cennet'ten umduğu Cennet'e doğru uzayan yolculuğu boyunca yaşadığı, yaşamakta olduğu ve yaşayacağı serüvenin tamamı, çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.⁷

1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmamızda, Allah'ın yeryüzünde bir halife⁸ olarak yarattığı "insan"ın Kur'an'da anlatılan serüvenini ele almak istiyoruz. İnsan'ın, Rabbine hakkıyla ibadet ve itaat edebilmesi, önce kendini tanıyıp bilmesine bağlıdır. Allah karşısındaki sorumluluklarını yerine getirirken ne tür engellerle karşılaşacağını, ne tür merhalelerden geçeceğini önceden idrak etmek durumundadır; nereden geldiğini ve nereye gideceğini bilmelidir. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda, genel itibariyle "insan" denen varlığı tanımaya çalıştıktan sonra, ayetler bağlamında, insan hayatının evrelerini anlatmayı amaçlıyoruz. İnsanın Allah Teala ile yaptığı ilk akitten sonra yaratılışı, dünya hayatı, ölüm ve ölüm sonrası şeklinde takip eden çizgiyi bütüncül bir bakış açısıyla ortaya koymayı hedefliyoruz.

"İnsan" hayatını bütüncül bir bakışla ele almak ve insanı Kur'an ayetleri ışığında anlamaya çalışmak, son derece önemlidir. Üzerinde mesâi harcayacağımız bu çalışma, şu açılardan önem arz etmektedir:

- Eskik yönleri olmakla birlikte konu odaklı bir çalışmanın, Kur'an-ı Kerim'deki bir konuyu anlamakta tercih edilen metotlardan biri olduğudur. Kur'an-ı Kerim'den bir

⁶ Zübeyir Yetik, *İnsanın Serüveni*, Beyan Yay., İstanbul 1991, s. 9.

⁷ Yetik, *İnsanın Serüveni*, s. 11.

⁸ Bakara, 1/30.

konuyu seçerek, o konuyu bütüncül olarak ele almak, Kur'an'ın muhtelif yerlerine serpiştirilmiş olan ilgili ayetleri bir araya getirerek o ayetler üzerinde kafa yormak ve ayetler arasında bağlantılar kurarak bütün bir resim oluşturmak, Kur'an'ın muradının anlaşılmasında takip edilen yöntemlerden biridir. Fakat, bu yöntemin doğru sonuç vermesi, ileride de anlatılacağı üzere, konulu tefsiri uygulayacak kişinin niyetinin iyi olması ve yöntemi doğru uygulamasına bağlıdır.

- Bu tezin bir diğer önemli özelliği, tespit edebildiğimiz kadarıyla, konusu ve kapsamı itibariyle Kur'an-ı Kerim'de insan konusunun Türkiye bağlamında bu şekilde ele alınmamış olmasıdır. Şöyle ki, konuyla ilgili literatürü tanıtırken açıklayacağımız üzere “insan” konusunu, Kur'an ayetleri bağlamında ve kronolojik bir tarzda bütüncül olarak ele alan yüksek lisans ve doktora düzeyinde hiçbir çalışmaya rastlayamadık. İnsanın tarihi veya serüveninin bir kısmını ele alan çalışmalar mevcut olmakla beraber, yaratılış öncesinden başlatarak, yaratılış, dünya hayatı ve ölüm sonrası konularını da içine alacak şekilde, ayetler ekseninde konuyu işleyen bir çalışma olması hasebiyle bu çalışmamız diğerlerinden ayrılmaktadır.

- Batı eğitim sisteminin hâkim olduğu Kazakistan'da, okullarda hala insanın maymundan geldiği fikri benimsenmekte, evrene ve insana Darwinizm bakış açısıyla bakılması, aşılansmaktadır. Vahiy gerçeğini görmezlikten gelerek insanın yaratılış olayını ve gayesini, kendilerine göre kurgulamaya çalışan doktrinlerin tutarsızlıkları karşısında, alternatif olarak “Kur'an'ın insan anlayışı”nı ortaya koyduğumuz takdirde, okuyucunun kendiliğinden mantıklı olanı seçeceğine ve insan hakkında daha sağlam bir görüş sahibi olacağına inancımız sonsuzdur. Binaenaleyh, bu konuyu bilimsel bir çerçevede çalışıp kendi dilimize çevirdiğimiz zaman, Kazakistan'daki Müslümanlar'a faydamızın dokunacağını umuyoruz.

- “İnsan” konusunun araştırılmasındaki bir diğer önemli husus, Dr. Alexis Carrel'in yaptığı şu tespittir. Dr. Alexis'e göre, bilimi, *canlıların bilimi* ve *cansızların âlemine dair bilim* şeklinde ikili taksime tabi tutacak olursak, cansızlara dair bilim son derece gelişmiştir: Belli başlı kavramlar üretilmiş, formüller ve sabit kanunlar tespit edilmiş, veriler sayısal olarak son derece net değerlerle ifade edilir hale getirilmiş ve bu alana dair bir nizam kurulmuştur. Buna karşılık, başta insan olmak üzere canlıların hayatına dair bilim ise, aynı seviyede ilerleyememiş, henüz kavramlar ve kanunlar tam olarak

yerleşmemiş, teoriler ve kuramlar geliştirilmemiş bir halde keşfedilmeyi beklemektedir.⁹

1.3. İlgili Literatür

Kuşkusuz ki, Müslümanlar'a göre insana insanı anlatan ilk kitap Kur'an-ı Kerimdir; sözleriyle ve fiilleriyle insanı tanımlayan en önemli şahıs Allah Elçisi (s.a.s.)'dir. Bununla beraber, tespit edebildiğimiz kadarıyla bugünkü anlamda müstakil olarak insan konusunu işleyen ilk klasik eser, Râğıb el-İsfahânî'nin (ö. V/XI yüzyılın ilk çeyreği), hicrî 1319 tarihinde Beyrut'ta basılan *Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsîlü's-Saadeteyn* adlı kitabıdır.¹⁰ Müellif, eserinde insanı dünya ve ahiret bağlamında ele almış, ilk yaratılış ile ahiretteki yaratılma meselelerini, insanın dünya ve ahiret mutluluğunu nasıl elde edeceği meseleleri üzerinde durmuştur. Eserde insanın nasıl bir varlık olduğu, mahiyeti, insanı teşkil eden unsurlar, insanın âlemdeki konumu, kâinatın sırf insan için yaratıldığı meselesi, insanın yaratılış gayesi, insanların farklı oluşlarının sebebi, insanın şeriâtle olan ilişkisi, kulluğun önemi, ölümün fazîleti ve insanın mutluluğu gibi konular yer almaktadır. Bu eser, hem konusu ve kapsamı, hem de bizim çalışmamıza ilgili kısımlarda kaynaklık teşkil etmesi itibariyle çok önemli bir eserdir.

Burada zikredilmesi gereken, insanla ilgili bugüne kadar yapılmış en önemli çalışmalardan biri Âişe Abdurrahmân bintü's-Şâtî'nin *el-Kur'ân ve Kadâyâ'l-İnsân* (Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1969) adıyla kaleme aldığı, aynı yıl birtakım değişiklikler yaparak *Makâl fi'l-İnsân:Dirâse Kur'âniyye* (Dâru'l-Ma'rife, Kâhire 1969) ismiyle neşrettiği eseridir. Müellif, *Birinci Bölüm*'de *insan* kavramını tanımlamış; “halife, Âdem'e yapılan secde, insanın yaratılışı, insanın emaneti ve hürriyeti, ba's, ruhlar âlemi, din-bilim ilişkisi açısından insan” gibi meseleleri ele almıştır; *İkinci Bölüm*'de ise “günümüzdeki tefsir yöntemleri ve çağımız insanının ihtiyaçları” ile ilgili konuları işlemiştir. Söz konusu eser, ilgili kısımlarda kendisinden en çok istifade ettiğimiz çalışmalardan biridir.

Arap dünyasında insan üzerine yapılan araştırmalardan biri, Abbâs Mahmûd el-Akkâd'ın telif ettiği *el-İnsân fi'l-Kur'ân* (Dâru Nehdati Mısr, İskenderiyye trs.) adlı çalışmadır. *Birinci Bölüm*'de “sorumlu varlık, ruh-beden ilişkisi, nefis, emanet, teklif ve

⁹ Alexis Carrel, *Man The Unknown*, (çev. Âdil Şefik), ed-Dâru'l-Kavmîyye li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, trs., s. 11-17.

¹⁰ Ebu'l-Kâsım Huseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râğıb el-İsfahânî (ö. V/XI. Yüzyılın ilk çeyreği), *Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsîlü's-Saadeteyn*, Beyrut 1319, s. 17.

hürriyet, Âdem” gibi konuları ele alan Akkâd, *İkinci Bölüm*’de “ilmî ve felsefî akımların nazarındaki insan” konusu üzerinde durmaktadır. Bu eserin de ilgili yerlerinden istifade etmiş bulunuyoruz.

“Kur’an’da İnsanın Serüveni” konusu üzerinde çalışmamıza ilham kaynağı olan önemli bir eser, Zübeyir Yetik’in *İnsanın Serüveni* (Beyan Yay., İstanbul 1991) adlı kitabıdır. Yazarın kendi ifadesiyle “yaratılmasıyla birlikte cennete konulan, ardından cennetten çıkarılarak yeryüzüne salınan ve yeryüzündeki yaşamıyla, yitirdiği cenneti ele geçirmesi; Yüce Allah tarafından irade edilmiş olan insanın, ahsen-i takvim olarak yaratılmışken hayvandan da aşağı düşebilen yaratığın, yitirdiği cennetten umduğu cennete doğru uzayan yoldaki, yolculuğu boyunca geçirdiği, geçirmekte olduğu ve geçireceği serüvenin tümü de, yine Yüce Kitap’tadır”¹¹ şeklinde özetleyebileceğimiz bu eser, konusu ve kapsamı itibariyle bizim tezimize benziyor olsa da, işleniş tarzı ve üslubu itibariyle ondan ayrılmaktadır. Müellif, konuyu ayetler ekseninde işlemekten ziyade, fikir ve düşünce zemininde ele aldığı için, bu çalışma daha çok felsefî ve düşünsel bir çalışma niteliği arz etmektedir.

Orijinali Muhammed Han Kayani tarafından kaleme alınan, Türkçe çevirisi de F. Mevheş Kayani tarafından yapılmış olan *Kur’an Işığında İnsanoğlunun Serüveni* (el-Ummah Neşriyat, İstanbul 1991) adlı eser, her ne kadar ismi itibariyle bizim çalışmamızla benzerlik arz etse de, içerik olarak insanlık tarihini şiirsel olarak anlatan bir eserdir.

Murtaza Mutahhari’nin telif ettiği, Hasan Kanaatlı’nın da Türkçe’ye çevirerek neşrettiği *Kur’an’da İnsanın Tanımı (Meâric Suresinin Tefsiri)*(Kevser & Değerler Yay., İstanbul 1991) adlı eseri, Meâric suresi bağlamında insanın bazı özelliklerini, Kıyamet ve Kıyametin ahvali ile ilgili konuları içeren bir eserdir. Bu eser, insanın serüvenini kapsamamaktadır. İnsanla ilgili bazı konuları içermesi yönüyle ilgili kısımlarda bu eserden istifade ettik.

Konumuzla ilgili, Şerafettin Gölcük’ün *Kur’an ve İnsan* (Kitap Dünyası Yay., Konya 2009) ve Fevzi Zülaloğlu’nun *Kur’an’da İnsan* (Ekin Yay., İstanbul 2012) adlı eserlerini zikretmek mümkündür. Bu iki çalışma, insanın Kur’an’daki özellikleri, insanın maddi-manevî boyutu, insanın yaratılışı, insanın Allah’la ve çevresiyle ilişkisi,

¹¹ Yetik, *İnsanın Serüveni*, s. 11.

insanın inanç boyutu gibi meselelere temas etmiş olup insanla ilgili genel ve tanımlayıcı nitelikteki çalışmalardır.

Düccane Cündioğlu'nun *Hız. İnsan* (Kapı Yay., İstanbul 2016) adlı eseri, genel itibariyle insanı konu edinen bir çalışmadır. Müellif, çalışmasında insan konusunu daha çok fikrî ve düşünsel olarak ele almıştır. Bu eser, insan mefhumuyla ilgili bazı önemli sorular sorarak, insanı o sorular üzerinde düşünmeye sevk etmesi yönüyle önemli bir çalışmadır. İçerik ve işleniş tarzı olarak bizim çalışmamızla paralellik arz etmeyen bu eserden, bazı noktalarda yararlandık.

İnsanla ilgili çalışmalarıyla Nobel Tıp Ödülü kazanan Dr. Alexis Carrel'in, orijinal ismi "*Man The Unknown*" olan, Ömer Durmaz tarafından *İnsan Denen Meçhul* (Hayat Yay., İstanbul 2016) ismiyle Türkçe'ye çevirilen çalışma, sosyal ve psikolojik bir varlık olan insanı, maddî ve manevî bütün yönleriyle açıklaması yönüyle önemli bir çalışmadır. Ancak bu eser hem alan olarak, hem de içerik ve kapsam olarak bizim çalışmamıza benzememektedir. Buna rağmen, insanın manevî ve sosyal boyutunu ele alması hasebiyle, bu kitabın Âdil Şefik tarafından *el-İnsân Zâlike'l-Mechûl* (ed-Dâru'l-Kavmîyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr) adıyla Arapça'ya yapılan çevirisinden istifade ettik.

Konuyla ilgili Türkiye'de yapılan akademik çalışmalara gelecek olursak, "Kur'an" ve "insan" şeklinde her iki maddeyle birlikte yaptığımız tarama sonucunda -İSAM tez veritabanındaki bilgilere göre- 80 tane çalışılmış ve devam etmekte olan yüksek lisans ve 19 tane çalışılmış ve devam etmekte olan doktora tez çalışması bulunduğunu tespit ettik.¹² Bu tezler, genel itibariyle, insanla ilgili sosyolojik, psikolojik, pedagojik, tasavvufî v.b. konuları ele alan çalışmalardır. Bunların arasında, doğrudan "Kur'an'da İnsanın Serüveni" konusunu işleyen hiçbir tez yoktur. Ancak, bazı bölümler ve konular itibariyle tezimizle ilgili olan ve bize kaynak teşkil eden birkaç tane tez çalışması mevcuttur:

Yusuf Altunbaş, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi*, Sivas 2006. Yrd. Doç. Dr. Nuri Adıgüzel danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, "yaratma ile ilgili kavramlar", "evrim teorisinin temeli" ve "İslam Düşüncesi'ndeki evrimciler" konularını işledikten sonra buna mukabil olarak Kur'an'daki insanın yaratılışı meselesini incelemiştir. İnsanın yaratılışını aşamalı olarak işlemesiyle ve

¹² Bu veri, 11.03.2017 tarihinde yapılan tez taraması esas alınarak verilmiştir.

“insanın yaratılışı” noktasında bize fikir vermesi itibariyle önemli bir çalışmadır. İlgili kısımda bu çalışmadan istifade ettik.

Duran Ali Yıldırım, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı*, Konya 2001. Prof. Dr. Durmuş Ali Kayapınar danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, genel itibariyle insanın yaratılışı ile ilgili kavramları, insanın yaratılış safhalarını ele almıştır.

Reem Tabbara, *Kur'an-ı Kerim'deki İlmi İ'caz Bağlamında İnsanın Yaratılışı*, Kahramanmaraş 2015. Yrd. Doç. Dr. Yahya Yaşar danışmanlığında Arapça yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, insanın yaratılışını Kur'an'ın i'caz özelliği ve bilimsel tefsir bağlamında incelemiştir. Çalışmamızda, hem konular açısından hem de konuyu işlemedeki yöntemi noktasında bu tezden yararlandık.

Süleyman Koyuncu, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışı*, Konya 1992. Doç. Dr. Süleyman Toprak danışmanlığında doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışma, daha çok insanın yaratılışına kelami açıdan yaklaşmaktadır. Araştırmacı, konuyla ilgili kelami tartışmaları inceledikten sonra insanın yaratılışını ve yaratılış merhalelerini ayetler ekseninde anlatmıştır.

Enes Caymaz, *Kur'an'da İnsan-Şeytan İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarihi Serüveni*, Kahramanmaraş 2007. Danışmanlığını Prof. Dr. M. Kemal Atik'in yaptığı ve yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, ilkel ve diğer dinlerdeki insan-şeytan ilişkisi konusunu işledikten sonra Kur'an'daki insan-şeytan ilişkisinin tarihi serüvenini incelemiştir. İlgili kısımlarda bu çalışmadan da istifade ettik.

Sedat Akyüz, *Kur'an'da İnsan ve Tarih*, Konya (devam ediyor). Prof. Dr. Fethi Ahmet Polat danışmanlığında doktora tezi olarak çalışması devam etmekte olan bu tez, isim olarak bizim çalışmamıza benzemektedir. Fakat, uzun dönem önce başlayan bu çalışma daha bitirmediği için içerik olarak bizim konumuzla ilgili olup olmadığı hakkında net bir bilgiye ulaşamadık.

Yukarıda zikrettiğimiz Türkiye'de yapılan, konumuzla ilgili yüksek lisans ve doktora tezleriyle ilgili kısa bir değerlendirme yapacak olursak, çalışmaların çoğu insanın yaratılışı konusu üzerine odaklanmıştır. Yaratılışla ilgili olmayan diğer çalışmalar ise, özellikle “Kur'anda insanın serüveni” konusunu bütüncül olarak ele almamıştır.

1.4. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları

İnsan'ın serüvenini konu edinen bu tez çalışması, genel itibariyle Kur'an ayetleri eşliğinde işlenecektir. Çalışma çerçevesinde, Kur'an'ın bizlere sunduğu *insan* kavramının sınırları tespit edilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın odak noktasını oluşturan "insanın serüveni" konusu, ayetler ışığında incelenecektir. Daha detaylı olarak ifade etmek gerekirse, önce insan ve insanla ilgili kavramların tahlili yapılacak; daha sonra sırayla, insanın yaratılıştan önceki durumu, yaratılışı, yaratılışın çeşitleri ve merhaleleri, insanlığın ilk nüvesi olan Hz. Âdem'le Hz.Havva'nın cenneteki durumları, cennetten sürgün, dünya hayatı, âhiret, ölüm, kıyamet, kabir hayatı (berzah âlemi), yeniden diriliş ve hesap günü şeklinde devam eden insan serüveninin merhaleleri, belli başlı tefsir kaynaklarına itimat etmek suretiyle kronolojik olarak ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın konusu, insanın Kur'an-ı Kerim'deki serencamı olduğuna göre, konumuzun ana mihveri Kur'an ayetlerinden oluşmaktadır. Kur'an ayetleri, Yüce Allah tarafından Allah Elçisine (s.a.s.) indirildiği günden Kıyamet'e kadar insanlara hitap eden, insanların din adına bütün ihtiyaçlarını karşılayacak olan özlü ve ilahî bir beyan olduğu için, muradının anlaşılmasında açıklamalara ve tefsirlere ihtiyaç vardır.¹³ Bundan dolayıdır ki, tarih boyunca Kur'an'ın anlaşılması yolunda yüzlerce tefsir çalışması yapılmıştır. Bu tefsirlerin bazıları, Kur'an'ı dilbilimsel olarak açıklamaya çalışırken, bazıları da Kur'an'ı bilimsel olarak ya da işârî tefsir metoduyla yorumlamaya çalışmıştır; kimi müfessirler, Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etme yöntemini benimsemişken, kimi müfessirler rivayet ağırlıklı tefsir faaliyetini tercih etmişlerdir.¹⁴

Çalışmamızda, Kur'an üzerinde yapılan bütün tefsirleri incelememiz doğal olarak imkansızdır. Çünkü, elimizdeki tefsirlerin sayısı oldukça çoktur. Üstelik, belli bir konu ile ilgili bütün tefsirlere bakmak, konunun asıl hedefini şaşırtarak maksadın hâsıl olmasına engel teşkil edebilir. Bu sebeple, yararlanacağımız tefsirlerin sayısı hususunda birtakım sınırlandırmalar getirerek belli başlı tefsirleri referans edinmeyi öngörüyoruz.

1.4.1. Kaynak Tefsirler

- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923) – *Câmi'ü'l-Beyân 'an Te'vîl-i Âyi't-Kur'ân*. Kendinden sonra gelen hemen hemen bütün

¹³ Fehd b. Abdurrahmân er-Rûmî, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicuh*, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd 1998, s. 14.

¹⁴ Hâlid Abdurrahmân el-Akk, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduh*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2007, s. 34-35.

tefsirlere kaynaklık eden hem ilmî hem de tarihî bir kaynaktır. Bu tefsir, *Tefsîru İbn Cerîr* ve *Tefsîru't-Taberî* olarak da bilinmektedir. Taberî, bu eserinde önce Hz. Peygamber'den gelen rivayetlere yer verir, sonra sahabe ve tabînin görüşlerini aktararak, rivayetlerin sonunda kendi tercihini de belirtir.¹⁵

- Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944) – *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. Tefsir alanında kaleme alınmış en önemli ve ana eserlerden bir tanesi olan ve *Te'vîlâtü'l-Mâtürîdiyye*, *Te'vîlâtü'l-Kur'an* olarak da bilinen bu tefsir, Mâtürîdîye ekolünün kurucusu İmam Mâtürîdî'nin şaheserlerinden biridir.¹⁶ Bu eser, tefsir alanında önemli bir eser olmasının yanı sıra kelimeler, fıkıh, fıkıh usûlü alanlarıyla ilgili zengin bir muhtevaya sahiptir. Ayrıca, adından da anlaşılacağı üzere *Te'vîlât*, Kur'an'ın aklî yorumlarla tefsir edilmesi esasına göre kaleme alınmakla birlikte, bilhassa ayetleri ayetlerle açıklama hususunda ehemmiyetli bir kaynaktır.¹⁷

- Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) – *el-Keşşâf*. Bu tefsir, hem Arap dili ve belagati bakımından hem de dirayet açısından eşsiz bir eserdir. İtizalî görüşleri ve zayıf hadis rivayeti hususlarında çok sert eleştirilere maruz kalan Zemahşerî, kendinden sonraki hemen hemen bütün müfessirleri etkilemiştir. Eserin tam ismi, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl* dir.¹⁸

- Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210) – *Mefâtiühü'l-Gayb*. Daha çok *et-Tefsîrü'l-Kebîr* veya *Tefsîru'r-Râzî* adlarıyla da şöhret bulan bu tefsir, akıl prensipleri ve istidlal yolları ışığında Kur'an'a yöneltilen saldırıları önlemek ve İslam inancını güçlendirmek amacıyla yazılmıştır. Müellif eserinde, çok miktarda aklî istidlallerde bulunarak nakli delilleri aklı ve bilimsel delillerle desteklemeye çalışmış, hatta bazen konuları felsefi zeminde ele almıştır. Çok geniş ve hacimli olması hasebiyle hakkında abartılı bir nitelendirme olduğunu düşündüğümüz “onda tefsirden başka her şey vardır” ifadesi kullanılan bu eser, müfessirlerin müstağni kalamayacağı manidar bir eserdir.¹⁹

¹⁵ Katip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfu'z-Zünûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, (nşr. Rifat Bilgin), Dârü İhyâ-i't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trs., I, 437.

¹⁶ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 336.

¹⁷ Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 149.

¹⁸ Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 236.

¹⁹ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1756; Lutfullah Cebeci, “Mefâtiühü'l-Gayb”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 348-349.

- Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286) – *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*. Kendisinden önceki tefsirleri ihtisar etmesi, dille ilgili çok güzel ve derin açıklamaların bulunması ve birtakım tevilleri barındırması itibariyle çok önemli tefsirlerden biridir.²⁰ Sûrelerin sonunda zayıf veya uydurma hadisleri aktarmasından dolayı tenkid edilse de, Osmanlı döneminde en çok okunan ve okutulan tefsirlerden biri olması, bu eserin bir başka meziyetidir. Müellif, *el-Keşşâf*'tan fazlaca iktibaslar yaptığı için, bu tefsirin *el-Keşşâf*'ın özeti olduğunu söyleyenler de olmuştur.²¹

- Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310) – *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl*. *Tefsîru'n-Nesefî* veya *Medârik* diye de anılan bu tefsirin ana kaynağı *el-Keşşâf*'tır. Müellif, *el-Keşşâf*'tan yararlanırken akâidle ilgili görüşleri Ehl-i Sünnet'e göre uyarlayarak bu eseri kaleme almıştır. Muhtevası büyük ölçüde dil ve belagatla ilgili izahlardan oluşan *Medârik*, zaman zaman rivayet ve nüzul sebeplerine yer vermekle beraber genellikle ayetleri aklî îzahlarla açıklamaktadır.²²

- Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şafiî (ö. 774/1373) – *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*. Bu tefsir, Taberî'nin tefsirinden sonra en meşhur tefsir kabul edilmektedir.²³ “Rivayette sıhhat ölçüsünün esas alındığı eserde ayetler kısımlara bölünerek açıklanmış, ayetlerin mana ve muhtevası hakkında kısa îzahlar yapılmış, daha sonra bu ayetlerin Kur'an'ın bütünü içindeki anlamını belirlemek amacıyla diğer sûrelerdeki ayetlerle ilgisi kurulmuştur. İbn Kesîr'in eseri tefsirler arasında aynı konuda en fazla ayetin kaydedildiği bir çalışma olarak bilinmektedir. Bunun ardından tefsir edilen ayetlerle ilgili Hz. Peygamber'den, sahabe ve tabiin alimlerinden gelen rivayetler aktarılmış, mevcut rivayetler arasında merfu' olanlara öncelik verilmiştir. İbn Kesîr tefsirinin başta gelen özelliği rivayetler konusunda güvenilir olmasıdır.”²⁴

- Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şafiî (ö. 911/1505) – *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*. Kendi alanında en hacimli eserlerden biri olan ve Kur'an tefsiriyle ilgili sadece rivayetleri ihtiva eden,

²⁰ Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 100-101.

²¹ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 186; İsmail Cerrahoğlu, “Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 260.

²² Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1641; Öztürk, “Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 292-293.

²³ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 439.

²⁴ Öztürk, “Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm”, *DİA*, Ankara 2011, XXXX, 296.

rivayetler dışında hiçbir bilgi içermeyen bir eserdir. Süyûtî, rivayetleri hiçbir tenkide tabi tutmadan aktarmasından dolayı sonraki müfessirler tarafından eleştirilmişse de, bu eser, ilgili ayete ilişkin tüm rivayetleri bir arada görmek açısından önemli bir kaynaktır.²⁵

- Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) – *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. Osmanlı döneminin en gözde tefsirlerinden olan bu tefsir, temelde Zemahşerî ve Beyzâvî'den çokça istifade etmekle birlikte, üslubu ve ifadesinin güzelliğiyle birçok âlimin takdirini almış, hatta dönemin padişahının övgülerine bile mazhar olmuştur. Osmanlı şeyhülislamı Ebüssuûd, eserini hayatının sonuna doğru, yani hayatının en verimli döneminde telif etmiştir ki, ilmî ve belagî zenginliğinden dolayı herkes tarafından kabul görmüştür.²⁶

- Muhammed el-Emîn eş-Şinkîî (ö. 1393/1974) – *Advâü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Son dönem müfessirlerinden olan Şinkîî, bu tefsiri şu iki temel amaca binaen kaleme almıştır: Birincisi, Kur'an'ı, Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri metoduyla tefsir etmek. İkincisi, Kur'an'daki bütün ahkam ayetlerini açıklamak. Ne var ki müellif, her ne kadar son dönem müfessirlerinden olsa da Kur'an'ın ahkamıyla ilgili güncel meselelere değinmemiştir. Hatta bazı konularda, çağımızın bilim anlayışının gerisinde kalmış yorumlara rastlamak mümkündür.²⁷ Ancak biz, ilke olarak Kur'an'ın Kur'anla tefsiri metodunu benimsemesi hasebiyle, bu tefsirden ilgili yerlerde istifade etmeyi uygun gördük.

- Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (ö. 1973) – *et-Tahrîr ve't-Tenvîr mine't-Tefsîr*. Tunuslu mütefekkir, müfessir, fakih, Arap dili ve edebiyatı alimi olan İbn Âşûr'un eseri, 20. yüzyılın ikinci yarısında yazılan en son tefsir çalışmalarındandır. Bu tefsir, günümüze en yakın dönemde kaleme alınan çağdaş bir tefsir olması yönüyle önemlidir. İbn Âşûr, mukaddimesinde, daha önceki müfessirlerin yönteminden farklı bir yöntem izleyeceğini, ama bununla beraber önceki tefsir çalışmalarına karşı bir tavır sergilemeden, hiçbir kitapta görmediği yeni mana ve yorumları ortaya koyacağını ifade etmektedir. Müellif, ayetleri tefsir ederken ayetler

²⁵ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 733; Suat Yıldırım, “ed-Dürrü'l-Mensûr”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 39.

²⁶ Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 65; Süleyman Ateş, “İrşâdü'l-Akli's-Selîm”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 456-457.

²⁷ Mustafa Karagöz, “Selefi Yorumları Bağlamında Şenkîî ve Advâü'l-Beyân Adlı Tefsiri”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2001, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 39-41.

arası münasebetlere, konular arası ilişkilere, Belagat ilminin dalları olan beyân, bedi' ve me'âni ilimlerine ve Cahiliye şiirine önem vermektedir.²⁸

- Mustafâ Müslim, İyâde el-Kebîsî, Ahmed el-Bedevî vd. - *et-Tefsîrû'l-Mevdû'î li Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mustafa Müslim rehberliğinde, Şârîka (Sharjah) Üniversitesi'nde oluşturulan bir heyet tarafından meydana getirilen bu çalışma, son yarım asırlık bir dönemde başlatılan konulu Kur'an tefsiri çalışmalarının en kapsamlısıdır. Bu çalışmada, önce, ayetler ve sureler arasındaki münasebetler, surenin ismi ve içeriği ilgili genel konular incelenmiş; sonra, bağlamına göre ayetlerin toplu bir tefsiri yapılmış, ardından ayetler ayetlerle veya hadislerle tefsir edilmiş, çıkarılabilecek hükümler ve kâideler incelenmiştir. Bütün bunlar yapılırken, ayetler arasındaki konu bütünlüklerine son derece dikkat edilmeye çalışılmıştır.²⁹ Dolayısıyla bu tefsir, hem konulu tefsir çalışması olmasıyla hem de modern dönemde meydana getirilen bir çalışma olmasıyla önem arz etmektedir.

Yukarıdaki liste, tefsir literatürünün çok fazla olmasından dolayı, çalışmamıza bir kolaylık sağlaması açısından yapılan bir sınırlandırmadır. Bu sınırlandırma ile, farklı metotlara göre, farklı coğrafyalarda ve farklı zaman dilimlerinde yazılmış birçok tefsirden yararlanabilmeyi amaçladık.

1.5. Çalışmanın Yöntemi

“Kur'an-ı Kerim'in nüzûl asrından uzaklaştıkça, onu anlama ve yorumlama faaliyetlerinde, usûl ve yöntem açısından farklılıklar ortaya çıkmıştır.”³⁰ Her ne kadar Kur'an'a yönelik çalışmaların amacı, Murâd-ı İlâhî'yi anlamak olsa da, yöntem farklılıklarının, müfessirleri farklı sonuçlara götürdüğü bir gerçektir.³¹ İlk dönemlerde, Kur'an'ın tefsirinde daha çok dilbilimsel ve rivayet esaslı yorumlar ön planda iken, her bilim dalında yeni arayışların başladığı son yüzyılda Konulu Tefsir yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntem, kökü geçmişe dayanmakla birlikte Kur'an'ı anlama arayışının son halkalarından birini oluşturmaktadır.³²

²⁸ Ahmet Coşkun, “et-Tahrîr ve't-Tenvîr”, *DİA*, Ankara 2010, XXXIX, 429-430.

²⁹ Mustafâ Müslim, İyâde el-Kebîsî, Ahmed el-Bedevî vd., *et-Tefsîrû'l-Mevdû'î li Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Câmi'atü's-Şârîka, Şârîka 2010, I, 1.

³⁰ Şahin Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, Düşün Yay., İstanbul 2012, s. 41.

³¹ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 41.

³² Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 44.

Kur'an'da insanın serüvenini konu edinen bu çalışma, bir konulu tefsir çalışmasıdır. Bu bağlamda, konulu tefsir yönteminin tanımı, gelişimi, olumlu yönleri ve konulu tefsire yöneltilen eleştiriler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

1.5.1. Konulu Tefsirin Tanımı

Arapça *et-Tefsîru'l-Mevzû* olarak ifade edilen Konulu Tefsir³³ terkihi, konu ve tefsir kelimelerinin bileşiminden meydana gelmektedir. *Tefsîr* kelimesi, üzeri kapalı bir şeyi açmak, keşfetmek, izhâr etmek, lafızdaki kapalılığı gidermek gibi anlamlara gelen³⁴ *fesr*'den veya bir şeyi açmak, yazmak, süpürmek, yolculuğa çıkmak, aydınlatmak gibi anlamlara gelen *sefr*³⁵ kökünden türemiş olup ıstılahta, insan tâkati nispetinde Kur'an ayetlerinin mânalarını ve Murâd-ı İlâhî'yi açıklamaya çalışan ilmin adıdır.³⁶ *Mevzû* kelimesi ise, indirmek, düşürmek, koymak, sabitleştirmek, doğum yapmak, atmak, kaldırmak vb. anlamlara gelen *vaz*³⁷ kökünden ism-i mef'ûl olup, tefsir ıstılahında, "Kur'an-ı Kerim'deki üslup ve yerleri farklı olan ve aynı mana yahut aynı gayeyi gözetmeleri sebebiyle birleştirici bir yönü bulunan konudur."³⁸ Bu bağlamda, Konulu Tefsir'in birçok tanımı yapılmıştır. Bunlardan birkaçını zikrederim:

- "Konulu Tefsir, belirli bir konuya ait, değişik surelerde zikredilen Kur'an ayetlerini bir araya toplayıp nüzûl sırasını da göz önünde bulundurarak, konularına göre ve usûlüne uygun bir şekilde düzenlemek suretiyle, sevk oldukları ortam içerisinde değerlendirdikten sonra, benzer ayetlerle konuyu işlemektir."³⁹
- "Konulu Tefsir, bir ya da daha fazla sure çerçevesinde Kur'ânî amaçlara uygun olarak konuları araştıran bir ilimdir."⁴⁰

³³ Konulu Tefsir ile ilgili yapılmış çalışmalar için bkz: Emîn el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (çev. Mevlüt Güngör), İşaret Yay., İstanbul 1995; Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevzû*, Dârü'l-Kalem, Dımaşk 1989; Muhammed el-Gazâlî, *Nahve Tefsîr Mevzû li'Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dârü's-Şürûk, Kâhire 2000; J.M.S. Baljon, *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelişler*, (çev. Şaban Ali Düzgün), Fecr Yay., İstanbul 2000; Muhsin Demirci, *Konulu Tefsire Giriş*, İFAV Yay., İstanbul 2013.

³⁴ Cemâleddîn Ebü'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr (ö. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Dârü Sâdır, Beyrût trs., V, 55.

³⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 514.

³⁶ Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevzû*, s. 15.

³⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 396-401.

³⁸ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 61.

³⁹ Muhammed Hicâzî, *et-Tefsîru'l-Mevzû fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire trs., s. 402.

⁴⁰ Müslim, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevzû*, s. 16.

- “Konulu Tefsir, Kur’an’ın, bütünü veya herhangi bir suresi çerçevesinde, temel ilke ve hedeflerine uygun olarak Kur’an’ın kendi bütünlüğü içerisinde, konularını ve pratik hayata tatbik yöntemini araştıran bir ilimdir.”⁴¹

- “Konulu tefsir, Kur’an’da işlenen konulardan herhangi birine dair ayetleri bütüncül bir bakış açısıyla gözönünde bulundurarak Kur’an’ın o konudaki görüşünü ortaya koyma çabasıdır”⁴²

1.5.2. Konulu Tefsirin Ortaya Çıkış Süreci

Konulu Tefsir metodu, isim olarak 20. yüzyılda ortaya çıkmışsa da yöntem olarak temelleri Hz. Peygamber döneminden itibaren atılmıştır. Nitekim, Hz. Peygamber kendisine yöneltilen sorulara, aynı konu çerçevesinde, ayeti ayetle veya hadislerle açıklayarak konulu tefsirin ilk nüvelerini atmıştır.⁴³ Tefsir ilminin gelişiminde önemli konuma sahip olan sahâbe ve tâbiûn döneminde, Kur’an’ı tefsir etme faaliyetleri artarak devam etmiştir. Sosyal hayatın gelişmesi ve fetihlerin artmasıyla birlikte, ortaya yeni problemler çıkmış ve yeni meseleler zuhûr etmiştir. Bu meselelerin çözümü noktasında ashâb-ı kirâm ve tâbiûn, Rasûlullah’tan öğrendikleri metotları uygulamışlar, önce bizzat Kur’an’a başvurmuşlar, sonra da Hz. Peygamber’den gelen haberlere mürâcat etmişlerdir. Hakkında nas bulunmayan meselelerde ise icthad ve rey’e başvurarak çözüm arayışı içerisine girmişlerdir. Sahâbe ve tâbiûn döneminde, belli bir konu çerçevesinde, Kur’an bütünlüğüne dikkat etme suretiyle Kur’an’ı konuşurarak ayetlerin tefsir edildiğinin örnekleri mevcuttur.⁴⁴ Daha sonraki dönemlerde tefsir malzemeleri, hadis külliyâtlarında belli başlıklar altında tasnif edilmiş ve Kur’an’ın Konulu Tefsir’i metoduna benzer bir yöntemle ayetleri ele alanlar, fakîhler olmuştur. Onlar, ayetleri, fıkıh bâblarına göre konu konu işlemişlerdir.⁴⁵ Zamanla tefsir ve ulûmü’l-Kur’an’ın alt dalları gelişmiş ve bu ilimlerin her biri ihtisaslaşarak müstakil eserler yazılan tefsirin alt disiplinleri haline gelmiştir. Böylece, zamanın ilerilemesiyle birlikte gelişme kaydeden tefsir faaliyetleri, özellikle son dönemlerde fikrî ve maddî anlamda sömürgeciliğe mâruz kalan İslam Dünyası’nda, bir duraksama, belki de gerileme dönemine girmiştir. “Karşılaşılan bu problemler insanları yeni arayışlara sevk etmiştir. İşte bu problemlerin

⁴¹ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 65.

⁴² Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2011, s. 127.

⁴³ Konuyla ilgili örnekler için bkz: Müslim, *Mebâhis fi’t-Tefsiri’l-Mevzûât*, s. 18; Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 82-86.

⁴⁴ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 87-91.

⁴⁵ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 93.

tesbitine çalışan bazı düşünür ve aydınlar, çözüm arayışlarını Kur'an'a yeniden bir dönüş yapmakta ve onu yeni bir ruhla okumakta bulmuşlardır. Günümüz problemlerini Kur'anî bir bakış açısıyla çözüme kavuşturmak için girişilen bu yeni arayışlardan birisi de Konulu Tefsir'e ait yapılan çalışmalardır."⁴⁶

1.5.3. Konulu Tefsirin Olumlu Yönleri ve Eleştiriler

Konulu Tefsir yönteminin olumlu yönleri ile ilgili söylenenler şunlardır:

- "Konulu Tefsir, müfessiri hataya düşmekten ve taassuptan korur.
- Çağımız insanına Kur'an'ın mesajını ulaştırmada güvenilir bir yöntemdir.
- Kur'an'ın yeni mucizevî yönlerini açığa çıkarır.
- Müfessire bütüncül ve kapsamlı bir bakış açısı kazandırır.
- Yeni Kur'anî araştırmalara imkan hazırlar.
- Kavramsal çalışmalara yön verir.
- Araştırmacının maksada ulaşmasında pratik bir yöntemdir.
- Çağdaş İslâmî eğitim-öğretim modeli oluşturur.
- Kur'an'a yöneltilen şüphe ve itirazlara kapsamlı cevap verebilme imkanı sağlar."⁴⁷

Buna karşılık, Konulu Tefsir yöntemine yöneltilen eleştiriler ve tenkitler şunlardır:

- "Konulu Tefsir, modernizmin bir ürünüdür. Modernizmin bir ürünü olan ihtisaslaşmanın faydalarının yanında, birçok olumsuz neticeleri de vardır.
- Konulu Tefsir, Kur'an metnine izâfî bir yaklaşım olup, bütün herkes için, her zaman ve her yerde, dünyanın yaratılışından kıyametin kopmasına kadar geçerliliği söz konusu olan gerçek tefsiri inkar etmek demektir.
- Konulu Tefsir, Kur'an metnini ilâhîlik ve kutsallık vasfına bakmaksızın, onu normal bir metin gibi görmektedir.

⁴⁶ Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 107.

⁴⁷ Konulu Tefsir'in önemi, faydaları ve gerekliliği ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 131-154.

- Konulu Tefsir, sosyal adalet, ortak mülkiyet ve paylaşım gibi...işlediği bazı konular sebebiyle, Marksist ideolojiden etkilenmiş bir disiplin olmakla da suçlanmaktadır.”⁴⁸

1.6. Konuyla İlgili Ayetler

Malum olduğu üzere Kur’an-ı Kerim, genel anlamda Allah, insan ve âlem konularıyla ilgili altı bini aşkın ayet içermektedir. Bu ayetler, konularına göre tertip edilmiş olmayıp, aksine Kur’an’ın tamamına serpiştirilmiş halde bulunmaktadır. Kur’an-ı Kerim, insanların alışmış olduğu anlatım üslubundan farklı olarak, bir konuya tek bir yerde temas etmez; aksine, bir konuyu, muhtelif surelerde değişik ifadelerle anlatmaya çalışır. Bu durum, Kur’an-ı Kerim’in belağat ve anlatım üslubuyla ilgilidir. İşte bizim (Kur’an muhataplarının) görevimiz, Kur’an’ın muhtelif yerlerinde geçen konuları, ayetleri bir bütünlük içerisinde okuyabilmek ve anlayabilmektir. Bu bağlamda biz, hem okuyucuya kolaylık sağlaması açısından hem de konuya bir giriş olması açısından, yukarıda zikrettiğimiz gibi çalışmamızın ana gövdesini oluşturan Kur’an ayetlerini bir araya getirerek, konulara göre tablolaştırmayı öngördük. Tez boyunca kullandığımız ayetlerle ilgili tabloyu oluştururken, Muhammed Fuâd Abdalbâkî’nin hazırladığı *el-Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm* adlı eserden,⁴⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayımlanan, *Kur’an-ı Kerim Meâli* (DİB Yay., Ankara 2009)’nin “İndeks” kısmından, Ömer Özsoy ve İlhami Güler’in hazırladığı *Konularına Göre Kur’an: Sistematik Kur’an Fihristi* (Fecr Yay., Ankara 2006) adlı çalışmadan ve Ahmet Deniz ve ekibi tarafından hazırlanan *Hasenat* 5⁵⁰ Kur’an-Meal fihristi online programından yararlandık. Ayetleri meallendirme noktasında ise, yukarıda zikri geçen DİB Meali ile Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kafî Dönmez ve diğerlerinden müteşekkil bir heyetin hazırladığı *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali* (TDV Yay., 23. Baskı, Ankara 2010) meal çalışmasını esas aldık.

Bölümler	Konular	Sûreler/Ayetler
	İnsanın Yaratılmadan Önceki Hali	Meryem, 19/9; İnsan, 76/1.

⁴⁸ Konulu Tefsir’e yöneltilen eleştiriler ve onlara verilen cevaplarla ilgili geniş bilgi için bkz: Güven, *Konulu Tefsir Metodu*, s. 227-231.

⁴⁹ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Hadîs, Kâhire 1364.

⁵⁰ www.hasenat.net (Erişim tarihi: Mart 2017)

I. VARLIK ÖNCESİ ve YARATILIŞ OLAYI	Elest Bezmi (Mîsâk)	A'râf, 7/172-173.
	İnsana Emanetin Verilmesi	Ahzâb, 33/72.
	Meleklerle İnsanın Yaratılacağına Bildirilmesi	Bakara, 2/30; Sâd, 38/71-72.
	Vasitasız Yaratma (İlk Yaratılış) ve Aşamaları	Âl-i İmrân, 3/59; Hicr, 15/26; Enbiyâ, 21/30; Mü'minûn, 23/12; Secde, 32/7-8; Sâd, 38/72; Rahmân, 55/14.
	Her Şeyin Çift Yaratılması	Hucurât, 49/13; Zâriyât, 51/49; Necm, 53/45-46; Kıyâmet, 75/39.
	Havva'nın Yaratılışı	Nisâ, 4/1; A'râf, 7/189; Zümer, 39/6; Hucurât, 49/13.
	Vasıtalı Yaratma (Ademoğlu'nun Yaratılışı) ve Aşamaları	Kehf, 18/37; Hac, 22/5; Mü'minûn, 23/12-16; Furkân, 25/54; Secde, 32/7-8; Zümer, 39/6; Mü'min, 40/67; Nûh, 71/13-14; Mürselât, 77/20-23; Abese, 80/17-20; Târık, 86/5-7; Tîn, 95/4; Alak, 96/2.
	İnsanın Yaratılış Amacı ve Gayesi	Kehf, 18/7; Fussilet, 41/53; Zâriyât, 51/56; Mülk, 67/2.
II. CENNET ve DÜNYA HAYATI	İnsanoğlunun Sair Mahlukattan Üstün Kılınması	İsrâ, 17/70; Lokmân, 31/20; Sâd, 38/71-85.
	Âdem'e İsimlerin Öğretilmesi	Bakara, 2/31-33.
	Meleklerin Âdem'e Secde Etmesi ve İlk İsyân	Bakara, 2/34; A'râf, 7/11-18; Hicr, 15/29-30; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sâd, 38/71-85.
	Âdem'in Cenneteki Hayatı	Bakara, 2/35; Tâhâ, 20/117-119.
	Şeytanın Tuzağı	Bakara, 2/36; A'râf, 7/20-22; Tâhâ, 20/120-121.
	Âdem ve Havvâ'nın Tövbesi	Bakara, 2/37; A'râf, 7/20-22; Tâhâ, 20/122.

	Cennet'ten Sürgün	Bakara, 2/36; A'râf, 7/27; Tâhâ, 20/123.
	Dünya Hayatının Özellikleri	Bakara, 2/155; Âl-i İmrân, 3/197; A'râf, 7/24-25; Yûnus, 10/24; Nahl, 16/96; Kehf, 18/46; Tâhâ, 20/55; Kasas, 28/60; Ankebût, 29/64; Rûm, 30/55; Fâtır, 35/5; Şûrâ, 42/20; Necm, 53/25; İnsân, 76/27.
	İnsan Hayatının Merhaleleri	Âl-i İmrân, 3/6; Âl-i İmrân, 3/40; Nisâ, 4/6; Yûsuf, 12/22; Ra'd, 13/8; Nahl, 16/70, 78; İsrâ, 17/23; Meryem, 19/29; Hac, 22/5; Nûr, 24/59; Kasas, 28/14; Rûm, 30/54; Yâsîn, 36/68; Mü'min, 40/67; Ahkâf, 46/15.
III. ÖLÜM ve ÖTESİ	Âhiret Hayatı	Bakara, 2/4; A'râf, 7/147; Ra'd, 13/26, 34; İbrâhîm, 14/42; Kasas, 28/77; Ankebût, 29/64; Rûm, 30/7.
	Âhiret'in Diğer İsimleri	Bakara, 2/4,8; En'âm, 6/127; A'râf, 7/128; Ra'd, 13/24, 35; İbrâhîm, 14/28; Nahl, 16/30; Ankebût, 29/64; Fâtır, 35/35; Mü'min, 40/39; Fussilet, 41/28.
	Ölüm	Nisâ, 4/78; En'âm, 6/93; Kasas, 28/88; Lokmân, 31/34; Kâf, 50/19; Münâfikûn, 63/11; Mülk, 67/2.
	Ölümlle İlgili Kavramlar (İsimler)	Mâide, 5/30; En'âm, 6/60, 130; Hicr, 15/99; Kasas, 28/15, 88; Rahmân, 55/26; Münâfikûn, 63/11; Kiyâme, 75/28.
	Kiyamet Günü'nün İsimleri	Fâtîha, 1/4; Bakara, 2/8; A'râf, 7/187; Ra'd, 13/31; Meryem, 19/39; Rûm, 30/56; Secde, 32/29; Sâd, 38/80; Gâfir, 40/18, 15, 27, 32; Kâf, 50/20, 42;

		Vâkıa, 56/1; Teğâbun, 64/9; Hâkka, 69/1; Nebe, 78/18; Nâziât, 79/34; Abese, 80/33; Ğâşiye, 88/1; Kâriye, 101/1.
	Kıyametin Kopması	En'âm, 6/2; A'râf, 7/187; İbrâhîm, 14/42; Tâhâ, 20/105, 105-107, 109; Enbiyâ, 21/96; Hac, 22/1-2; Şuarâ, 26/88; Neml, 27/82; Lokmân, 31/33; Ahzâb, 33/63; Zümer, 39/68; Fussilet, 41/20; Zuhruf, 43/67; Duhân, 44/10-11; Muhammed, 47/18; Tûr, 52/10; Necm, 53/57; Kamer, 54/1; Meâric, 70/11-14; Müzzemmil, 73/17; Müddessir, 74/8; Kıyâme, 75/8; Murselât, 77/8; Abese, 80/33-42; Tekvîr, 81/1, 6, 11; İnfîtâr, 82/2; İnşikâk, 84/1.
	Kabir Hayatı	Âl-i İmrân, 3/169-170; Tevbe, 9/84, 101; İbrâhîm, 14/27; Tâhâ, 20/55; Hac, 22/7; Mü'minûn, 23/99-100; Furkân, 25/53; Secde, 32/21; Fâtır, 35/22; Mü'min, 40/46; Rahmân, 55/20; Mumtehine, 60/13; Abese, 80/21; İnfîtâr, 82/4; Âdiyât, 100/9; Tekâsür, 102/2.
	Yeniden Dirilme (Ba's)	Ankebût, 29/20; Rûm, 30/56; Secde, 32/10; Fâtır, 35/9; Yâsîn, 36/51; Zümer, 39/68; Kâf, 50/42; Necm, 53/47; Meâric, 70/43; Kıyâme, 75/3-4; Tekvîr, 81/7.
	Hesap Günü	Fâtiha, 1/4; A'râf, 7/8; Enbiyâ, 21/47; Hac, 22/69; Secde, 32/29; Fâtır, 35/18; Yâsîn, 36/54; Sâffât, 37/21; Sâd, 38/26; Kâf, 50/44; Tegâbun, 64/9; Hâkka, 69/19-23, 25-26; Meâric, 70/4; Müddessir, 74/8-10; Nâziât,

		79/24; Mutaffifîn, 83/4-6; İnşikâk, 84/12; Zilzâl, 99/7-8.
--	--	--

2. İnsan Kavramı⁵¹

“İnsan kimdir ve nasıl bir varlıktır?” sorusuna tatmin edici bir cevap ve dört başı mamur bir tanım bulmak gerçekten zordur.⁵² İnsan mefhumu, Kur'an'daki önemli kavramlardan biridir. Bundan dolayıdır ki, insanın *insan meçhûlinü* çözmesi, onun diğer bütün kanaat ve görüşlerini temellendirecek ve onları derinden etkileyecektir.⁵³ Bu sebeple, insanın evreni ve Rabbi'ni tanınması, çevresiyle ilgili bütün problemlerin çözüme kavuşması, insanın kendi kendisini çözmesine bağlı görünmektedir.⁵⁴ *Nefsini bilen Rabbi'ni bilir* sözü de buna işaret eder bir mahiyettedir.⁵⁵ Dolayısıyla Allah'ın mektubu Kur'an'ı okumak, ilk başta insanı okumakla başlar. Kur'an'ı okumak, insanı okumaktır. Biz de buradan hareketle, tezimizin bu kısmında, insanı tanımaya çalışacak ve insan kavramıyla ilgili tahlillere yer vereceğiz.

Kur'an-ı Kerim'de "insan" manasında kullanılan temel ifadeler, şu lafız ve türevlerinden oluşmaktadır: الإنسان, البشر, الخليفة, النفس, آدم. Bu kelimelerin her birinin nüansları olmakla beraber, Kur'an'da genel olarak *insanı* ifade etmek için kullanılmaktadır. Örneğin, insan kelimesi, cins kelime olması hasebiyle bütün fertleri içine alacak şekilde tüm insanlık için kullanıldığı gibi,⁵⁶ insanlığın nüvesi ve ilk insan olan Âdem (a.s.)'i anlatmak için de kullanılır.⁵⁷ Beşer kelimesi insanın, daha çok, meleklik bir boyutunun bulunmadığını ve insanüstü vasfı olmayan bir varlık olduğunu vurgulamak için kullanıldığı gibi,⁵⁸ bazen de “insanlık” manasında kullanılmaktadır.⁵⁹ Halife kavramı, insan nev'inin

⁵¹ Kur'an'da insanın olumlu ve olumsuz özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bkz: Nermin Özler, “Kur'an'da İnsanın Olumlu ve Olumsuz Özellikleri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Melike Akkoyun, “Kur'an-ı Kerim'de Övülen İnsan”, Çanakkale Önsökiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Zehra Serter, “Kur'an-ı Kerim'de Kınanan İnsan”, Çanakkale Önsökiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁵² Ahmed Arvasi, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yay., İstanbul 1988, s. 65.

⁵³ Haluk Nurbaki, *İnsan Bilinmezi*, Damla Yay., İstanbul 1991, s. 26.

⁵⁴ Selçuk Coşkun, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*, Ekev Yay., Erzurum 1996, s. 12.

⁵⁵ Gürbüz Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 19.

⁵⁶ Nisâ, 4/28.

⁵⁷ Hicr, 15/26.

⁵⁸ Kehf, 18/110; Meryem, 19/20; Şu'arâ, 26/154; Yâsîn, 36/15.

⁵⁹ Meryem, 19/26.

yaratılmasından önce, Allah'ın meleklerle yeryüzünde kendini temsilen yeni bir tür, yeni bir varlık yaratacağını bildirmesi esnasında dile getirdiği bir ifadedir. Halife, hem insan nevi ilk halkasını oluşturan Hz. Âdem (a.s) için, hem de Allah'ın, bütün yaratıkların arasından teşriflen⁶⁰ seçtiği bir varlık olan insan için de kullanılır. Nefs kelimesi, kimi yerlerde “can ve ruh” manalarında kullanılırken,⁶¹ kimi yerlerde “insan, birey, kişi” anlamında kullanılmaktadır.⁶² Âdem kelimesi ise, Yüce Allah (c.c) tarafından insanlığın babası ve ilk peygamber olarak seçilen ilk insanın özel ismidir. Ondandır türeyen insanlar için yine Âdem'e nispeten “âdemoğulları” denmektedir.

Şimdi, yukarıda zikri geçen kavramların tek tek tahlilini yapıp, aralarındaki ilişkiyi ve genel mana örgüsünü inceledikten sonra “insan” mefhumunun anlamaya çalışacağız.

2.1. İns/İnsan Kelimesi

Bir kavramı açıklamadan önce, kendisine isim olarak verilen kelimenin kökünü ve isim ile müsemması arasındaki irtibatı incelemekte fayda vardır. Lügatte insan kelimesinin etimolojisiyle ilgili farklı görüşler ve deliller mevcuttur. Arap dilinin en temel lügat kaynaklarından elde ettiğimiz bilgilere göre, insan kelimesinin etimolojisi şöyledir:

- الإنسان kelimesinin aslı إنسيان'dır. Çünkü bütün Araplar, bu kelimedenden ism-i tasğîr yaparken أنيسيان demişlerdir. Dolayısıyla, kelimenin tasğîr kalıbındaki ikinci yâ, normal halinin de yâ'sı ile, إنسيان şeklinde yazıldığına delalet ediyor. Mâmafîh insanlar, kesret-i istimalden dolayı bu yâ'yı hafzetmişler ve netice itibariyle الإنسان kelimesi dilde yaygınlık kazanmıştır.⁶³

- İbn Abbas (r.a.)'tan gelen rivayette denmiştir ki, “İnsan, kendisinden ahit alınıp da bu ahdi unutmamasından⁶⁴ dolayı insan olarak isimlendirilmiştir”. Bu rivayetten hareketle, insanın ezelde Allah'a verdiği ahde vefa göstermeyip, unutmamasından dolayı “insan” kelimesinin, insanın fitratına işareten إنسيان 'dan geldiği de söylenir.⁶⁵

⁶⁰ İsfahânî, *el-Müfredât*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2002, s. 160.

⁶¹ Mâide, 5/45; En'âm, 6/151; Yûsuf, 12/53; İsrâ, 17/33.

⁶² Bakara, 2/72; Bakara, 2/48; Bakara, 2/233; Âl-i İmrân, 3/185; En'âm, 6/ 98.

⁶³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 10; Ebü'l-Kâsım İsmail b. Abbâd b. el-Abbâs et-Talekânî (ö. 338/995), *el-Muhît fi'l-Lüga*, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1994, VIII, 388-389.

⁶⁴ “إنما سمي الإنسان إنساناً لأنه عهد إليه فنسي”، İnsan kelimesinin türediği kök ile ilgili daha fazla bilgi sahibi olmak için bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 10-17; Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Esâsü'l-Belâğa*, Dârü Sâdır, Beyrût trs., s. 22.

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 11.

- الناس kelimesinin aslı, muhaffef olan أناس kelimesidir. Baştaki elif ve lâm, hemzeden ıvaz olarak getirilmiştir.⁶⁶ Cahiliyedeki Arap şiipleri de buna delil olarak gösterilmektedir.⁶⁷ الإنس kelimesi de, insan topluluğunu ifade etmek için kullanılan bir lafızdır. الإنسي ise, mensubiyet ifade etmektedir ve insan cinsine mensup olan manasını vermektedir. الإنس kelimesinin çoğulu, أناس ve أنس şeklinde kullanılmaktadır.⁶⁸

- İnsan lafzının الأُنس kökünden geldiği de söylenmiştir. الأُنس kelimesi, yalnızlığın zıddıdır. İnsanlar arasındaki ünsiyet ve yakınlığı anlatırken kullanılır. “Zeyd, falan kimseyle yakın oldu, ünsiyet peydah etti” demek istediğimizde “أُنس زيد بفلان” deriz. Aynı kökten türeyen الإستئناس ve التأنس kelimeleri de, ünsiyet ve ülfet manalarına gelmektedir.⁶⁹ Konuşmasıyla insanları celbeden ve çok güzel konuşan câriyeye de Arapça’da الأَيْسَة denir.⁷⁰

- Bir diğer görüşe göre insan kelimesi görmek, müşahade etmek, hissetmek manalarına gelen أنس-يونس fiilinden türemiştir.⁷¹ Ayette Hz. Musa (a.s.)’nın, ailesiyle beraber Tûr dağının yanından geçerken ateşi görmesi üzerine إني أنستُ نارا demesi,⁷² bu hususu tekid etmektedir. Yine bu manayla ilintili olarak, gözbebeği manasına gelen إنسان العين isim tamlaması, delil olarak gösterilmektedir.⁷³

Yukarıdaki lügavî verilerden hareketle, insan kelimesinin kök anlamıyla ilgili üç temel anlam ortaya çıkmaktadır: **ünsiyet, unutmak ve müşahade etmek**. Her ismin, müsemması ile sıkı bir bağının olduğunu göz önünde bulundurursak, bu üç mananın da, insanın doğası, fitratı ve yaratılışının bazı yönlerini yansıttığını söyleyebiliriz. İnsan fitratında, kendi cinsinin diğer fertlerine karşı bir bağımlılık, bir ünsiyet duygusu vardır. Hiçbir insan tek başına hayatını sürdüremez. Bu **ünsiyet**, Allah tarafından insanın doğasına yerleştirilmiştir. Bundan dolayı insan, doğası gereği medenî⁷⁴ bir varlıktır.

⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 11.

⁶⁷ “إنَّ المنايا يطلعون على الأناس الأمنين” Şiirin manası, “Ölüm, kendilerini güvende hisseden insanları da yakalar”. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 11.

⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 12.

⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 14.

⁷⁰ Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, VIII, 388-389.

⁷¹ Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, VIII, 388-389.

⁷² Tâhâ, 20/10.

⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 11.

⁷⁴ İslam düşünce literatüründe sık sık tekrarlanan insanın tabiatı itibariyle medeni olduğu (medeniyün bi't-tab') tanımlaması Aristo'ya ait "siyasal canlı"yı (zoopolitikon) karşılamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. İlhan Kutluer, “Medeniyet”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, 296-297; Muhammed et-Tâhir b. Muhammed (İbn Âşûr) b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (1879-1973), *İslam, İnsan ve Toplum Felsefesi*, (çev. Vecdi Akyüz), Rağbet Yay., İstanbul 2000, s. 138.

Cenab-ı Hak, aynı zamanda insanın fitratına **nisyani** da koymuştur. İnsanoğlunun, Allah'a verdiği sözünü⁷⁵ unutmaması da, insanın unutkan bir varlık olduğunun bir göstergesidir.⁷⁶

İnsan, hissiyât sahibi bir varlıktır. Diğer varlıklara nazaran, duygu ve hislerle donatılmıştır ki, Hz. Musa'nın (a.s) ateşi **müşahade**⁷⁷ etmesi neticesinde Allah'ı bulması gibi, âlemi ve kâinattaki mucizeleri müşahade ederek Allah'ı bulabilsin. İnsanın bu boyutu, belki de yaratılışının en temel gayelerindedir.

2.2. İnsanla İlgili Olarak Kur'an'da Kullanılan Diğer Kelimeler

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Yüce Yaratıcı, Kur'an-ı Kerim'de insanoğlundan bahsederken sadece insan kelimesini kullanmamış, aynı zamanda beşer, âdem, halife ve nefis kelimelerini de kullanmıştır. Dolayısıyla, insanı daha iyi anlayabilmek için, *insan* yerine kullanılan kavramlara değinmeye ihtiyaç duymaktayız.

2.2.1. Beşer (البشر)⁷⁸

Beşer kelimesi, kök itibariyle Arapça'da farklı anlamlarda kullanılmaktadır⁷⁹:

- Beşer, الخلق (mahlûk) manasında kullanılan, hem müzekker hem müennes, hem müfred hem cemi' sıygaları için kullanılan cins isimdir.⁸⁰

- İnsanın kafasının üst kısmındaki cilde, insanın yüzüne veya cildine البَشْرَة denir. Cemisi, بشر'dir.⁸¹ Hayvanın derisini yüzme manasında بَشْرُ الأديم ifadesi kullanılır. Burada söz konusu edilen eylem, بَشَرَ بَشْرًا fiilinden türemiştir.⁸²

- Bir hadis-i şerifte şöyle buyruluyor: “Kim Kur'an'ı seviyorsa, müjdeler olsun ona!”⁸³ Hadiste geçen müjde kelimesi, البَشْرَة kelimesinin türevidir. Bu kelimenin, ayetlerde de farklı farklı sıygalarda müjde anlamında kullanılmasının misallerini görebiliriz.⁸⁴

⁷⁵ A'râf, 7/172.

⁷⁶ Kutluer, “İnsan”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 320-321; Syed Muhammad Naquib al-Attas, *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul*, ISTAC, Kuala Lumpur 1995, s. 144.

⁷⁷ Tâhâ, 20/10.

⁷⁸ Beşer-insan kelimeleri arasındaki fark için bkz: Ömer Aslan, “Kur'an'a Göre İnsan-Beşer Farkı”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Mecmuası*, Sayı: 6, Bakü 2006, s. 55-61.

⁷⁹ Nâs, halk, âlem, beşer, verâ ve enâm kelimeleri arasındaki farklarla ilgili geniş bilgi için bkz: Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), *el-Furûkü'l-Lügaviyye*, Dârü'l-İlmi ve's-Sekâfe, Kahire trs., s.274.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 59-62.

⁸¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 59-62.

⁸² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 59-62.

- Yine, aynı kökten türeyen الإِبْشَار kelimesi de, ilkbahar mevsiminde yeryüzünün yeşerip yeşillığe bürünmesi manasına gelir. Baharda bitkiler yeniden dirilerek yeryüzünün yeşermeye başlamasına, mecaz-ı aklî⁸⁵ babında “أَبْشَرَتِ الْأَرْضُ نَبَاتَهَا” (yeryüzü bitkilerini bitirdi) denir.⁸⁶

Yukarıda sıraladığımız maddeleri dikkatlice inceleyecek olursak, maddelerdeki her bir anlamın, insana neden beşer dendiğinin lügavi yönünü açıklayabileceğini görürüz. İnsan beşerdir, çünkü mahluktur (الخلق). İnsan beşerdir, çünkü insan vücudundaki en belirgin yeri, karşılaşma esnasında ilk göze çarpan ve diğer insanlardan temeyyüz etmesini sağlayan yeri yüzüdür (البشرة). İnsana beşer denmesinin bir başka sebebi, Allah'ın meleklerine, bir halife yaratacağını müjdelemesi (البشارة) olayı ile ilgili olabilir. Zira, genel olarak insan, özel olarak da hayrül-beşer olan Muhammed Mustafa (s.a.s.)'nın yaratılışı, sadece meleklerle değil, tüm kâinata bir müjdeydi. Doğan, büyüyen ve ölen bir canlı olarak insan, adeta yeryüzünün yeşerip (الإبشار) tekrar kuruması gibi dünya hayatına gelir, çiçek açar ve çok kısa bir müddet kaldıktan sonra sonbaharın gelişiyle fenâ⁸⁷ bulur.

2.2.2. Âdem (أدم)

Hız. Âdem, ilk insan, insanlığın babası ve ilk peygamberdir. İnsanlığın serencamı onunla başlar. Hız. Âdem, insanlık tarihi açısından bir başlangıcı, kâinatın tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Zira, insan cinsinden, ilk yaratılış olayına mazhar olan O'dur. O'ndan sonra tüm insanlık, “Benî Âdem” şeklinde O'na nispetle anılır olmuştur.⁸⁸

Sözlükler, Âdem kelimesinin iştikakiyle ilgili şöyle bilgiler aktarmaktadır:

⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 59-62.

⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/ 126; Enfâl, 8/10; Yûsuf, 12/19; Nahl, 16/58 v.b.

⁸⁵ Mecaz-ı aklî, fiilin failine isnadı konusunda yapılan mecazdır. Mesela, بنى عمرو ابن العاص مدينة الفسطاط, ibaresinde, Füstât şehrini Amr b. el-Âs'ın bizzat kendisi inşa etmemiştir, ya emirine buyurmuş ya da bizzat inşaatçılara emretmiştir. Örnekten de anlaşılacağı üzere, yüklem o işin gerçek öznesinden başka bir şeye isnad edilmesine mecaz-ı aklî denir. Daha geniş bilgi için bkz. Alî el-Cârim ve Mustafâ Emîn, *el-Belâğatü'l-Vâdiha*, Mektebetü Dâri'l-Fecr, Beyrut 2014, s. 208.

⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 62.

⁸⁷ Rahmân 55/26.

⁸⁸ A'râf, 7/26.

- الأُدْمَة kelimesi, karâbet, yakınlık ve ülfet manalarına gelmektedir. İki kişi arasındaki ülfet ve muhabbeti ifade etmek üzere بينهما أدْمَة denir. “Allah, aralarını ıslah etsin, birbirine ısındırsın”⁸⁹ şeklinde dua edilirken de bu kelimenin türevleri kullanılır.⁹⁰
- الأُدْمَة, cildin dış tarafı anlamına gelen البَشْرَة kelimesine mukabil, cildin etle bitişen iç tarafıdır.
- أديم الشيء ibaresi bir şeyin yüzeyi, dışı manasını taşıırken, أدْمَة الأرض ibaresi yeryüzünün sathı, görünen tarafı anlamlarını taşımaktadır.⁹¹
- Olgun ve kamil bir insana Arap lisanında, sevilen adam manasında رجل مؤدَم denir.⁹²
- Bir diğer görüşe göre Âdem lafzı, الأُدْمَة kökünden gelmektedir. الأُدْمَة esmerlik demektir. Buna göre, الأدم من الناس ifadesi, “insanların en esmer olanı” manasına gelmektedir. Çoğulu, الأُدْمُ’dür. Ebû Hanîfe’ye göre ise الأُدْمَة, esmerlik değil, beyazlık demektir.⁹³ Görüldüğü üzere dil alimleri, Âdem kelimesinin iştikakı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kimileri, topraktan yaratıldığına atfen, أدْمَة الأرض (yeryüzünün görünen tarafı)’dan geldiğini iddia ederlerken, kimileri de cildindeki esmerlik(الأُدْمَة)’ten dolayı Âdem denildiğini öne sürerler.⁹⁴ Bununla birlikte, diğer varlıklara nispetle, Âdem’in Allah’a olan yakınlığı⁹⁵ ve Âdem’in soyundan gelen insanların kendi aralarındaki ülfet ve ünsiyetten dolayı da Âdem ismi verilmiş olabileceği muhtemeldir.

2.2.3. Halife (الخليفة)

Halife kavramı, Allah'ın insanı “halife” olarak tavsif etmesinden dolayı dikkate şâyândır. Lügatte, bir şeyin arka tarafı,⁹⁶ öncekilerin yerine geçen kimse (الخَلْف),⁹⁷ gâib olan,⁹⁸ nesli devam eden topluluk (الخالفة),⁹⁹ bedel gibi manalara gelmektedir. Kur’an ıstılahı olarak ise, bazı alimlere göre, kendinden önce yeryüzünde hâkim olan cinlerin yerine getirildiği için "cinlerden sonra gelenler" anlamında Hz. Âdem ve soyuna halîfe denmiştir. İbn Abbas'ın bu görüşte olduğu rivayet edilir. İbn Mes'ud'un da katıldığı bir

⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 8.

⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 8.

⁹¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 9.

⁹² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 10.

⁹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 11.

⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 11.

⁹⁵ Âl-i İmrân, 3/33; İsrâ, 17/70.

⁹⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, IV, 345-350.

⁹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, IV, 345-350.

⁹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, IV, 345-350.

⁹⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, IV, 345-350.

başka görüşe göre, Hz. Âdem ve insan yeryüzüne hükmettiği için, Allah'ın halifesi olmuştur. "Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet"¹⁰⁰ mealindeki ayet de bu görüşü desteklemektedir.¹⁰¹ O halde insanın halife oluşu, Allah'ın kendisine yüklediği yeryüzündeki görev ve misyonuyla alakalıdır. Allah insanı, yeryüzüne birtakım görevlerle göndermiştir.¹⁰² Yeryüzünü îmâr ve ıslah etmek üzere, Allah'ın indirdiği kanunla yeryüzündekilere hükmetmek üzere göndermiştir.¹⁰³

2.2.4. Nefs (النفس)

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah "Her nefis ölümü tadacaktır. Kıyamet günü, ecirleriniz size mutlaka ödenecektir..."¹⁰⁴ ayetiyle insana hitaben uyarıda bulunmaktadır. Nefis kelimesi, Kur'an'da çoğunlukla insanı anlatır. Sözlüklerde can, ruh, kan, nefes manalarına gelen نفس kelimesi,¹⁰⁵ insanı insan yapan en bariz özelliği olan canını, ruhunu teşkil ettiği için "insan" manasında kullanıldığı gibi, yaratılışı gereği kötülüğe meyyal yanını teşkil eden "nefis" manasında da kullanılır. Nitekim, "Muhakkak ki nefis kötülüğü emreder..."¹⁰⁶ "Kardeşini öldürmekte nefisine uydu..."¹⁰⁷ mealindeki ayetler bu hususu teyit etmektedir. Ayrıca, insanlığın tek bir nefisten yaratıldığını ifade eden ayette, "nefis" kelimesiyle kastedilen mana, ilk insan olan Âdem'dir¹⁰⁸:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ... ﴿١٠٩﴾

"Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir."¹⁰⁹

Yukarıda verilen etimolojik verilere bakıldığında insanın hakikatiyle ilgili bazı hususiyetler göze çarpmaktadır. Ancak bu veriler, insanla ilgili dört başı mamur bir

¹⁰⁰ Sad, 38/26.

¹⁰¹ Süleyman Uludağ, "Halife", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 299.

¹⁰² Özler, *Kur'an'da İnsanın Olumlu ve Olumsuz Özellikleri*, s. 4.

¹⁰³ Enâm, 6/165; Yûnus, 10/14; Fâtır, 35/39.

¹⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/185.

¹⁰⁵ Sâhib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Lüga*, VII, 341-342.

¹⁰⁶ Yûsuf, 12/53.

¹⁰⁷ Mâide, 5/30.

¹⁰⁸ Mustafa Erdem, "Kur'an'da İlk İnsan", *IV Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu 17-18 Ocak 1998*, Fecr Yay., Ankara 1998, s. 212.

¹⁰⁹ A'râf, 7/189.

tanım yapmaya yeterli değildir. Allah'ın, emanet sahibi¹¹⁰ ve halife¹¹¹ olarak yarattığı bu, özel ve güzel varlığı, “insan, şudur” diyerek tanımlamak kolay olmasa gerek.¹¹²

Her şeyin bir kullanım kılavuzu olduğu gibi -tabir yerindeyse- insanın da bir yolculuk kılavuzu vardır. Her bir cihazın modelini, menşeyini, özelliklerini ve kullanım talimatını içeren rehberi olduğu gibi, insanın da, özelliklerini, nereden gelip nereye gideceğini, saadeti elde etmesi için neler yapması gerektiğini anlatan bir rehberi ve kılavuzu vardır, o da Kur'an'dır.

¹¹⁰ Ahzâb, 33/72.

¹¹¹ Bakara, 2/30.

¹¹² Cürcânî (ö. 816/1413), insanı “konuşan (düşünen) canlı” olarak tanımlamıştır: Bkz: Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413), *et-Ta'rifât*, (thk. Muhammed Sıddık el-Münşâvî), Dâru'l-Fadîle, Kâhire trs., s. 35.

BİRİNCİ BÖLÜM

VARLIK ÖNCESİ ve YARATILIŞ OLAYI

1. Yaratılış Öncesi Dönem

Muhakkak ki, her şeyden önce O (c.c.) vardı ve her şeyden sonra da O (c.c.)'nin varlığı devam edecektir.¹¹³ Allah dışındaki tüm varlıklar sonludur ve varlıklarını O'na borçludurlar.¹¹⁴ Hiçbir varlık yoktur ki, varlığa gelmesinden önce bir “hiçlik” ve “yokluk” aşamasında olmuş olmasın. Haddizatında insan da, varlığa gelmeden önce, kendisine Yüce Allah tarafından varlık bahşedilmeden¹¹⁵ önce ismi bile zikredilmeyen bir hiçti:

هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا ﴿٥١﴾

“İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti.”¹¹⁶ İnsanın mevcut olmadığı bu zaman diliminin, ne kadar sürdüğü ancak Allah’a malumdür. Sonsuz hikmet sahibi olan Allah, her şeyde olduğu gibi,¹¹⁷ insanı da hikmetine binaen ve belli bir zamanla ilişkili olarak yaratmıştır. Hikmetinin gereği olarak, insanı boş yere değil, birtakım misyon ve sorumluluklarla beraber yaratmıştır. Ancak Allah, insanı bu sorumluluklar ve imtihanlar meydanına yerleştirmeden önce - tabiri caizse- insanla bir antlaşma yapmış, ondan metin ve sağlam bir söz (*mîsâk*) almıştır.¹¹⁸ Allah, insanı var etmeden önce, kendisinin Yüce Yaratıcı ve Rab olduğunu

¹¹³ Hadîd, 57/3.

¹¹⁴ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsân*, (çev. Süleyman Ateş), AÜİF Yay., Ankara 1975, s. 114.

¹¹⁵ Allah ile insan arasındaki ontolojik münasebetle ilgili geniş bilgi için bkz: Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsân*, s. 114-117.

¹¹⁶ İnsân, 76/1.

¹¹⁷ Enbiyâ, 21/16.

¹¹⁸ Hasan Peker, “Kur'an'da Ulûhiyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 9.

insanlara ikrar ettirmiş, dünya hayatındayken bunun bilincinde olmaları gerektiğini bildirmiş ve böylece Kıyamet gününde özür beyan etmelerini önlemiştir:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ ﴿١٠٦﴾ أَوْ تَقُولُوا إِنَّمَا أَشْرَكَ آبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ أَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ ﴿١٠٧﴾

“Kıyamet gününde, “biz bundan habersizdik” veya «daha önce babalarımız Allah'a ortak koştu, biz de onların izinden gittik. Bâtil işleyenlerin yüzünden bizi helâk edecek misin?» dememeniz için Rabbin Ademoğulları'ndan, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler..” Allah'ın, insanı kendine şahit tutmasıyla ilgili müfessirlerin iki farklı görüşü vardır.¹¹⁹ Birincisi, ayetteki antlaşma mecâzî ve temsîlî anlamdadır. Buna göre, evrende Allah'ın varlığına ve birliğine delalet eden o kadar delil vardır ki, insan bu deliller karşısında lisan-ı haliyle Allah'ın Yüce Rab olduğunu kabul ve ikrar eder, etmelidir. Buna rağmen Allah'ı inkar ederse, âhirette cezasını çeker. İkincisi ise, Allah, gerçek manada insanoğlunun sulbünden zürriyetini çıkarır ve kendilerine şahitlik ettirir. Kur'an ve Sünnet nasları ışığında çoğunluk tarafından tercih edilen görüş de budur.¹²⁰ Buna göre insan, daha dünyaya gelmeden Allah'la ahitlemiş bulunmaktadır. Ama buna rağmen insanların çoğu, geçici dünya hayatının cazibesine kapılarak bu mîsâkı unutabilmektedirler.¹²¹

Ruhlar âleminde Allah ile insan arasında cereyan eden bir diğer olay, “*emanet olayı*”dır¹²²:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ﴿١٠٨﴾

“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.”¹²³ Gökler, yer ve dağlar gibi devâsâ varlıkların yüklenmekten kaçındığı bu emanet nedir acaba? İmam Suyûtî, tefsirinde, ayette geçen emanetin farzlar veya namaz,

¹¹⁹ Öztürk, *Kur'an ve Yaratuş*, KURAMER Yay., İstanbul 2015, s. 179-180.

¹²⁰ Muhammed el-Emîn b. Muhammed eş-Şinkîtî (1907-1974), *Advâü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, Dârü Âlemi'l-Fevâid, Cidde trs., II, 394-397.

¹²¹ Bazı rivayetlere göre, insanın insan olarak isimlendirilmesinin temelinde yatan sebep, ruhlar âlemindeki elest bezmini unutmasıdır, yani nişyanıdır; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, 10-17

¹²² Racâ Abdülhamîd Irâbî, *el-Kevn ve'l-Arz ve'l-İnsân fî'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dârü'l-Hayr, s. 293.

¹²³ Ahzâb, 33/72.

oruç, gusletmek gibi birtakım yükümlülükler olduğunu nakleder. Yine aynı tefsirde, bir başka rivayete göre, Allah'ın sunduğu emanet, gözü haramdan, dili çirkin laflardan ve ferici fuhşiyattan korumaktır.¹²⁴ İmam Neseî¹²⁵,ye göre *emanet* kastedilen mana, Allah'a itaat etmektir; emanetin yüklenmesinden maksat ise emanete hıyanet etmektir.¹²⁶ Âişe Abdurrahmân'a göre ayetteki emanet, irade hürriyeti ve buna bağlı sorumluluk şeklinde anlaşılmalıdır.¹²⁷ Bu manaların hepsi göz önünde bulundurulduğunda, insanın emanet sahibi olabilmesi için akıl sahibi bir varlık olması gerekmektedir. Zira, akıl sahibi olmayan bir varlığa sorumluluk yüklenmesinin bir manası yoktur.¹²⁸ Dolayısıyla insanı, kainattaki diğer varlıklardan ayıran ve özel kılan en temel hususiyet, onun akıllı ve düşünme kabiliyetidir. O halde insan, yer, gökler ve dağlar gibi varlıkların üstlenmekten kaçındığı emaneti üstlenmesiyle çok cesur, ama bu emanetin değerini hakkıyla bilmemesinden dolayı da çok zalim ve imtihan hayatı olan dünya hayatında onu ne denli zorluk ve sıkıntıların beklediğini bilmemesiyle de cahildir.

İnsan için ezeli bir mücadele meydanı açan ve insan hayatını bitmeyen bir ahlaki cihada çeviren, Allah'ın kendisine halifelik sıfatını yüklemesi ve bu görevi yerine getirebilmek için hür iradeyle donatmasıdır. İşte insana yüklenen bu emanet, insanın ahlaki bir varlık olarak yeryüzünü imar etmesidir.¹²⁹

Güneşin ne zaman doğup ne zaman batacağını, yağmurun ne zaman yağacağını, suların ne zaman taşıp ne zaman kuruyacağını, hatta ağaçtaki yaprağın bile ne zaman kopacağını bilen ve belirleyen Yüce Mevlâ, her şeye birer vakit tayin etmiştir.

Evrendeki tüm varlıklar gibi insan da, Allah'ın takdir ettiği bir vakitle mukayyeddi. Dolayısıyla, *insan* denen varlıktan hâlî olan evren, insanın meydana gelmesini beklemekteydi. Nihayet Allah, meleklerine *insan(ı)* denen o muammâ varlığı meydana getireceği haberini şöyle *müjdelemiştir*:

¹²⁴ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûfî eş-Şafîî (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Merkezü Hecl li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003, XII, 155-160.

¹²⁵ Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî (ö. 710/1310), *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, (thk. Yûsuf Alî Bedyîvî), Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2011, I, 9-12.

¹²⁶ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, III, 49.

¹²⁷ Âişe Abdurrahmân bintü's-Şâtî, *Makâl fi'l-İnsân: Dirâse Kur'âniyye*, Dâru'l-Ma'rife, Kahire 1969, s. 58.

¹²⁸ Abbâs Mahmûd el-Akkâd, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Daru Nehdat-i Mısr, İskenderiyye trs., s. 35.

¹²⁹ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005, s. 51.

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾

“Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdinle seni tesbih ve seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökcek birini mi yaratacaksın? dediler. Allah da onlara: Sizin bilemeyeceğinizi herhalde ben bilirim, dedi.”¹³⁰ Allah'ın insana yeryüzünde hilafet misyonunu yükleyerek onu halife olarak yaratması, insana bahşettiği şeref, lütuf ve üstün değere işaret eder. Melekler insana bahşedilen bu şerefi hemen takdir ettiler, öte yandan bu yeni varlığın birtakım şerhleri de beraberinde getireceğinden korktular. Korkmalarının sebebi şunlar olabilir:

- İnsandan önce, yeryüzünde bulunan cinler bozgunculuk yapmış ve kan dökmüş olabilirler. Melekler de insanın durumunu onlarınkine kıyaslamış olabilirler.
- Allah'ın kendilerine daha önceden öğretmesiyle, insanın yapısını bilerek, şehvet duygusundan fesadın; gazap ve öfke duygusundan da kan dökmenin meydana gelebileceğini düşünmüş olabilirler.¹³¹

Meleklerin bu sorusuna karşılık Allah, “Ben, sizin bilmediklerinizi bilirim” buyurarak, meleklerle insanın nasıl bir varlık olacağı hakkında adeta bir ipucu vermektedir. Adeta Allah, meleklerle “Siz ne bilirsiniz? Yaratacağım halife, sizin düşündüğünüz gibi değildir. O, her ne kadar fıtratı itibarıyla bünyesinde birtakım zaafiyetleri barındırıyor olsa bile, akıl ve irade sahibi olması yönüyle sizden daha üstün bir varlıktır.” Nitekim Allah, ileride insanın meleklerden daha üstün olabileceği hakikatini izhâr edecektir.¹³² Ayette halife kelimesinin nekre gelmesi de, bu halifenin ne kadar değerli bir varlık olacağını sezdirmektedir.

Artık büyük serüvenin başlama vakti gelmiştir. Allah'ın kendisini halife olarak nitelediği, tüm kâinatı kendisine teshîr kıldığı, hizmetine sunduğu o varlık, Allah'la başlayıp Allah'ın huzuruna varmakla son bulan imtihan dolu serencamına başlamalıydı.

¹³⁰ Bakara, 2/30.

¹³¹ Şerafettin Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2008, s. 11-12.

¹³² Âişe Abdurrahmân, *Makâl fi'l-İnsân: Dirâse Kur'âniyye*, s. 28.

2. Yaratılış¹³³

2.1. İlk Yaratılış (Topraktan Eşref-i Mahlûkat İnsana)

Âlemi yoktan var eden, hiç kuşkusuz, insanı da yoktan var etmiştir. O'nun yaratmak için bir plana, projeye ihtiyacı yoktur. O'nun, yaratmak için zamana yahut da bir vasıtaya da ihtiyacı yoktur. O, “ol” der ve O'nun muradıyla o şey “oluverir” .¹³⁴ Aynı şekilde, her şeyin yok olması, fena bulması ve nihayeti de, yine O'nun muradı ve emriyledir. Hakeza, öldürdüğü, yok ettiği şeyi yeniden yaratmak da yine O'nun kudreti dahilindedir.¹³⁵

Hikmeti gereği, yaptığı her şeyi yerli yerince yapan Yüce Yaratıcı, varlığa getirdiği her şeyi güzelliğin ve mükemmelliğin zirvesinde yaratmıştır. Öyle ki, O'nun yaratmasında ve yarattıklarında hiçbir kusur ve bozukluk söz konusu değildir:

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ ﴿١٠٠﴾ ثُمَّ ارْجِعِ
الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ ﴿١٠١﴾

“O ki, birbiri ile âhenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir.”¹³⁶

Her şeyi eşsiz güzellik ve nizam içerisinde yaratan Allah, insanoğlunu üç farklı şekilde yaratmıştır:¹³⁷

- Annesiz ve babasız olarak topraktan yaratmıştır. Âdem'in yaratılışı bu şekildedir.

- Bir anne ve babadan yaratmıştır. Âdem'in zürriyetinin yaratılışı böyledir. Her yeni çocuk, anne ve babanın cinsel birleşmesi sonucunda, üreme yoluyla meydana gelmektedir.

- Babasız ama anneli olarak yaratmıştır ki, Hz. İsa'nın yaratılışı bunun tek örneğidir.¹³⁸

¹³³ Kur'an'da “yaratma” anlamında kullanılan fillerle ilgili bkz: Duran Ali Yıldırım, “Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 20-30.

¹³⁴ Ğâfir, 40/68.

¹³⁵ Nuh, 71/18.

¹³⁶ Mülk, 67/3-4.

¹³⁷ Yıldırım, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı*, s. 54.

Allah, ilk insanı¹³⁹ topraktan¹⁴⁰ var etmiş, zürriyetini de değersiz ve hakîr bir sudan meydana getirmiştir:

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ﴿١٥٠﴾ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ﴿١٥١﴾

“O (Allah) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve **ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır. Sonra onun zürriyetini, dayanıksız bir suyun özünden üretmiştir.**”¹⁴¹ Ayette de ifade edildiği üzere, ilk insanın yaratılışı, toprak ve sudan meydana gelen çamura dayanmaktadır. Onun zürriyetinin yaratılışı ise, özü topraktan olmakla birlikte, dölleme özelliği olan bir suya dayanmaktadır. Her iki durumda da tedricilik vardır, merhaleler vardır. Bu hakikati, ayet-i kerime şöyle dile getirmektedir:

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا ﴿١٥٢﴾ وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا ﴿١٥٣﴾

“Size ne oluyor ki, Allah'a büyüklüğü yakıştıramıyorsunuz? Oysa, **sizi türlü merhalelerden geçirerek O yaratmıştır.**”¹⁴² Kur'an'da insanın yaratılışına baktığımız zaman, sadece madde boyutunda bir gelişim değil, aynı zamanda maddeden ruhsallığa doğru bir tekamül sürecinin işlediği görülmektedir. Bu süreçte insan, önce maddi bir varlık olarak (beşer) gelişmekte, sonra da kendine ruh üflenerek *insan*'lığa kavuşmaktadır.¹⁴³

2.1.1. İlk Yaratılışın (Vasitasız Yaratılış) Aşamaları¹⁴⁴

¹³⁸ Fevzi Zülaloğlu, *Kur'an'da İnsan*, Ekin yay., İstanbul 2012, s. 30.

¹³⁹ Kur'an'a göre ve diğer İbrahimî dinlere göre Âdem ilk insandır ve topraktan yaratılmıştır: Süleyman Hayri Bolay, “Âdem”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 358; Peygamberlik müessesesini kökten reddeden bazı fırkalar hariç, Müslümanların kahir ekseriyetinin akidesine göre Âdem hem ilk insan hem de ilk peygamberdir. Daha geniş bilgi için bkz: Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, s. 153; Yusuf Şevki Yavuz, “Peygamber”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 257-258; Mustafa Erdem, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, Diyanet Vakfı Yay., Ankara 1993, s.116.

¹⁴⁰ Allah'ın insanı “yoktan var etmesi” ile “toprakten var etmesi” ilk bakışta çelişkili ifadeler gibi gözükmemektedir. Halbuki bu çelişki, sözün zahirindedir ve tamamen dilseldir. Aslına bakıldığında, hiçbir çelişkinin söz konusu olmadığı anlaşılacaktır. Zira, nihai anlamda, Allah her şeyi yoktan, bir başka ifadeyle yok iken meydana getirmiştir. Toprak da, insan da öyledir. Kaldı ki, Allah'ın insanı topraktan yaratması, O'nun toprağa ihtiyacı olduğundan değildir. Bu ifadeler, toprak olmasaydı, insan olmazdı gibi bir anlam içermemektedir.

¹⁴¹ Secde, 32/7-8.

¹⁴² Nuh, 71/13-14.

¹⁴³ Şaban Ali Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, Otto Yay., Ankara 2016, s. 27-28.

¹⁴⁴ İlk yaratılışla ilgili burada sunduğumuz aşamaların bir benzeri için bkz: Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, s. 29-30; Yıldırım, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı*, s. 37. Yaratılış olayının vasıtalı-vasitasız şeklinde ayırma tabi tutulması, Âdem'in yaratılışında anne-baba vasitasının olmaması,

2.1.1.1. Toprak (تراب)

Kur'an'da Allah, Hz. Âdemle Hz. İsa'nın yaratılışlarını mukayese ederken Âdem'in yaratılışının ilk aşamasına şöyle işaret etmektedir:

إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١٤٥﴾

“Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona «Ol!» dedi ve oluverdi.”¹⁴⁵ Bu merhalede Âdem, daha hiç bir karışımı olmayan saf bir topraktır. Âdem'in neslinden gelen insanoğlunun nutfeden önceki hali ve ilk kaynağı da topraktır. Bir başka deyişle insanoğlunun özü, Âdem'in de özü olan topraktır. Çünkü Âdem, genel olarak insanı temsil etmektedir. Dolayısıyla, O'nun hikayesi insan cinsinin hikyesidir.¹⁴⁶

2.1.1.2. Yapışkan Çamur (طين لازب)¹⁴⁷

Saf topraktan sonraki merhale, toprağın suyla karışımından meydana gelen yapışkan çamur merhalesidir. Allah Kur'an'da yeryüzündeki bütün canlıları sudan yarattığını beyan etmektedir. Buna göre, her şeyin özünde ve yaratılışında suyun olduğu anlaşılmaktadır. Ayet-i kerime bu gerçeği şöyle dile getirmektedir:

أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٤٦﴾

“İnkâr edenler, göklerle yer bitişik bir halde iken bizim, onları birbirinden kopardığımızı ve her canlı şeyi sudan yarattığımızı görüp düşünmediler mi? Yine de inanmazlar mı?”¹⁴⁸ Bu merhalede yeni bir karışım söz konusudur; Âdem'in yaratılışının özü olan toprakla suyun karışımından yapışkan bir çamur meydana gelmektedir. İblis'in Âdem'e secde etmekten imtina etmesi, Âdem'in bu özelliğiyle ilgilidir. Yani İblis âdetâ, manevî boyutu olan akıllı ve bilgili insana değil de, insanın özündeki çamura itiraz etmiştir.¹⁴⁹

Âdem'in neslinin yaratılışında ise anne-baba vasıtasının söz konusu olması dolayısıyladır. Bkz: Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, İFAV Yay., İstanbul 2008, s. 84, 97.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân, 3/59.

¹⁴⁶ İsmail Cerrahoğlu, “Kur'an'da Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri”, *AÜİFD*, Sayı: II, Ankara 1972, XX, 88.

¹⁴⁷ Mehmet Sait Kavşut, “Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları (Te'vilât Ekseninde Bir Değerlendirme)”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, Nisan 2012, s. 292.

¹⁴⁸ Enbiyâ, 21/30.

¹⁴⁹ Zülaloğlu, *Kur'an'da İnsan*, s. 19.

2.1.1.3. Çamurdan Süzülen Öz (من سلاله من طين)

Kur'an, Âdem'in yaratılış olayını anlatırken onun çamurdan sonra çamurdan süzülen bir öz haline girdiğini ifade etmektedir:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ﴿١٥٠﴾

“Andolsun biz insanı, çamurdan (süzülüp çıkarılmış) bir özden yarattık.”¹⁵⁰ Arapçada “sülâle” terimi, “çekip çıkarılan şey” anlamına geldiği gibi “kendisinden bir şeyin çıkarıldığı” nesneyi de ifade eder. Bu aşama, inorganik yapıdan organik yapıya geçme sürecinin bir aşamasıdır. Toprakta, Âdem olmaya uzanan sürecin bir merhalesidir.¹⁵¹ Âdem'i sıradan bir çamurdan değil de, çamurdan süzülen bir öz ve seçilen bir çamurdan yaratması, onun seçkin olduğuna işaret ediyor olsa gerek. Çünkü, mayası temiz ve saf olan her şeyin tabiatı da temizdir, saftır.

2.1.1.4. Kuru ve Değişime Uğramış Kara Çamur (من صلصال من حمأ مسنون)

İlk insanın sülâle'den sonraki aşamasına Kur'an'da kuru ve değişime uğramış kara çamur şeklinde işaret edilmektedir:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ ﴿١٥١﴾

“Andolsun biz insanı, kuru bir çamurdan, şekillenmiş kara balçıktan yarattık.”¹⁵² Bu evrede, çamurun havayla teması sonucunda kurulaşması ve değişime uğraması söz konusudur.¹⁵³ İmam Mâtürîdî¹⁵⁴,ye göre “salsâl”, bekletilme sonucu kuru olmakla beraber vurduğu zaman ses veren topraktır. “Hame” ise, kara balçıktır. “Mesnûn” ifadesi ise, dökülen ve kokusu değişen çamurdur. Buna göre Âdem, bu aşamada, bir müddet bekletilmekle hava ile temasından dolayı kurulaşan, dokunduğu zaman ses veren ve kokusu değişmiş bir çamur halindedir.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Mü'minûn, 23/12.

¹⁵¹ Zülaloğlu, *Kur'an'da İnsan*, s. 20.

¹⁵² Hicr, 15/26.

¹⁵³ İsfahânî, *Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsîlü's-Saadeteyn*, s. 17.

¹⁵⁴ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, (thk. Fatıma Yusuf el-Haymî), Müessesetü'r-Risale Nâşirûn, 1. Baskı, Beyrut 2004, I, s. 7-8.

¹⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 47.

2.1.1.5. Ateşte Pişmiş Çömlek Sertliğindeki Kuru Çamur (من صلصال كالفخار)

Âdem'in inorganik yapıdan organik bir yapıya geçişini anlatan ayetlerin bir başkası, Âdem'in yaratılış maddesinin özü ve yaratıldığı cevherin adı olan toprakla ateşin temasını anlatır:

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ ﴿٥٦﴾

“Allah insanı, pişmiş çamura benzeyen kuru bir balçıktan yarattı.”¹⁵⁶ Balçığın geçirdiği son aşamayı anlatan “salsâl” lafzı nekredir ve bu ayet, yaratılışla ilgili diğer ayetler gibi müteşabihâttandır. Bu faktörler, olayın aslına tam olarak vakıf olamayacağımızı gösterse de, müfessirler, çamurun bu aşamada ateşle temas ettiğini ve bunun neticesinde kuru ve pişkin bir hale geldiğini ifade etmektedirler.¹⁵⁷ İnsandaki şeytanî yönün, tam da bu aşamayla ilgili olduğunu ve yaratılışındaki ateşle ilişkisiyle bağlantılı olduğunu ileri sürenler de vardır.¹⁵⁸

2.1.1.6. Tesviye ve Ruhun Üfürülme Aşaması (فإذا سوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي)

İlk insan için, inorganik bir yapıdan mükemmel bir yapıya geçmenin son evresi, tesviye ve ruhun üfürülme evresidir.¹⁵⁹ Kur'an-ı Kerim bu safhayı, şu şekilde dile getirmektedir.

فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ﴿٥٧﴾

“Onu biçimlendirip ona ruhumdan üflediğim zaman derhal ona secde edin.”¹⁶⁰ Bu, Âdem'in tesviye edilmesi, hilkatının tamamlanması, doğrultulması, insana özgü biçim verilmesi ve kendisine canlılık vermeye hazır bir kıvama getirilmesi demektir.¹⁶¹ Artık, insan suretindeki bu beşerin, “insan” olma vakti gelmiştir. Sıradan bir toprağın, kendisine meleklerin bile secde ettiği, mahlûkâtın en şerefli olma yolculuğunun son aşaması, ruhun üfürülme aşamasıdır.

Ayette geçtiği üzere, Allah, insanın yaratılışının son evresinde, “ona bizzat kendi ruhumdan üfledim” buyurmaktadır. Tüm kâinatı var eden ve varlığını devam ettiren

¹⁵⁶ Rahmân, 55/14.

¹⁵⁷ Zülaloğlu, *Kur'an'da İnsan*, 21.

¹⁵⁸ Cerrahoğlu, “Kur'an'da Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri”, s. 90.

¹⁵⁹ Irâbî, *el-Kevn ve'l-Arz ve'l-İnsân fi'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 269.

¹⁶⁰ Sâd, 38/72.

¹⁶¹ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl*, III, 164.

Allah, insan dışında başka hiçbir varlığın yaratılışı ile ilgili, bu ifadeyi dile getirmemektedir. Dahası, başka hiçbir varlığın yaratılışı üzerinde bu kadar özenle¹⁶² durmamakta ve bu kadar detaylı bir biçimde anlatmamaktadır. Bu husus, insanın, diğer mahlûkâtın karşısındaki konumuna ve Allah’la olan ilişkisine dikkat çekmektedir.

2.1.2. İlk Yaratılışla İlgili Bazı Meseleler

2.1.2.1. Her Şeyin Çift Yaratılması

Yüce Allah, mevcûdâtı belli bir nizama ve tertibe göre yaratmıştır. Evrende meydana gelen ve cereyan eden herbir olay, onun çizdiği ve koyduğu kanun çerçevesinde hareket etmektedir. Onun vaz’ettiği bu kanunun adı “*Sünnetullah*”tır. Her şeyin varlığı, yaşamı ve ölümü bu kanuna göre belirlenmektedir.

Aşağıdaki ayette buyrulduğu üzere, sünnetullah gereği, Allah kâinattaki her şeyi çiftiyle yaratmıştır:

وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٥١﴾

“*Her şeyden de çift çift yarattık ki, düşünüp ibret alabilirsiniz.*”¹⁶³ Her şeyin çift olarak yaratılmasıyla ilgili iki ihtimal söz konusudur:

Birincisi, Allah her şeyi, zıddıyla kaim olmak üzere “*birbirine zıt olarak*” yaratmıştır. Varlıkların bu şekilde yaratılması, düşünenleri, Allah’ın birliğine götürür. Çünkü bu tefsire göre, Allah dışında her şeyin bir zıddı vardır.¹⁶⁴ Bu durum, her geceden sonra gündüzün gelmesini, her zorluktan sonra bir kolaylığın gelmesini, her şerden sonra bir hayrın gelmesini iktizâ eder.¹⁶⁵ İkincisi, Allah varlıkları, birbirine benzer “*iki sınıf olarak*” yaratmıştır.

Allah kâinattaki her şeyi çift çift yarattığına göre, insanı da çiftiyle yaratmıştır. İlk insan Hz. Âdem yaratıldıktan sonra onun, kendisine hem madden hem de mânen dayanak olacak bir eş ve nesle ihtiyacı vardı. Zira, halifenin yeryüzünü tek başına îmar etmesi imkansızdı. Nitekim Allah, insanı, ancak eşyle beraber olduğunda huzur ve nefsi

¹⁶² Yine Sâd suresinin 75. ayetinde, Allah, şeytana “iki elimle yarattığıma secde etmene mani olan nedir?” diye sormasında, insanın yaratılışına ne kadar ehemmiyet verdiğine bir işaret vardır. Bkz: Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, s. 201.

¹⁶³ Zâriyât, 51/49.

¹⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 585.

¹⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 585.

istikrarı bulacak bir fitratta yaratmıştır.¹⁶⁶ Ayrıca, neslinin devamı için de Âdem'in bir eşinin oması gerekiyordu. Zira, insanlığın çoğalıp yayılması, sünnetullah gereği bir erkekle bir dişinin bir araya gelmesine bağlanmıştır. Nitekim, insanların bir anne ve bir babadan (erkek ve dişiden) yaratıldıkları, ayette şöyle dile getirilmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿١٥٦﴾

*“Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O'ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır.”*¹⁶⁷ Allah'ın, kâinattaki bütün canlıları çift çift yarattığı hususunda müfessirler arasında fikirbirliği olduğu gibi, Âdem'i tek olarak yaratmadığı, onu eşi Havvâ ile yarattığı noktasında da görüş birliği bulunmaktadır. Fakat, Havvâ'nın ne zaman ve nasıl yaratıldığı ile ilgili farklı kanaatler mevcuttur.

2.1.2.2. Havvâ'nın Yaratılışı

Havvâ'nın yaratılışı ayetlerde söz edildiği gibi, Hz. Peygamber'in hadislerinde de geçmektedir.¹⁶⁸ Havvâ'nın yaratılışından bahseden ayetler şunlardır:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا رُؤُوسًا وَبَنَاتٍ مِنْهَا كَثِيرًا وَنِسَاءً... ﴿١٥٧﴾

*“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının.”*¹⁶⁹

وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ... ﴿١٥٨﴾

*“O, sizi bir tek candan yaratandır...”*¹⁷⁰

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا رُؤُوسًا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا فَلَمَّا تَغَشَّيْهَا حَمَلَتْ حَمْلًا خَفِيفًا فَمَرَّتْ بِهِ فَلَمَّا أَثْقَلَتْ دَعَا اللَّهُ رَبَّهُمَا لَئِن آتَيْتَنَا صَالِحًا لَنُكَوِّنَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿١٥٩﴾

“Allah, sizi bir tek nefisten yaratan ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir. (İnsan) eşiyle birleşince eşi hafif bir yük yüklenir (gebe kalır) ve (bir müddet)

¹⁶⁶ Rum, 30/21.

¹⁶⁷ Hucurât, 49/13.

¹⁶⁸ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 95.

¹⁶⁹ Nisâ, 4/1.

¹⁷⁰ En'âm, 6/98.

onu taşıyor. Gebeliği ağırlaşınca her ikisi de Rableri Allah'a, 'Eğer bize iyi ve sağlıklı bir çocuk verirsen, elbette şükredenlerden olacağız' diye dua ederler."¹⁷¹

خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَانزَلَ لَكُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقْكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَاتَى تُصْرَفُونَ ﴿١٧١﴾

"O, sizi bir tek nefisten yarattı. Sonra ondan eşini var etti. Sizin için hayvanlardan (erkek ve dişi olarak) sekiz eş yarattı. Sizi annelerinizin karnında bir yaratılıştan öbürüne geçirerek üç (kat) karanlık içinde oluşturuyor. İşte Rabbiniz olan Allah budur. Mülk (mutlak hâkimiyet) yalnız O'nundur. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O hâlde, nasıl oluyor da haktan döndürülüyorsunuz?"¹⁷²

Hz. Havvâ'nın yaratılışı ile ilgili hadiste ise Rasûlullah (s.a.s.) şöyle buyurmaktadır: "Kadınlara hayrı tavsiye ediniz. Çünkü, kadın eğri kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Kaburga kemiğinin en eğri kısmı da baş tarafıdır. Onu doğrultmaya çalışırsan kırarsın, olduğu gibi bırakırsan öyle eğri kalır. Kadınlar hakkında hayır tavsiye edin (onlara karşı iyi davranın)"¹⁷³

Yukarıdaki ayetler incelendiği zaman, insanlığın *nefs-i vâhide*'den, *nefs-i vâhide*'den de eşinin yaratıldığı açık bir şekilde ifade edildiği görülmektedir. Ancak *nefs-i vâhide*'nin ne olduğu hususunda âlimler arasında ittifak bulunmamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla konuyla ilgili iki ana yaklaşımın olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁴

Birinci yaklaşıma göre, ayetlerdeki *nefs-i vâhide*, Hz. Âdem'e işaret etmektedir. Buna göre Hz. Havvâ, *nefs-i vâhide*'den, yani tek bir nefis olan Hz. Âdem'in zatından yaratılmıştır. Yukarıdaki ayetlerde geçen "*nefs-i vâhide*'den eşinin yaratılması", Havvâ'nın Âdem'den, ondan bir parça olarak yaratılması anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım, klasik müfessirlerin çoğunluğunun benimsemiş olduğu bir yaklaşımdır.¹⁷⁵ Bu görüşü benimsemiş olan müfessirlerin çoğu, kendi görüşlerini desteklemek üzere yukarıda verdiğimiz "*kaburga hadisi*"nin literal anlamını esas alırlar ki, buna göre Rasûlullah'ın kastettiği kemik Hz. Âdem'in kaburga kemiğidir. Burada şunu ifade

¹⁷¹ A'râf, 7/189.

¹⁷² Zümer, 39/6.

¹⁷³ Ebü'l-Hüseyn b. Müslim b. el-Haccâc (ö. 261/875), *el-Câmiu's-Sahîh*, (thk. Yâser Hasen), Mü'essese-tü'r-Risâle, Beyrut 2015, "Radâ", 3644.

¹⁷⁴ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 95; Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, s. 159-160.

¹⁷⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, VI, 339-340; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 5; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 351; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, 333.

edelim ki, Hz. Havvâ'nın yaratılışı ile ilgili bu yorum, günümüze kadar gelen en yaygın kanaat olmuştur ki, birçok tefsir ve meâllere aynı şekilde yansımıştır.¹⁷⁶ Ne var ki bu îzâh tarzının, Tekvîn'deki yaratılış kıssasının Yahvist metin (M.Ö. IX-VIII yüzyıllar) versiyonuna dayandığı söylenmiştir.¹⁷⁷

Hz. Havvâ'nın yaratılışı ile ilgili delillerden hareketle ileri sürülen ikinci görüşe göre ise, ayetlerde geçen *nefs-i vâhide*'den maksat, Hz. Âdem'in yaratıldığı öz (cevher)'dür.¹⁷⁸ Buna göre, Âdem ve eşi aynı özden, yani toprak (çamur)'tan yaratılmıştır. *Nefs-i vâhide* ile ilgili müfessirlerin çoğunluğu tarafından benimsenmiş görüşün aksine Mu'tezilî müfessir Ebû Muslim el-İsfahânî, Nisâ, 4/1. ayetteki *وخلق منها زوجها* ifadesindeki *ها* zamirini *nefs-i vâhide*'ye göndererek, bunun tıpkı "Allah size kendi cinsinizden (من أنفسكم) eşler nasip etti"¹⁷⁹, "Allah size kendi cinsinizden (من أنفسكم) elçi gönderdi"¹⁸⁰ ayetlerinde olduğu gibi, "Allah sizi bir cinsten/türden yarattı ve aynı cinsten eşini yarattı" şeklinde tefsir etmiştir ki, buna göre ayetteki *nefs-i vâhide*, "bir tek kişi" değil, "tek veya aynı cins/tür" anlamını taşımaktadır.¹⁸¹ Çünkü, *nefs* kelimesi, zâhiriyle Âdem'e delalet etmez; bir şeyin kendisi, cinsi ve özü gibi mânalara delalet eder.¹⁸² Tefsirinde, Havvâ'nın yaratılışı ile ilgili bu iki yaklaşımı ele alan Râzî, Ebû Muslim el-İsfahânî'nin yaptığı îzahları, dolayısıyla ikinci yaklaşımı benimsemiştir.¹⁸³ Bu yaklaşım tarzını benimseyen müfessirlere göre, Havvâ'nın yaratılışı ile ilişkilendirilen *kaburga hadisi* lafzî olarak değil de, kadının tabiatından haber veren mecâzî bir anlatım şeklinde değerlendirilmelidir. Çünkü, *kütüb-i tis'a*'da geçen diğer hadisler, "kadının kaburga kemiğinden yaratıldığı" değil, "kaburga kemiği gibi yaratıldığı" şeklinde olup "kadının kaburga kemiği gibi hassas/kırılgan bir tabiata sahip olduğunu" ifade etmektedir.¹⁸⁴

¹⁷⁶ 160 no'lu dipnotta verilen tefsir kaynaklarına ve *nefs-i vâhide* ile ilgili ayetlerin meâllerine bkz.

¹⁷⁷ Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, s. 160.

¹⁷⁸ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 96; Öztürk, *Kur'an ve Yaratılış*, s. 161-162.

¹⁷⁹ Nahl, 16/21.

¹⁸⁰ Tövbe, 9/128.

¹⁸¹ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî (ö. 606/1210), *Mefâtihü'l-Gayb*, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981, IX, 167.

¹⁸² İsfahânî, *Müfredât*, s. 764-765.

¹⁸³ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, IX, 167.

¹⁸⁴ İlgili rivayetlerin tahlili ve yorumu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Salih Kesgin, "Âyetleri Anlamada Hadis Algısının Etkisi (Nisâ Sûresi 1. Âyet Ekseninde Bir Tahlil Denemesi)", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (ed. Bilal Gökkır, Necdet Yılmaz ve Ömer Kara), İlim Yayma Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 480-487.

Âdem ve eşi yaratıldıktan sonra, insanlığın nesli, bir baba ve anneden yayılacak, tevâlüd ve tenâsül yoluyla devam edecektir. Bundan sonra, her ân her şeyi yaratmakta¹⁸⁵ olan Yüce Yaratıcı, insanı, erkeğin sulbünden gelen bir meniye anne rahmine yerleştirme suretiyle, rahme düşen meniye çeşitli merhalelerden geçirerek yaratmaya devam edecektir.¹⁸⁶

2.2. İnsanoğlunun Yaratılışı (Vasıtalı Yaratılış)

Allah, sonsuz hikmeti gereği ilk insanı topraktan yaratmış, onun neslini ise, özü toprak olmakla birlikte, sudan yaratmıştır:

وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا ﴿١٨٥﴾

“O, sudan bir insan yaratıp ondan soy sop ve hısımlık meydana getirendir. Rabbin, her şeye hakkıyla gücü yetendir.”¹⁸⁷

الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ﴿١٨٦﴾ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ﴿١٨٧﴾

“O Allah ki, yarattığı her şeyi son derece güzel yaratmıştır. İnsanı yaratmaya da çamurdan başlayarak onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan yaratmıştır.”¹⁸⁸

Bu, Allah’ın hikmetinin ve kudretinin tezahürüdür. Âdem’i, topraktan yaratmıştır. Zira, âlemdaki her şeyin aslı ve kaynağı topraktır. Etrafa baktığın zaman gözüne ilişen her şeyin, özü topraktır. Örneğin, ağaçlar, binalar, hayvanlar, kuşlar, bitkiler, canlı cansız her şey, nihâî noktada, varlığını topraktan kazanmakta ve tekrar toprağa dönmektedir. İnsan başta olmak üzere tüm canlılar ve hayvanlar, yerden, yani topraktan yetişen meyve ve sebzelerle beslenmektedir. İnsan vücudunun ihtiyaç duyduğu tüm kimyasal elementler yine topraktan elde edilmektedir.¹⁸⁹ Buna göre, Allah insanı, tüm hayırların ve bereketin anası olan temiz ve verimli topraktan var etmiştir ki,¹⁹⁰ özünde var olan bu özelliği sayesinde sadece bir beşer olmayıp, meleklerden daha üstün olan bir “insan” olsun.

¹⁸⁵ Rahmân, 55/29.

¹⁸⁶ Mürselât, 77/20.

¹⁸⁷ Furkân, 25/54.

¹⁸⁸ Secde, 32/7-8.

¹⁸⁹ Nâif Münîr Fâris, *el-Îcâzü'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, Mektebetü İbn Kesîr – Dârü İbn-i Hazm, Beyrut 2011, I, 255.

¹⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 47.

Âdem'in neslinin, bir değersiz sudan yaratılması da yine Allah'ın kudretinin ve sonsuz hikmetinin tecellisidir. Hakîr ve zelil bir sudan, yapısı itibariyle çok mükemmel ve dakîk, konumu itibariyle de pek yüksek ve yüce bir varlık meydana getirmiştir. Allah dileyseydi, kıyamete kadar –tıpkı Âdem'i yarattığı gibi- insanoğlunu da topraktan yaratmaya devam ederdi. Fakat O, her şeyi ölçü ve hesaba göre yapar.

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ ﴿١٩٠﴾ خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ ﴿١٩١﴾ يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ ﴿١٩٢﴾

“Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın. Fışkırıp çıkan bir sudan yaratıldı. Bu su, bel ile kaburga kemikleri arasından çıkar.”¹⁹¹

Yüce Allah, Âdem'den sonraki insanın yaratılışını bir erkek ve bir kadının müşareketine bağlamıştır.¹⁹² Yani, “insan yaratma” sürecinde, bir sebep olarak yine insanı kullanmıştır. Bu yönüyle de insan, yücedir, eşref-i mahluktur.

Âdem ilk insandır. İnsanlığın prototipidir. Âdem'in tabiatı ve tüm özellikleri, kıyamete kadarki insanın tabiatı ve özellikleriyle aynıdır. Âdem'in kaderi ve hikayesi de, tüm insanlığın kaderi ve hikayesidir. Âdem'le, insanoğlunun serüveni de aynı olacaktır; Allah'ta başlayıp Allah'ta biten bir serüven. Âdem'in özü topraktır, insanoğlunun özü de –her ne kadar bir meniden meydana geliyorsa da- yine topraktır. Allah, Âdem'i aşama aşama yarattığı gibi, insanoğlunu da anne rahminde belli bir süreyle ve aşama aşama olarak¹⁹³ yaratmaktadır.

مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا ﴿١٩٣﴾ وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا ﴿١٩٤﴾

“Size ne oluyor ki, Allah'a büyüklüğü yakıştıramıyorsunuz? Oysa, **sizi türlü merhalelerden geçirerek O yaratmıştır**”¹⁹⁴

أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَّاءٍ مَهِينٍ ﴿١٩٥﴾ فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ﴿١٩٦﴾ إِلَى قَدَرٍ مَعْلُومٍ ﴿١٩٧﴾ فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ ﴿١٩٨﴾

¹⁹¹ Târık, 86/5-7.

¹⁹² Şevkî Ebû Halîl, *el-İnsân beyn'l-İlm ve'd-Dîn*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1989, s. 222.

¹⁹³ Modern bilim, yakın zamana kadar, ceninin ana rahminde merhale merhale nasıl geliştiğine dair net bir bilgi sahibi değildi. Batılı bilim adamları, embriyonun, Kur'an'da anlatıldığı şekliyle farklı farklı safhalardan geçerek, sonunda insan biçimini aldığını, daha 60 sene önce keşfetmiştir. Kur'an ise, bu hakikati daha 1400 sene önce dile getirmiştir. Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Fâris, *el-İ'câzü'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, I, 212.

¹⁹⁴ Nuh, 71/13-14.

“Biz sizi bayağı bir sudan (meniden) yaratmadık mı? Sonra onu **belli bir süreye kadar sağlam bir yerde (ana rahminde) tuttuk**. Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne güzel biçim verenleriz!”¹⁹⁵

2.2.1. Vasıtalı Yaratılışın Aşamaları¹⁹⁶

2.2.1.1. Toprak (تراب)

İnsanı yaratan, yokken varlığa getiren, muhakkak insanı en iyi bilendir.¹⁹⁷ O, bize bizi tanıtmıyordu, biz kendimizi bilemezdik. Kur'an, kendimizi tanımamızın bir fırsatıdır. Kur'an, O'nun bize verdiği bir mesajdır, yol gösterici bir kılavuzdur. Biz bu kılavuz sayesinde, nereden ve niçin geldiğimizi, nereye varacağımızı öğreniriz. İşte bu kılavuzun pasajlarının birinde Allah, insanın hayatını özetlemiştir. İnsanın hayat serüvenini, birkaç ayette gözler önüne sermiştir:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ﴿١﴾ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ﴿٢﴾ ثُمَّ خَلَقْنَا النَّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ﴿٣﴾ ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ ﴿٤﴾ ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ ﴿٥﴾

“Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık. Sonra onu az bir su (meni) hâlinde sağlam bir karargâha (ana rahmine) yerleştirdik. Sonra bu az suyu "alaka" hâline getirdik. Alakayı da "mudga" yaptık. Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık olarak ortaya çıkardık. Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir! Sonra (ey insanlar) siz bunun ardından muhakkak öleceksiniz. Sonra yine muhakkak siz, kıyamet gününde (tekrar) diriltileceksiniz.”¹⁹⁸ Ayette, insanın neden yaratıldığı, nasıl yaratıldığıнын merhaleleri, kim tarafından yaratıldığı ve öldükten sonra tekrar diriltileceği anlatılmaktadır. İnsanın serüveninin anlatıldığı bu ayetlerde, insanoğlunun nutfeden önceki halinin, Âdem (a.s.)'in yaratılışında olduğu gibi, bir toprak¹⁹⁹ olduğu beyan edilmektedir²⁰⁰. “İnsanın topraktan yaratılması geçmiş zamanda olmuş bitmiş bir

¹⁹⁵ Mürselât, 77/20-23.

¹⁹⁶ Anne karnındaki yaratılış aşamaları ile ilgili bilgi için bkz: Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, s. 30; Abdurrahmân Ammân, *Mu'cizetü Halki'l-İnsân beyne't-Tib ve'l-Kur'ân*, Matâbi'ü'l-Âlemi'l-İslâmî, Mekke trs., s. 33-72.

¹⁹⁷ Mülk, 67/14.

¹⁹⁸ Müminûn, 23/12-16.

¹⁹⁹ Hamid el-Güvabî, “Tıp ve Kur'an'da İnsanın Yaradılışı”, (çev. Muzaffer Çobanbeyli), *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Sayı: 106-107., Nisan 1991, s. 118.

²⁰⁰ Fâris, *el-İ'câzü'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, I, 255.

şey değil, her ân devam etmekte olan bir olgudur. Bu, şu şekilde anlaşılabilir. Her insan meni hayvancıklarından yaratılmaktadır. Bu hayvancıklar da insanın yediği gıdaların bedende sindirilip kimyasal değişime uğraması sonucu oluşmaktadır. Söz konusu gıdalar da topraktan alındığına göre, insan tohumunun temeli de toprak demektir.”²⁰¹ Nitekim, aşağıdaki ayet-i kerimeler, bu hususu teyit etmektedir:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا شُيُوخًا وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى مِنْ قَبْلٍ وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٥٠﴾

“O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra "alaka"dan yaratan, sonra sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkaran, sonra olgunluk çağına ulaşmanız, sonra da ihtiyarlamanız için sizi yaşatandır. İçinizden önceden ölenler de vardır. Allah bunları, belli bir zamana erişmeniz ve düşünüp akıl erdirmeniz için yapar.”²⁰²

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِنَ الْبُعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُّخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ... ﴿٥١﴾

“Ey insanlar! Ölümden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) **hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan, sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım.**”²⁰³

2.2.1.2. Nutfe (ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ)

İnsanın yaratılış serüveni, bir erkeğin sulbünden atılan bir su (menî)²⁰⁴ olarak devam etmektedir.²⁰⁵ Erkeğin belinde oluşan menî, tenasül uzvundan ayrılarak, meninin gelişimi için sağlam bir karargâh olan anne rahmine (قَرَارٍ مَّكِينٍ)²⁰⁶ ulaşmaktadır²⁰⁷:

أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَّاءٍ مَّهِينٍ ﴿٥٢﴾ فَجَعَلْنَاهُ فِي قَرَارٍ مَّكِينٍ ﴿٥٣﴾ إِلَى قَدَرٍ مَّعْلُومٍ ﴿٥٤﴾ فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ ﴿٥٥﴾

“Biz sizi bayağı bir sudan (meniden) yaratmadık mı? Sonra onu **belli bir süreye kadar sağlam bir yerde (ana rahminde) tuttuk.** Sonra da ona ölçülü bir biçim verdik. Biz ne

²⁰¹ Demirci, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, s. 98.

²⁰² Mü'min, 40/67.

²⁰³ Hac, 22/5.

²⁰⁴ Târik, 86/5-7.

²⁰⁵ Sa'dî, *Esrârü Halki'l-İnsân el-'Acâib fi's-Sulb ve't-Terâib*, s. 26.

²⁰⁶ Konuyla ilgili daha teferruatlı bilgi için bkz: Muhammed el-Bâr, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbî Göre İnsanın Yaratılışı*, (çev. Abdülvehhab Öztürk), TDV Yay., Ankara 1991, s. 71.

²⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, V, 358.

güzel biçim verenleriz!”²⁰⁸ Anne rahmine ulaşan nutfе, bir tarlaya atılan tohum misali, döllенmeye başlar. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de kadınlar, nutfenin ekilip biçilmesine elverişli mahal oldukları için, birer tarlaya benzetilmektedirler:

نَسَاؤُكُمْ حَزْتُ لَكُمْ فَأَتُوا حَرْتَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ... ﴿٦٠﴾

“Kadınlarınız sizin ekinliğinizdir. Ekinliğinize dilediğiniz biçimde varın...”²⁰⁹ Bu aşamada nutfе, milyonlarca protozon halinde karargaha doğru ilerilemekte ve nihayet sadece bir tane protozon anne rahmine yerleşerek yeni bir aşamaya hazırlanmaktadır.²¹⁰ Yine bu aşamada, takdîr-i ilâhî, nutfenin gelecekte erkek veya kız çocuğu olarak dünyaya geleceğini belirlemektedir.²¹¹ Şu ayet-i kerime, bunu göstermektedir:

وَأَنَّهُ خَلَقَ الرِّجَالَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى ﴿٦١﴾ مِنْ نُطْفَةٍ إِذَا تُمْنَى ﴿٦٢﴾

“Şüphesiz O, iki eşi, erkeği ve dişiye, (rahme) atıldığında az bir sudan (meniden) yaratmıştır.”²¹²

2.2.1.3. Alaka (ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً)

Alaka, karışık nutfenin oluşumundan sonraki safhadır.²¹³ Alak kelimesi, Arapça’da, asılıp tutulan, bir şeye ilişen ve donuk kan (*dem-i câmid*) manalarına gelmektedir.²¹⁴ Suda yaşayan ve tutunduğu canlının kanını emen sülükler de Arap dilinde دودة العلق (asılı kurtçuk) olarak adlandırılır.²¹⁵ Buna göre alak aşaması, ayette de dile getirildiği gibi, spermin rahim duvarına yapışarak embriyo şeklini alma aşamasıdır.²¹⁶ Allah, Kur’an-ı Kerim’de, insanın yaratılışının bu aşamasına ilişkin şöyle buyurmaktadır:

خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ ﴿٦٣﴾

“O, insanı “alak”dan yarattı.”²¹⁷ Tefsir literatüründe pıhtılaşmış veya donuk kan olarak da ifade edilen embriyo, bu evrede, dûde-i alakın yapıştığı canlının kanını emme suretiyle beslendiği gibi, anne rahminin duvarına yapışarak ilk besin kaynağını kandan

²⁰⁸ Mürselât, 77/20-23.

²⁰⁹ Bakara 2/223.

²¹⁰ Fâris, *el-İ’câzû ‘l-İlmî fi ‘l-Kur’ân ve ‘s-Sünne*, I, 229.

²¹¹ Fâris, *el-İ’câzû ‘l-İlmî fi ‘l-Kur’ân ve ‘s-Sünne*, I, 217.

²¹² Necm, 53/45-46.

²¹³ Bâr, *Kur’ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı*, s. 83.

²¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü ‘l-Arab*, X, 267.

²¹⁵ İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzi ‘l-Kur’ân*, Dârü’l-Kalem Dımaşk – ed-Dârü’s-Sâmiye, Beyrut 2014, s. 579.

²¹⁶ Müminûn, 23/12-16.

²¹⁷ Alak, 96/2.

alır.²¹⁸ Bu merhalede, ceninle anne arasındaki hayat bağı olan göbek kordonu oluşmakta ve cenini çepeçevre kuşatan ve suyla dolu olan koruma tabakası teşekkül etmeye başlamaktadır.²¹⁹

2.2.1.4. Mudğa (فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً)

Arapça'da, çiğnemek anlamına gelen مَضَعٌ fiilinden türeyen مُضْغَةٌ, bir çiğnem et, bir parça et manasına gelmektedir.²²⁰ Rahim duvarına yapışık olan alaka, bu evrede, yeni bir hale bürünmektedir; pıhtılaşmış kan halinden bir parça et haline dönüşmektedir. Ayette, alakanın mudgaya dönüştürülmesi خلق fiiliyle ifade edilmiştir. Her ne kadar bazı müfessirler, bu ifadenin تحويل (dönüştürme) manasına geldiğini beyan etseler de,²²¹ ayette geçen literal manaya uygun olarak, bu kelimenin yaratma şeklinde anlamlandırılması daha uygundur. Zira, Allah her şeyi her ân yaratmaktadır.²²²

Kur'an-ı Kerim, mudgadan bahsederken iki farklı evreden söz etmektedir:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن نُّرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عُلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَكُمْ... ﴿١٠﴾

“Ey insanlar! Ölümden sonra diriliş konusunda herhangi bir şüphe içindeyseniz (düşünün ki) hiç şüphesiz biz sizi topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra bir "alaka"dan , sonra da yaratılışı belli belirsiz bir "mudga"dan yarattık ki size (kudretimizi) apaçık anlatalım.”²²³ Ayette geçtiği üzere, ceninin alakadan sonraki merhalesi مُضْغَةٍ غَيْرِ مُخَلَّقَةٍ ve مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ şeklinde tavsif edilmektedir. Râzî, tefsirinde, mudga-i muhallaka'yı, uzuvları teşekkül etmeye başlayan ve yaratılış bakımından hiçbir eksikliği olmayan bir cenin olarak tanımlarken, mudga-i gayr-i muhallaka'yı da, henüz uzuvları temayüz etmeyen, hilkati tamamlanmayan ve bir parça etten ibaret olan bir cenin olarak tanımlamaktadır.²²⁴

²¹⁸ Feyyâz, *I'câzû Âyâtî'l-Kur'ân fî Beyâni Halki'l-İnsân*, s. 87; Bâr, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı*, s. 86.

²¹⁹ Reem Tabbara, “Kur'an-ı Kerim'deki İlm-i İ'caz Bağlamında İnsanın Yaratılışı”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2015, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 57.

²²⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s.770.

²²¹ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXIII, 85.

²²² Rahmân, 55/29.

²²³ Hac, 22/5.

²²⁴ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXIII, 9.

Yine bu merhalede mudganın bir kısmı kemiğe dönüştürülmektedir.²²⁵ Bu kemikler, ileride insanın الهيكل العظمي (vücut iskeleti)'nin temelini oluşturacaktır.²²⁶ Kemiğin oluşumunu müteakip, kemikler bir et tabakasıyla örtülmekte ve böylece, başlangıçta bir meni olan insan, peyderpey inorganik yapıdan organik yapıya geçmektedir. Ceninin anne rahmindeki gelişiminin bu kısmı, ayette şöyle dile getirilmektedir:

فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا... ﴿٥٠﴾

“Bu "mudga"yı da kemiklere dönüştürdük ve bu kemiklere de et giydirdik...”²²⁷ Bu noktadan sonra cenin, yeni bir merhaleye hazır bir kıvama gelmiştir. Kur'an-ı Kerim, ceninin şu ana kadarki geçirdiği halleri özet bir şekilde *tesviye* olarak da nitelemektedir. Nitekim insanın yaratılışı, aşağıdaki ayetlerde, ana rahmindeki merhalelerin ayrıntılarına değinilmeksizin, icmalen, *tesviye* şeklinde ifade edilmektedir:

ثُمَّ جَعَلْنَا نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ ﴿٥١﴾ ثُمَّ سَوَّيْنَاهُ وَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَا لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾

“Sonra onun neslini bir öz sudan, değersiz bir sudan yarattı. Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için işitme, görme ve idrak duygularını yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!”²²⁸

Bahçe sahiplerinin arasında cereyan eden diyalogda da, insanın nutfeden sonraki aşamasına, *tesviye* kökünden türemiş bir fiil olan *sevvâke* (سَوَّأَكَ) lafzıyla işaret edilmektedir:

قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّيَكَ رَجُلًا ﴿٥٣﴾

“Arkadaşı, ona cevap vererek dedi ki: "Seni topraktan, sonra bir damla döl suyundan yaratan, sonra da seni (eksiksiz) bir insan şeklinde düzenleyen (*tesviye eden*) Allah'ı inkâr mı ediyorsun?”²²⁹

Müfessirler, “nutfe”, “alaka” ve “mudga” şeklinde ard arda gelen yaratılış aşamalarını anne karnındaki “üç karanlık evre” (ظلمات ثلاث)²³⁰ şeklinde tefsir etmişlerdir.²³¹

²²⁵ Tabarra, “Kur'an-ı Kerim'deki İlm-i İ'caz Bağlamında İnsanın Yaratılışı”, s. 69.

²²⁶ Feyyâz, *I'câzû Âyâtî'l-Kur'ân fi Beyâni Halki'l-İnsân*, s. 96.

²²⁷ Müminûn, 23/14.

²²⁸ Secde, 32/8-9.

²²⁹ Kehf, 18/37.

Allah'ın, ceninin geçirdiği bu üç evreyi “üç karanlık evre”²³² olarak nitelemesinin sebebi ise, Allah'ın gerek normal yaratma ve gerekse en karanlık ve en ulaşılmaz yerlerdeki yaratma fiilini, kolaylıkla yapabileceğine ve herhalükarda kudret sahibi olduğuna işaret etmesidir.²³³

“Kimi müfessirler de bu ayeti tefsir ederken: ‘Üç karanlık; karın, rahim ve eş karanlığıdır’ diyorlar. Bu mana aslında doğrudur; çünkü karın cidarı karanlıktır. Bundan sonra rahim cidarı, ondan sonra da cenini saran eş zarının karanlığı gelir. Böyle olmakla beraber ayet, ‘karın içinde’, ceninin yaratıldığı yerde, üç karanlıktan bahsetmektedir. Burası da rahim demektir. Demek ki, üç karanlık bizzat rahmin içindedir. Cenini saran zarları iyice tetkik edersek, üç tane olduğunu görürüz:

1. Amniyon Zarı (Cenin tam bunun içindedir.)
2. Koriyon Zarı (eş)
3. Düşen eş.”²³⁴

2.2.1.5. Bambaşka Bir Yaratılış (ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكُ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ)

Nihayet cenin, bir damla sudan mükemmel bir insan olmaya doğru ilerleyen yolculuğun son noktasına ulaşmıştır. Bu aşamada iki büyük olay gerçekleşmektedir²³⁵:

- *Cenin, tamamen yeni özelliklere sahip bambaşka bir varlık haline gelmesi.* Bu özellikler, daha önce cansız bir varlıkken²³⁶ canlılık kazanması, dilsiz iken nutk (bilkuvve) özelliğine haiz olması, sağırken işitme duyusuna sahip olması, görmez iken görür hale gelmesi ve fitratına, hiç kimsenin gerçek manada künhüne vakıf olamayacağı birtakım eşsiz özelliklerin yerleştirilmesidir.²³⁷

²³⁰ Bunun sebebi, Kur'an'da insanın anne karnındaki yaratılışını anlatan Zümer suresinin 36. ayetinde “يَخْلُقْكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ فِي ظِلْمَاتٍ ثَلَاثٍ” buyrulmasıdır.

²³¹ Örneğin bkz: Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 294.

²³² Zümer, 39/6.

²³³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 295.

²³⁴ Bâr, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı*, s. 159-161; Yusuf Altunbaş, “Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 116.

²³⁵ Feyyâz, *İ'câzü Âyâtî'l-Kur'ân fî Beyâni Halki'l-İnsân*, s. 108.

²³⁶ Müfessirler, ceninin daha önceki aşamalarda cansız olduğunu söylemiyorlar. Bilakis, canlı olduğunu, ancak bunun hayvanî değil nebatî bir canlılık olduğunu söylüyorlar. Bkz: Feyyâz, *İ'câzü Âyâtî'l-Kur'ân fî Beyâni Halki'l-İnsân*, s. 109.

²³⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXIII, 86.

- *Ruhun üfürülmesi*.²³⁸ Ceninin hilkatının son evresi, Allah tarafından kendisine ruhun üfürülmesidir. Ruhun üfürülmesi, sadece biyolojik özellikleri itibariyle beşer olan bir varlığın, meleklerden de üstün olabilme potansiyeline sahip bir insan olmaya giden yolculuğunun ilk basamağıdır. Ruhun üfürülmesi, insanın çift kutuplu yönünün tamamlanmasıdır. Allah insanı bir câmid madde olarak takdir etmemiştir. Maddî yönüne ilaveten, yükselme ve yücelme özelliğine sahip manevî/ruhî boyutu da fitratına koymuştur. Binaenaleyh ruhun üfürülmesi, insanın tekamülünün ifadesidir. Nitekim Allah, ilk insan Âdem’i yaratırken, sadece bedenine secde edilmesini emretmedi, ruhu üfürdükten sonra beden ve ruhtan müteşekkil bir “insan” a secde etmeyi emretti.²³⁹

İnsanın, aşama aşama yaratılışını anlatan yukarıdaki ayetin sonunda, *فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ* şeklinde, Allah’ın en güzel yaratıcı ve yaratıcıların yaratıcısı olduğu ifade edilmektedir. Ayette geçen, “Allah’ın her şeyden yüce ve münezzehe olduğunu” ifade eden ve “bereket” kökünden türeyen *tebâreke* (تَبَارَكَ) lafzının insanın yaratılışından hemen sonra zikredilmesi, insanın varlığı ve devamının Allah’ın bereketinin sonucu olduğunu göstermektedir.²⁴⁰ Bu bağlamda Allah, yaratılışın en güzelini insana tahsis ettiğini şöyle dile getirmektedir:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ ﴿١٥٦﴾

“Muhakkak ki, Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık.”²⁴¹

3. İnsanın Yaratılış Sebebi ve Gâyesi

İnsanoğlu, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar “İnsan kimdir? Nereden geldi ve nereye gidiyor? İnsanoğlu’nun yaratılmasının hikmeti nedir? İnsanın dünyadaki misyonu nedir?” gibi sorularla sürekli zihnini meşgul edegelmiştir.²⁴² Bu sorularla ilgili kafa yorulmuş, münazaralar düzenlenmiş, teoriler ve kavramlar üretilmiş, ciltler dolusu kitaplar yazılmış; yani bu sorular devamlı olarak insanı kendisini

²³⁸ Feyyâz, *Î‘câzü Âyâti’l-Kur’ân fi Beyâni Halki’l-İnsân*, s. 108.

²³⁹ Sâd, 38/72-73.

²⁴⁰ Râzî, *Mefâtiühü’l-Gayb*, XXIII, 86.

²⁴¹ Tîn, 95/4.

²⁴² Dücane Cündioğlu, *Hiz. İnsan*, Kapı Yay., İstanbul 2016, s. 93.

araştırmaya sevk edegelmiştir.²⁴³ Bizim çalışmamızın ana konusu da, bu soruların etrafında dönmektedir. Bu bağlamda, biz çalışmamıza doğrudan insanın tanımını tespit etmekle başlamadık. Çünkü insanın kesin hatlarla çizilmiş tanımını yapmak oldukça zordur. Dolayısıyla biz, bu sorulara, insanın serüvenini, tarihi seyrini ve bu serüven esnasında geçirdiği halleri araştırarak cevap bulabileceğimizi düşündük. İnsanla ilgili son sözü söyleyeceğimiz iddiasında değiliz; ancak imkânlar ve bilgimiz nispetinde insanla ilgili yaptığımız değerlendirmeler ve tespitleri sunmaya çalışacağız.

Peki, insanın varoluş sebebi nedir? İnsana, namazsız ezanla ezansız namaz arasında geçen kısa bir süre²⁴⁴ olan dünya hayatı neden verilmiştir? İnsanın görevi nedir? Yaratılış itibariyle mükemmeliyetin zirvesinde yaratılan bu kadar yüce bir varlığın, nebatî veya hayvanî bir yaşam sürmek için yaratılmış olması abestir.

“Maddecilere göre insan, her canlı gibi yer, içer, nefsi arzularını yerine getirir ve sonra toprağa karışır gider. Yani, insan yaşamak için yaşar. Basit dünyevî hedeflerin ötesinde bir yaratılış amacı yoktur. O, ot gibi yaşayıp gideceğini, sonra ot gibi kuruyup yok olacağını zanneder.”²⁴⁵

İnsan, yalnız yemek, içmek, gezmek, tozmak için yaratılsaydı insanın herhangi bir hayvandan farkı olmazdı. İnsan boş yere yaratılmamış ve başıboş bırakılmamıştır. O, bir görevi yerine getirmek için yeryüzüne gönderilmiştir.²⁴⁶

Kur’an-ı Kerim, yukarıda verilen sorulara cevap sadedinde bize birtakım ipuçları vermiş ve bizi kendimizi araştırmaya sevk etmiştir. Kur’an’ın, bize sunduğu ayetler çerçevesinde insanın yaratılış gaye ve nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- İnsan Allah’a kulluk etmek üzere yaratılmıştır. O’na ibadet etmek O’nu tanımak demektir. O’nun üstünde bir varlık tanımamak demektir.²⁴⁷ Ayet-i kerime bunu şöyle dile getirmektedir:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴿٥١﴾

“Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.”²⁴⁸ Ayette geçen ibadet sadece, namaz, oruç, zekat v.b. ibadetler şeklinde anlaşılmalıdır. İnsanın

²⁴³ Ahmed Kalkan, *Ansiklopedik Kur’an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, Davud Emre Yay., İstanbul 2011, VI, 323.

²⁴⁴ Halk arasında meşhur olan bir deyimdir. Namazsız ezan, çocuğun kulağına okunan ilk ezandır. Ezansız namaz ise cenaze namazıdır.

²⁴⁵ Kalkan, *Ansiklopedik Kur’an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, VI, 334-335

²⁴⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, s. 72.

²⁴⁷ İsfahânî, *Tafsîlü’n-Neş’eteyn ve Tahsîlü’s-Sa’adeteyn*, s. 39.

²⁴⁸ Zâriyât, 51/56.

yaratılış gayesini anlatan bu ayetin anlamının bu şekilde daraltılmaması ve basite indirgenmemesi gerektiğini düşünüyoruz. Allah'a ibadet etmek daha kapsamlı ve daha büyük bir olaydır.²⁴⁹ İbadet, Allah karşısında tam bir tesliyemle yalnızca O'na kul olmak ve Allah dışında hiçbir otorite tanımamaktır.²⁵⁰ İnsan, kendisi gibi herhangi bir yaratığa kul, köle olmak için değil; Yaradanını tanımak ve yalnızca O'na ibadet etmek üzere yaratılmıştır.²⁵¹

Allah'a ibadet etmenin bir başka yönü okumaktır. Kur'an'ın ilk emri "oku" olduğuna göre, insanın Allah karşısındaki en büyük görevi "okumak" olsa gerek. Bütün idrak güçlerini aşan bir varlık olan Allah'ı tanımak, kâinat denen kitabı ve bizzat insanı okumaktan geçer. Allah, varlığına delalet olarak insanın hem kendisini hem çevresini bin bir çeşit delil ve ayetlerle süslemiştir ki, onları okuyarak O'nu bulsun:

سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ﴿٥٠﴾

*"İnsanlara (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde âyetlerimizi göstereceğiz ki O'nun gerçek olduğu, onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şahit olması, yetmez mi?"*²⁵²

- İnsanın yaratılış sebeplerinden biri, en geniş anlamıyla yeryüzü yönetiminden sorumlu olmaktır.²⁵³ Halife olmanın anlamı budur. O halde insan, insanların arasında huzur ve adaleti hâkim kılma görevinin yanı sıra, yeryüzünde yaşayan diğer canlıların hayatlarını devam ettirmelerinden, yeryüzündeki bitki örtüsünden, çevreden ve benzeri şeylerden de sorumludur.²⁵⁴ İnsan başta olmak üzere yeryüzündeki bütün canlı cansız varlıkları yönetme ve gözetme mesuliyetinin insana yüklenmesi, insanın "emanet" sahibi bir varlık oluşundandır.²⁵⁵ İnsan, yerin, göklerin ve dağların kaçındığı bu emaneti omuzlayarak, yeryüzünün yönetimi, imar ve ıslah edilmesi, yeryüzünde ancak Allah'ın hükmünün hâkim kılınması, fitne ve fesadın ortadan kaldırılması görevlerini üstlenerek Allah'ın tayin ettiği halifelik misyonunu yürütmekle mükellef tutulmaktadır.

²⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 587.

²⁵⁰ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, VI, 335; Muhammed Saîd Ramadân el-Bûtî, *Hurriyeyü'l-İnsân fî Zillî Ubûdiyyetih Lillâh*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1992, s. 11.

²⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 587.

²⁵² Fussilet, 41/53.

²⁵³ Recep Doğan, "Kur'an'a Göre İnsanın Evrendeki Yeri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 57-58.

²⁵⁴ Kalkan, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, VI, 335.

²⁵⁵ Âişe Abdurrahmân, *el-Kur'ân ve Kadâyâ'l-İnsân*, Dâru'l-Ma'ârif, Kâhire 1969, s. 72.

- İnsanın bir diğer yaratılış sebebi ve gayesi, beşerlikten insanlığa yükselmek; maddeden sıyrılarak manaya ulaşmaktır.²⁵⁶ Bir başka deyişle, insanın en önemli görevlerinden biri, nebatî ve hayvanî bir yaşam tarzından insanî bir ulviyete ulaşmak; maddiyâtın süflî derecelerinden kurtularak maneviyâtın kemâlâtına erişmektir.

Allah insanı beden ve ruhtan oluşan çift yönlü bir varlık olarak yaratmıştır. Allah insanın maddî yönü olan bedenini ahsen-i takvim üzere yarattığı halde, manevî yönü olan ruhunu noksanlık, hastalık ve kötü alışkanlıklara meyilli olarak birtakım zaafiyetlerle beraber yaratmıştır.²⁵⁷ Öyle ise insanın, beden ve ruh arasındaki ahengi ve uyumu sağlayabilmesi için ruhen temizlenerek yücelmesi gerekmektedir. Buna göre insan, dünyaya sadece bedeninin ihtiyaç ve arzularını karşılamak ve ona hizmet etmek için gelmemiştir; aksine ruhunu her türlü pisliklerden arındırarak bedenle ruh arasındaki armoniyi sağlayabilmek için gelmiştir. Nitekim, Allah Elçisi'nin (s.a.s.) şu hadisi, insanın dünyadaki asıl görevinin, ruhen yükselmek ve yücelmek olması gerektiğini göstermektedir:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اللهم كما حسنتَ خلقي فحسنِ خلقي

Allah Elçisi (s.a.s.) şöyle buyurdular: “Allah’ım yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlakımı da güzelleştir.”²⁵⁸

- Dünya hayatı, her açıdan sınırlıdır. Dünyada insana verilen bütün nimetler de öyledir. İnsan ise bu sınırlı dünya için yaratılmamıştır. Çünkü insan, dünya hayatının sınırları ile mukayyed olamaz. Bu bağlamda, insana dünya hayatı, kendisini âhirete, ebedî hayata hazırlaması için verilmiştir. Zira, insanın asıl yurdu ahiret yurdudur. Nitekim, bu hakikat ayet-i kerimede şöyle zikredilmektedir:

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوَ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٥٦﴾

²⁵⁶ Hiçbir bitki bitkileşmez, hiçbir hayvan hayvanlaşmaz; lakin insan insanlaşır; zira ancak insan, kendi mertebesine ait yetileri ve yetenekleri (istidat ve kabiliyetleri) gerçekleştirdikçe, geliştirdikçe insan olur. Bkz: Cündioğlu, *Hiz. İnsan*, s. 60.

²⁵⁷ İnsan’ın fitratındaki zaafiyetlerden bahseden ayetlerin hemen hemen tamamına yakını, insanın fiziksel yönüyle ilgili değil; ruhânî ve manevî boyutu ile ilgilidir. Örneğin bkz: “insan oldukça acelecidir” (İsrâ, 17/11.), “insan çok ümitsiz ve pek nankördür, şımarık ve çok gururludur” (Hûd, 11/9-10.), “insanoğlu çok cimridir” (İsrâ, 17/100.), “insan zayıf bir varlık olarak yaratılmıştır” (Nisâ, 4/28.), “insan helu’ olarak yaratılmıştır; başına bir sıkıntı gelirse feryad eder, kendisine bir hayır isabet ettiğinde açgöz ve cimri kesilir” (Mearic, 70/19.). Bunlar ve benzeri meallerdeki ayetler, insanın nefis olarak çok zayıf bir varlık olduğuna delalet eder.

²⁵⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/855), *el-Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985, I, 403.

“Çünkü (akıllarını kullansalardı bilirlerdi ki) bu dünya hayatı geçici bir zevk ve eğlenceden başka bir şey değildir; oysa sonraki hayat, tek (gerçek) hayattır: keşke bunu bilselerdi!”²⁵⁹ Buna göre insanın dünyaya geliş amacı, asıl ve gerçek hayat olan ahiret hayatı için hazırlanmaktır.²⁶⁰

- İnsanın dünyaya gelişinin bir diğer sebebi,²⁶¹ Allah'ın dünyadayken kimin en iyi işler yapacağını denemek üzere ölümü ve hayatı yaratmasıdır:

الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ ﴿٥٦﴾

“O (Allah), hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”²⁶² Bu ayete göre dünya hayatı, insan için kendi nevinin diğer fertleriyle hayırlı işlerde yarışacağı bir yarış alanı mesabesindedir. Ayette geçen ve ayetin bel kemiğini oluşturan عَمَلًا أَحْسَنُ ibaresi çok önemlidir. Râzî, bu ibareyi عَمَلًا أَحْسَنُ عَقْلًا, yani “Allah sizin hanginiz, daha akıllı işler yapar diye ölümü ve hayatı yarattı” şeklinde tefsir etmektedir.²⁶³ İbn-i Kesîr ise, Muhammed b. ‘Aclân (ö. 148/765)’ın “Allah burada çok iş yapan değil en hayırlı işi yapan manasını murad etmiştir” dediğini aktarır.²⁶⁴ Neseî ise bu ibarenin, samimâne ve doğru olarak yapılan işler manasına geldiğini söyler.²⁶⁵ Yukarıda verdiğimiz müfessirlerin görüşlerini de dikkate alarak diyoruz ki, عَمَلًا أَحْسَنُ kelimesi, ism-i tafdüldir; genel itibarıyla en güzel, en kaliteli, en doğru, en samimi gibi manaların tümünü içerir. عَمَلًا kelimesi ise, mutlak olarak zikredilmiştir; sadece Allah’ın emrettiği ibadetleri ve hayırlı işleri ifade etmez, aynı zamanda insanın gündelik hayatta yapabileceği her türlü işleri de kapsar. Bu durumda yukarıdaki ayetin manası şu şekilde anlaşılabilir: “Allah ölümü ve hayatı, gerek ibadet noktasında, gerek icra ettiğiniz meslek hususunda, gerekse sosyal statüsü gereği yapmanız îcap eden işler konusunda, hanginizin en iyi iş yapacağını, hanginiz en üst performansı sergileyeceğinizi sınamak üzere yaratmıştır.” Buna göre insanın bu dünyadaki görevi, öncelikle Allah’a kul olması hasebiyle kulluğunu en mükemmel şekilde yerine getirmektir; sonra eğer babaysa en iyi baba olmak, eğer anneyse en iyi anne olmak, eğer çocuksa en iyi çocuk olmak; eğer bir meslek sahibi ise, mesleğinin

²⁵⁹ Ankebût, 29/64.

²⁶⁰ Kalkan, *Ansiklopedik Kur’an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, VI, 335.

²⁶¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehl-i Sünne*, V, 189.

²⁶² Mülk, 67/2.

²⁶³ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXX, 56.

²⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm*, XIV, 71.

²⁶⁵ Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te’vil*, III, 511.

gereğini en iyi şekilde yerine getirmektir.²⁶⁶ Kısacası, insanın dünya hayatındaki asıl görevi “en iyi insan” olmaktır.²⁶⁷

²⁶⁶ İyi insanı yeniden inşa etmek için öne sürülen teklifler ve insanlığın gelişimi ile ilgili problem ve öneriler için bkz: Alexis Carrel, *Man The Unknown*, (çev. Âdil Şefik), s. 224-244.

²⁶⁷ Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, s. 112-113.

İKİNCİ BÖLÜM

CENNET ve DÜNYA HAYATI

1. İnsanın Diğer Varlıklara Üstün Kılınması

Birinci bölümde, insanın yaratılmadan önceki hali, yaratılışı, yaratılışın çeşitleri ve merhaleleri konularını işlemiştik. Bu bölümde ise “insan”ı temsil eden Âdem’in cennetteki hayatıyla dünya hayatı konularını işleyeceğiz. Konuya geçmeden önce, insanın mahlukat içerisindeki konumuna dikkat çekmek adına, Allah’ın insanı diğer varlıklara nazaran daha üstün vasıflarla donattığını ve daha büyük amaçlar için yarattığını anlatmak istiyoruz:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ﴿١٧٠﴾
“Andolsun, biz insanoğlunu şerefli kıldık. Onları karada ve denizde taşıdık. Kendilerini en güzel ve temiz şeylerden rızıklandırdık ve onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık.”²⁶⁸

Allah’ın insanoğlunu en güzel biçimde yaratması, onu şerefli kılmasının bir göstergesidir. Mutlak hikmet sahibi olan Allah, muhakkak her şeyi son derece güzel ve ahenkli bir şekilde yaratmıştır. Mâmâfih, yaratmanın en güzelini de insana hasretmiştir.²⁶⁹

İnsanoğlu, Allah’ın diğer mahlukâtının yanında ayrı bir yere sahiptir.²⁷⁰ Allah insana düşünme ve tefekkür kabiliyeti vermiştir.²⁷¹ İnsan bu sayede düşünerek Rabbi’ni bulma yetisine sahip olmaktadır. İnsana nazaran başka hiçbir varlık, aklını kullanarak

²⁶⁸ İsrâ, 17/70.

²⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 178.

²⁷⁰ Murtaza Mutahhari, *Kur’an’da İnsan Tanımı (Me’aric Suresi’nin Tefsiri)*, (çev. Hasan Kanaatlı), Kevser Yay., İstanbul 2008, s. 56.

²⁷¹ Mehmet Sarı, “Kur’an Işığında İnsanın Yaratılış Gayesi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 27.

Yaratıcısını bulmaya güç yetirememektedir. Binaenaleyh diğer varlıkların Allah'a olan itaâti, tefekkür ve teemmüle dayalı olmayıp tamamen fitrîdir.²⁷² Örneğin, bir hayvanın otlaması, yatması, kalkması vb. hareketleri, onun Rabbi'ni tespih etmesidir; bir ağacın çiçek açıp meyve vermesi onun ibadetidir; gökyüzünün gürlemesi Allah'ı zikretmesidir.²⁷³ Buna mukabil, insanın taât-ü ibadeti tamamen akıl odaklıdır. Nitekim, insanlardan akli başında olanın dini ve sorumluluğu varken, akli olmayanın hiçbir mesuliyeti söz konusu değildir. İşte bu yönüyle insan, sâir mahlukâta üstündür.²⁷⁴

İnsana, her türlü hayır ve hikmeti dillendirmek üzere konuşma yeteneği verilmiştir.²⁷⁵ Hayvânâtın hiçbiri, hislerini açıkça ifade edemezken, insanın her türlü duygu ve düşüncesini gayet sarîh bir şekilde ifade edebilmesi yine üstünlüğünün bir vechidir.²⁷⁶

Her şeyin Yaratıcısı olan Allah, her şeyin rızkını da verendir. Mikrocanlılardan başlayıp, dev yaratıklara kadar her şeyin rızkını ve maişetini muhtelif şekillerde temin eden yine O'dur. Ayette de ifade edildiği üzere, insanın rızkı en güzel (tayyib) şeylerden oluşmaktadır. Kaldı ki, her türlü pislik ve parazitlerle beslenen birtakım rızkı tayyib olmayan canlılar da vardır. İnsan, en güzel şeylerle rızıklandırılması yönüyle de Allah'ın ikramı ve tekrîmine mazhar olmaktadır.²⁷⁷

Allah'ın insana verdiği bir diğer ikramı, göklerde ve yerde olan her şeyin insanın hizmetine sunmasıdır.²⁷⁸ Allah'ın, kainattaki her şeyi insanın hizmetine sunması (teshir), insanın yeryüzünün halifesi olarak onları Allah'ın koyduğu hikmete ve eşyanın yaratılış gayesine uygun bir şekilde kullanmasına ve Rabbi'ne şükretmesine yöneliktir.²⁷⁹

²⁷² İbn Âşûr, *İslam, İnsan ve Toplum Felsefesi*, s. 63.

²⁷³ Her şeyin, kendine özgü bir dille Allah'ı tespih ettiğini ifade eden ayet için bkz: İsrâ, 17/44. İlgili ayetin tefsiriyle ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Câm'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, (thk. Abdullah b. Abdülhasen et-Türkî), Dâru Hecr, XIV, 605-607.

²⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 178.

²⁷⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'an-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 24; Yusuf Alan, *Lisan ve İnsan*, T.Ö.V. Yay., İzmir 1994, s. 14.

²⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 178.

²⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 178.

²⁷⁸ Lokmân, 31/20.

²⁷⁹ Sarı, "Kur'an Işığında İnsanın Yaratılış Gayesi", s. 31.

Allah'ın insana sunduğu bir diğer lütfü da, meleklerin ilk insan olan Âdem'e secde etmelerini emretmesidir.²⁸⁰ Hatta bu, Allah'ın insana verdiği lütfün en âlâsı bile olabilir. Şöyle ki, Allah, nurdan yarattığı ve Kur'an'da birçok yerde methettiği meleklerle, insanoğlunu temsil eden Âdem'e secde etmeyi emretti ve böylece Âdem'in zatında bütün insanlık müşerref olmuş oldu. Ancak bu noktada şu husus gözden kaçırılmamalıdır; şayet insan, insanlığının gereğini yerine getirmezse, değil meleklerin kendisine secde etmesi, “insan olma özelliği” bile söz konusu olmaktan çıkar ve hayvanlardan da alçak bir seviyeye düşer.²⁸¹ Yukarıdaki ayette, Allah'ın, “*mutlak olarak insanoğlunun tamamını bütün varlıklara üstün kıldık*” değil de, “*onları yarattıklarımızın birçoğundan üstün kıldık*” buyurmasının sırrı, bazı insanların yaratılış hikmeti ve gayesine aykırı davranma suretiyle alçalacağı hakikatine işaret olsa gerektir.

1.1. Âdem'e İsimlerin Öğretilmesi

Allah insanı var ettikten sonra, insanın meleklerle üstün olduğunu göstermek adına Âdem'e isimleri öğretir. Bu olay, Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde anlatılmaktadır:

وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٠١﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ ﴿٢٠٢﴾ قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ فَلَمَّا أَنْبَأَهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكُمْ إِنِّي أَعْلَمُ غَيْبَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٢٠٣﴾

“Allah, Adem'e bütün isimleri öğretti. Sonra onları meleklerle göstererek, "Eğer doğru sözlü iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin" dedi. Melekler, "Seni bütün eksikliklerden tenzih ederiz. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin" dediler. Allah, şöyle dedi: "Ey Adem! Onlara bunların isimlerini söyle." Adem, meleklerle onların isimlerini bildirince Allah, "Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da, gizli tuttuklarınızı da ben bilirim demedim mi?" dedi.”²⁸²

Mahiyetine tam olarak vâkıf olamayacağımız bir mecliste Allah, insanın meleklerle üstünlüğünü izhar etmeyi murad etmiş ve isimleri öğretmiştir. İbn-i Kesîr bu isimlerin, meleklerin, yıldızların isimleri veya bütün varlıkların isimleri olabileceği; bir başka görüşe göre ise bütün dillerin özü ve Âdem'in zürriyetinden gelecek olanların isimleri olabileceğine dair rivayetleri serd ettikten sonra, her şeyin varlığı ile fiillerini öğrettiği

²⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 179.

²⁸¹ A'râf, 7/179.

²⁸² Bakara, 2/31-33.

yönündeki görüşün tercihe şayan olduğunu söylemiştir.²⁸³ Taberî (ö. 310/923) ise isimlerin, Âdem'in zürriyetinden gelenlerin ve meleklerin isimleri olduğu görüşünü benimsemiştir.²⁸⁴

Zemahşerî (ö. 538/1144)'ye göre isimlerden maksat, insanın dini ve dünyevi anlamda ihtiyacı olan her şeyin ismini ve özelliklerini bilmesidir.²⁸⁵

Mâtürîdî, Allah'ın Âdem'e isimleri öğretmesini, ona her şeyi öğrenme kabiliyetini vermesi şeklinde tefsir etmiştir. Buna göre insanın fitratında, zamanla her şeyi öğrenmeye yönelik bir yatkınlık ve kabiliyet vardır.²⁸⁶

İbn Âşûr (ö. 1973)'a göre, Allah Âdem'e başlangıçta sadece isimleri öğretmiş, daha sonra insan, Allah'ın kendisine telkin ettiği kabiliyet sayesinde bu isimlerden mefhumlar ve manalar üretmiştir.²⁸⁷ Mâtürîdî'nin görüşüne benzeyen bu görüş, ayetteki isimlerin öğretilmesiyle ilgili en güzel ve en mantıklı açıklamalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, bu noktada Âdem'in, isimleri geliştirme, isimlerden manalar üretme gibi bir özelliği olmamış olsaydı, kendisine sadece isimlerin öğretilmesiyle meleklerden üstün olması söz konusu olmayabilirdi.

Öğretilen isimlerin mahiyeti ne olursa olsun, ayette, ilmin kaynağının sadece Allah olduğuna bir işaret vardır. Allah bizzat bildirmeden veya öğrenme kabiliyeti vermeden, hiç kimse kendiliğinden ilim sahibi olamaz. Yine aynı ayet-i kerimede, Allah'ın insanı, ilim vasfıyla meleklerden üstün tuttuğu gerçeği vardır. Buna göre insan, Allah'ın kendisine verdiği ilim ve öğrenme melekesi sayesinde meleklerden daha değerli ve üstün olabilmektedir. Öyleyse ilim vasfı, insana değer kazandıran bir unsurdur.²⁸⁸ Bununla beraber, sorumluluk ve kulluk bilincinden yoksun ilmin, sahibini helaket yokuşuna sürükleyen bir unsur olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Nitekim, İblis'i mahveden ilim, böyle bir ilimdir.

²⁸³ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 242.

²⁸⁴ Taberî, *Câm'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I, 518.

²⁸⁵ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Mu'avvaz), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1998, I, 252.

²⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 34.

²⁸⁷ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî (ö. 1973), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr mine't-Tefsîr*, ed-Dâr et-Tûnisîyye li'n-Neşr, Tunus 1984, I, 409; Erdem, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, s. 142.

²⁸⁸ Akkâd, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, s. 52; Nâif Ma'rûf, *el-İnsân ve'l-Akl*, Dâru Sebîlî'r-Reşâd, Beyrut 1995, s. 150.

1.2. Meleklerin Âdem'e Secdesi ve İlk İsyân

Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın insanı en şerefli varlık olarak yaratmasının bir tezahürü olarak meleklerin Âdem'e secde etme olayı geçmektedir.²⁸⁹ Bu olay, Bakara 2/34, A'râf 7/11-18, Hicr 15/29-30, Kehf 18/50, Tâhâ 20/116 ve Sâd 38/71-85 ayetleri olmak üzere farklı surelerde farklı üslûplarla anlatılmaktadır. Biz, ayetlerin hemen hemen hepsini kapsayacak şekilde Sâd suresindeki şu tabloyu esas almayı uygun gördük:

إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰئِكَةِ اِنِّىْ خَالِقٌ بَشَرًا مِّنْ طِيْنٍ ﴿١﴾ فاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيْهِ مِنْ رُّوحِىْ فَقَعُوْا لَهٗ سٰجِدِيْنَ ﴿٢﴾ فَسَجَدَ الْمَلٰئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُوْنَ ﴿٣﴾ اِلَّا الْاِبْلِيسَ اِسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكٰفِرِيْنَ ﴿٤﴾ قَالَ يَا اِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِیَدِیْ اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعٰلِیْنَ ﴿٥﴾ قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِیْ مِنْ نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِيْنٍ ﴿٦﴾ قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِيْمٌ ﴿٧﴾ وَاِنَّ عَلَیْكَ لَعْنَتِىْ اِلٰى یَوْمِ الدِّیْنِ ﴿٨﴾ قَالَ رَبِّ فَاَنْظِرْنِیْ اِلٰى یَوْمِ یُبْعَثُوْنَ ﴿٩﴾ قَالَ فَاِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِيْنَ ﴿١٠﴾ اِلٰى یَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُوْمِ ﴿١١﴾ قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِيْنَ ﴿١٢﴾ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلِصِيْنَ ﴿١٣﴾ قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ اَقُوْلُ ﴿١٤﴾ لَآ اَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ اَجْمَعِيْنَ ﴿١٥﴾

"Hani, Rabbin meleklerle şöyle demişti: "Muhakkak ben çamurdan bir insan yaratacağım." "Onu şekillendirip içine ruhumdan üflediğim zaman ona saygı ile eğilin (secde edin)." Derken bütün melekler secdeye kapıldılar. Ancak İblis eğilmedi. O büyüklük tasladı ve kâfirlerden oldu. Allah, "Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile secde etmekten seni ne alıyordu? Büyüklük mü tasladın, yoksa üstünlerden mi oldun?" dedi. İblis, "Ben ondan daha hayırlıyım. Beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın" dedi. Allah, şöyle dedi: "Öyle ise çık oradan (cennetten), çünkü sen kovuldun." "Şüphesiz benim lânetim hesap ve ceza gününe kadar senin üzerinedir." İblis, "Ey Rabbin! Öyle ise bana insanların diriltilecekleri güne kadar mühlet ver" dedi. Allah, şöyle dedi: "Sen o bilinen vakte (kıyamet gününe) kadar mühlet verilenlerdensin." İblis, "Senin şerefine andolsun ki, içlerinden ihlâslı kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracağım" dedi. Allah, şöyle dedi: "İşte bu gerçektir. Ben de gerçeği söylüyorum:" "Andolsun, cehennemi seninle ve onlardan sana uyanların hepsiyle dolduracağım."²⁹⁰

Allah, âlemlerin yaratılışının sebebi ve gayesi olan "insan"²⁹¹ yarattıktan sonra, meleklerle "o"na secde etmelerini emretmiştir.²⁹² Bu, Allah'ın, ilk insan olan Âdem'in

²⁸⁹ Âişe Abdurrahmân, *Makâl fi'l-İnsân: Dirâse Kur'âniyye*, s. 33.

²⁹⁰ Sâd, 38/71-85.

²⁹¹ İsfahânî, *Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsilü's-Seâdeteyn*, s. 37.

zatında, tüm insanoğlunu teşrif etmesidir.²⁹³ Bu emir karşısında melekler, hiç duraksamadan secdeye²⁹⁴ kapılmışlardır. Ancak bir yaratık vardı ki, Hz. Âdem'e secde etmeye tenezzül etmemiştir, kibri ona secdeye kapılmaya müsade etmemiştir. Onun kendini beğenmişliği ve kibri, Allah'ın emrini yerine getirmesine mâni olmuş ve neticede insanın özü olan toprağı yadırgayarak ateşin topraktan daha üstün olduğu vehmine kapılmış ve maddeciliğin ilk tohumunu atmıştır. Burada kastettiğimiz maddecilik, elbette günümüzdeki anlamıyla materyalizm değildir. İblis'in insana secde etmeme suretiyle sergilediği bu maddecilik, insanın manevi boyutunu ve manevi üstünlüğünü gözardı ederek sadece madde boyutuna küçümsemesidir. Bu anlamda, günümüzdeki materyalizm ile İblis'in maddeci yaklaşımının bir birine benzerlik arz ettiğini söyleyebiliriz.²⁹⁵ Böylece kâinattaki ilk isyan ve Allah'a karşı ilk düşmanlık, kibir duygusundan kaynaklanmıştır.²⁹⁶ İblis, yaptığı tek bir saygısızlık ve itaatsizlikten dolayı Allah'ın düşmanlığını kazanmış ve lanetine müstehak olmuştur.

İblis, Âdem'e secde etme emrinden imtina etmesinin ardından Allah tarafından hem cennetten hem de O'nun rahmetinden kovulmuştur:

قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ أَنْ تَتَكَبَّرَ فِيهَا فَاخْرُجْ إِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ ﴿٥٠﴾

“Allah: Öyle ise, «In oradan!» Orada büyüklük taslamak senin haddin değildir. Cık! çünkü sen aşağılıklardansın! buyurdu.”²⁹⁷

Artık bu noktadan sonra, insan için bir düşman, bir rakip ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bu düşmanlık kıyamete kadar sürecektir. Artık İblis, her fırsatta insanı, asıl gayesinden

²⁹² Meleklerle insan arasındaki ilişki ve bu ilişkinin tarihi serencamı için bkz: Abdulazîz b. Sâlih es-Sülemî, *Tefsîru Âyâti'l-Kur'ân an Alâkati'l-Melâike bi'l-İnsân*, Medîne-i Münevvere el-Câmia el-İslâmiyye Kur'ân Fakültesi Tefsir Bölümü, Medine 1411, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 34-48.

²⁹³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr ed-Dımaşkî eş-Şafîi (ö. 774/1373), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 2013, I, 250; Erdem, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, s. 139.

²⁹⁴ Bu secde, ibadet ve kulluk ifadesi olan secde olmayıp, selam ve ihtiram secdesidir. Nitekim Hz. Yusuf'un kisasında, kardeşlerinin kendisine secde ettikleri anlatılır. Bu uygulama önceki peygamberlerin şeriatinde caiz görülmüşse de, Hz. Muhammed (s.a.s.) şeriatinde neshedilmiştir, tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bkz: İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 250; Erdem, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, s. 138.

²⁹⁵ Melek veya cinlerden olduğu hususu tartışılan İblis, râcih olan görüşe göre cinlerdendir. Nitekim, bizzat kendisi ifade ettiği üzere onun yaratılış maddesi ateştir, melekler ise nurdan yaratılmış varlıklardır. Kendisine İblis denmesinin sebebi ise, Allah'ın emrine karşı geldiği zaman, Allah'ın onu her türlü hayır ve hasenattan ümitsiz bırakmış olmasıdır (أبلسه الله أي أيسه من الخير كله). Bkz: İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 247.

²⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 251; Taberî, *Câm'u'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, I, 484.

²⁹⁷ A'râf, 7/13.

ve Rabbi'nden uzaklaştırmaya çalışacaktır. İnsanı kandırmak için binbir çeşit hileye başvuracaktır.²⁹⁸ Ayet-i kerime, şeytanın insana karşı düşmanlığını ve insanı nasıl doğru yoldan alıkoyacağını şöyle dile getirmektedir:

قَالَ فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٢٠٠﴾ ثُمَّ لَآتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ وَلَا تَجِدُ أَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ ﴿٢٠١﴾ قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا مَذْذُومًا مَدْحُورًا لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٢٠٢﴾

“Şeytan dedi ki: "(Öyle ise) beni azdırmana karşılık, yemin ederim ki, ben de onları saptırmak için senin dosdoğru yolunun üzerinde elbette oturacağım. Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse) ler bulamayacaksın." Allah, dedi ki: "Yerilmiş ve kovulmuş olarak çık oradan. Andolsun, onlardan sana kim uyarsa sizin, hepinizi cehenneme doldururum!"²⁹⁹ İblisin, bu gayreti karşısında kendini koruyabilenler çok az olacaktır. Onlar da, ayette “senin kullarından seçkin olanlar hariç” (إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمْ) (الْمُخْلِصِينَ) şeklinde ifade edilen özel ve azınlıkta olan kimselerdir. Kendisini şeytanın dizginine teslim edip ona tabi olanlar ise, ayette de ifade edildiği üzere, şeytanla beraber cehenneme gireceklerdir.

2. Cennetteki Hayat

Şüphesiz, Kur'an-ı Kerim'de en çok tasvîr edilen olaylardan biri cennet sahnesidir.³⁰⁰ Kıyamet gününde müminler için hazırlanan cennetin genel mahiyeti, ebedi bir hayat, sınırsız nimet ve imtihansız bir ortam olmasına karşılık, Âdem ve eşinin yerleştirildiği cennette belli bir ölçüde imtihanın (teklîf) olduğu söylenebilir. Nitekim, ayet-i kerimedeki “yaklaşmayın!” emri bunu göstermektedir:

وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٢٠٢﴾

²⁹⁸ Enes Caymaz, “Kur'an'da İnsan Şeytan İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarihi Serüveni”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 36-39.

²⁹⁹ A'râf, 7/16-18.

³⁰⁰ Hüseyin Yıldırım, “Kur'an'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri”, 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1999, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 23-32; Ahmet Akbaş, “Kur'an'da Cennet ve Huriler”, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

“Dedik ki: "Ey Adem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin, ama şu ağaca³⁰¹ yaklaşmayın, yoksa zalimlerden olursunuz."³⁰² Ruhlar âlemi, Âdem'in ve eşinin yaratılışı, meleklerin Âdem'e secde etmeleri ve şeytanın isyan etmesi aşamalarından sonra, Âdem ve eşi Havvâ için yeni bir hayat başlamıştır. Söz konusu yeni hayat, cennet hayatıdır. Bu cennetin nasıl bir yer olduğu Kur'an-ı Kerim'de şöyle anlatılmaktadır:

إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ ﴿٥٢﴾ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَىٰ ﴿٥٣﴾

"Şüphesiz senin için orada aç kalmak, çıplak kalmak yoktur. Orada ne susuzluk çekersin, ne de güneş altında kalırsın."³⁰³ Yukarıdaki ayetlerden de anlaşılacağı üzere, Âdem ve Havvâ'nın yerleştirildikleri cennet, nimetleri ve imkanları bakımından tamamen hakikî cennete benzemektedir. Âdemle Havvâ, orada diledikleri meyveden bol bol yiyebilmektedirler, onlara ne açlık ne de susuzluk gibi noksanlıklar ârız olabilmektedir, bunların yanında ne de ruhânî olarak herhangi bir sıkıntıya maruz kalmaktadırlar. Fakat, bu cennet, şu yönüyle hakikî cennetten farklılık arz etmektedir:

فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰ ﴿٥٤﴾

“Biz de şöyle dedik: "Ey Adem! Şüphesiz bu (İblis), sen ve eşin için bir düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın; sonra bedbaht olursun."³⁰⁴ Müfessirler, bu cennetin semâdaki ve muttakîler için hazırlanmış olan cennet mi, yoksa arz'ın herhangi bir yerindeki itibârî bir cennet (bahçe) mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir.³⁰⁵ Bazıları, İblis'in oraya girmesinden dolayı, oranın hakikî cennet olamayacağını söylerken, bazıları da İblis'in, saygın ve vakûr bir halde değil, ancak zelîl ve hakîr bir sûrette oraya girebileceğini söylemekle, hakikî cennet olduğunu ifade etmektedirler.³⁰⁶ Mu'tezilî müfessir Ebû Muslim el-İsfahânî, söz konusu cennetin, Mü'minler için hazırlanmış olan cennet değil, Âdem'in imtihan edilmesi için yaratılmış olan itibârî bir cennet (bahçe) olduğunu ve mevki olarak da İran ile Kirmân arasında bir yerde veya Filistin

³⁰¹ Bu ağaç ve ağacın cinsi ile ilgili birçok yorum yapılmışsa da, Kur'an'da buna dair açık bir ifade bulunmadığı için kesin bir sonuca varmak doğru değildir: Bkz: Erdem, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, s. 158.

³⁰² Bakara, 2/35.

³⁰³ Tâhâ, 20/118-119.

³⁰⁴ Tâhâ, 20/117.

³⁰⁵ Âdem ve eşinin hangi cennete yerleştirildikleri, kitaplarda uzun uzadıya tartışılmıştır. Konumuzun gereği biz burada, söz konusu ihtilaflara yer vermeyeceğiz. Geniş bilgi için bkz: Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 37; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 258.

³⁰⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 258.

topraklarında yer alan bir bahçe olduğunu ileri sürmüştür. Buna karşılık müfessirlerin çoğu, Âdem'in yerleştirildiği cennetin, cüz'î bir imtihanın bulunduğu hakikî cennet olduğu görüşünü benimsemişlerdir.³⁰⁷ Hakikati ne olursa olsun, Allah'ın Âdem ve Havvâ'yı koyduğu bu cennet, en güzel nimetleri barındıran bir yerdir ve Allah'ın insana olan fazl-u kereminin bir tezahürüdür. Ne var ki, orada tek bir imtihan vardır ki, o da *şeytana uyup yasak ağaçtan yememektir.*

Allah (c.c.), Âdem ve Havvâ'ya sunduğu bütün nimetlere karşılık, “*şu ağaca yaklaşmayın*” ve “*şu sizin apaçık düşmanınızdır, sakın hâ o sizi cennetten çıkarmasın*” diyerek onlara karşı ihtarda bulunmaktadır. Bu noktada, insanın apaçık düşmanının kim olduğu aşıkardır. Daha ilk yaratılıştan bu yana, kin ve kibirle insana haset eden İblis, cennette de Âdem'e olan düşmanlığını devam ettirmiştir. Âdemoğlu'na karşı beslenen bu husumet kıyamete kadar da devam edecektir.³⁰⁸

Allah'ın “*yaklaşmayın!*” dediği ağacın, dolayısıyla yasak meyvenin ne olduğu hususunda da ihtilaf vardır; Bazı müfessirler, yasak meyvenin üzüm ağacı olduğunu ifade etmişlerdir. Bazıları da yasak meyvenin buğday olduğunu, bundan dolayı, yasak olmasına rağmen yemeleri nedeniyle bir ceza olarak Âdem ve zürriyeti için kıyamete dek azık olacağını söylemişlerdir.³⁰⁹ Kimileri de bu ağacın incir veya hurma ağacı olabileceğini ileri sürmüştür.³¹⁰ Ama şu kadar var ki, asıl mesele, Taberî'nin³¹¹ de ifade ettiği gibi, ağacın ne olup olmadığı değildir. Asıl mesele, Allah'ın bir şeyi yasaklaması ve ona olumsuz manada dokunulmazlık atfetmesidir. Kaldı ki, gerek Kur'an-ı Kerim gerekse Sünnet-i Seniyye bize, yasak meyvenin ne olduğu hakkında net bir bilgi vermemektedir.³¹²

2.1. Şeytanın “İnsan”ı Kandırması

Allah (c.c.), ilk insanı ve eşini yaratıp, ikisini, hiçbir zorluk ve meşakkatin, yorgunluk ve bıkkınlığın olmadığı, hüznün ve hasret gibi duyguların ârız olmadığı, açlık ve susuzluk gibi fizyolojik noksanlıkların da söz konusu olmadığı³¹³ bir cennetine koyar.

³⁰⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 258; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 254-255; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 70.

³⁰⁸ Caymaz, “Kur'an'da İnsan Şeytan İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarihi Serüveni”, s. 41.

³⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 38.

³¹⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 254.

³¹¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, I, 556-557.

³¹² İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 255.

³¹³ Tâhâ, 20/118-119.

İkisi orada mutluydular; binbir çeşit nimetin içinde yüzüyorlardı. Lakin, Allah'ın hikmetine ve emrine karşı gelerek ilelebed lanete müstehak olan İblis,³¹⁴ insanın bu mutluluğunu kiskanıyordu, buna son vermek istiyordu. Çünkü, o insanın yüzünden cennetten kovulmuştu. İşte bu sebeple onun hedefi, her fırsatta insanoğlunu hak yolundan saptırmaktı. Âdem ve insanoğlunun imtihanının özü de budur. Bir başka ifadeyle, insanın hem cennet hem de dünyadaki asıl görevi ve imtihanı, azılı düşmanı olan şeytanın hile ve vesveselerine karşı direnmektir.³¹⁵

Şayet Allah'ın takdiri bu şekilde olmasaydı, belki de Âdem yasağı çiğnemeyecekti, belki de insanoğlu kıyamete kadar cennet nimetleri içerisinde yaşamaya devam edecekti. Her ne kadar Âdem (a.s.), Allah'ın seçkin kulu³¹⁶ ve ilk insan olsa da, onun şeytana uyararak Rabbine isyan etmesi, iâhî bir hikmetten dolayı mukadder ve kaçınılmazdı.

Sonunda İblis, en çok arzuladığı şeyi gerçekleştirmişti; insanlığın babası Âdem'i tuzağa düşürmeyi başaramıştı. Kur'an-ı Kerim bu olayı ve neticesinde yaşananları şöyle anlatmaktadır:

فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَّا يَبْلَى ﴿١٠٠﴾ فَآكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَنَوَاتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى ﴿١٠١﴾

“Nihayet şeytan ona vesvese verip şöyle dedi: "Ey Âdem! Sana ebedilik ağacını ve yok olmayan bir saltanatı göstereyim mi?" Bunun üzerine onlar (Âdem ve eşi Havvâ) o ağacın meyvesinden yediler. Bu sebeple ayıp yerleri kendilerine göründü ve cennet yaprağından üzerlerine örtmeye başladılar. Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.”³¹⁷

Şeytan derin ilmiyle, insanın zayıf noktalarını keşfetmiş olmalıdır ki, vesvese verirken özellikle *ebedî hayat ve tükenmez mülk* gibi hususlara vurgu yapmaktadır.³¹⁸ İblis'in Âdem'i kandırması doğrudan hitap etme yoluyla olabileceği gibi, nefesine vesvese vermek şeklinde de cereyan etmiş olabilir.³¹⁹ İlk insan olan Âdem'i, günaha sevk eden faktör de, kıyamete kadar bütün insanların günaha düşmesine sebep olacak olan ana

³¹⁴ Sâd, 38/78.

³¹⁵ Caymaz, “Kur'an'da İnsan Şeytan İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarihi Serüveni”, s. 39.

³¹⁶ Tâhâ, 20/122.

³¹⁷ Tâhâ, 20/120-121.

³¹⁸ Hayati Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 1999, s. 84.

³¹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVI, 325.

faktör de yukarıda verilen iki unsurdur. Nitekim bu husus A'râf suresinde biraz daha detaylı olarak şöyle anlatılmaktadır:

فَوَسَّوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَاتِمِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ ﴿١٠﴾ وَقَاسَمَهُمَا إِنِّي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِحِينَ ﴿١١﴾ فَدَلَّيَهُمَا بِغُرُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوَاتِمُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَنَادَيْهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ نَنْهَيْكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَأَقُلْ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٢﴾

“Derken şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki: ‘Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek olmayasınız, ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı. Şüphesiz ben size öğüt verenlerdenim’ diye de onlara yemin etti. Bu sûretle onları kandırarak yasağa sürükledi. Ağaçtan tattıklarında kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rab’leri onlara, ‘Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?’ diye seslendi.”³²⁰

Böylece, insanın azılı düşmanı şeytan, “insan”ın ilk defa günah işlemesine, ilk isyanına sebep olmuştur. İlahî yasağı çiğnemenin nedeniyle, daha önce örtülü ve gizli olduğu halde, Âdem ve Havvâ’nın avret mahalleri bir anda açılıvermiştir.³²¹ Âdemle Havvâ, bir anda başlarına gelenlerin şaşkınlığı ve Rablerinin ikazını unutarak şeytana uymanın verdiği korkuyla, cennet ağaçlarının yapraklarıyla avret yerlerini örtmeye başlamışlardır. Yaptıklarından dolayı çok üzülmüşler ve derin bir pişmanlık hissetmişlerdir. Ama olan olmuş, Allah’ın koyduğu yasak ihlal edilmiştir.

2.2. Âdem ve Havvâ’nın Tövbesi

Âdem, yaptığı yanlışlığın ne kadar büyük olduğunun farkına vardı. Bu yüzden çok kederlendi, Havvâ da onunla birlikte çok üzüldü. İkisi, günahlarını nasıl sildireceklerini, yanlışlıklarını nasıl düzeltebileceklerini düşünerek mahvoluyorlardı. İşte en kritik noktada Yüce Allah kulunun imdadına yetişir, onlara karşı rahmeti ve merhametiyle muamelede bulunur ve onlara tövbe etmeyi öğretir:

فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ إِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٣﴾

“Sonunda, Âdem (vahiy yoluyla) Rabbinden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb’ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok

³²⁰ A'râf, 7/20-22.

³²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, II, 215.

kabul eden ve çok bağışlayandır.”³²² Âdem’in Rabbi’nden aldığı o kelimelerin, şu ayet-i kerime olduğu hususunda hemen hemen bütün müfessirlerin görüş birliği vardır³²³:

قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنفُسَنَا وَإِن لَّمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿١٠٠﴾

“Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”³²⁴ Bu pişmanlık ve bu samimi dua karşısında Allah, Âdemle Havvâ’yı affetti ve günahlarını bağışladı:

ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَاهُ ﴿١٠١﴾

“Sonra Rabbi onu seçer, tövbesini kabul eder ve ona doğru yolu gösterir.”³²⁵ Allah, ikisini affeder ama her günahın telâfisi ve her hakkın tazmîni vardır. “İnsan”, şeytana ve nefesine uyararak, ölümsüz bir hayat sürme ve sonsuz mülk sahibi olma gibi duygulara yenik düşerek, Rabbi’nin emrini unutmasının bedelini ödeyecektir. İnsanın ödeyeceği bu ceza, aynı zamanda “insan”ın yaratılış gayesinin ve imtihanının bir boyutunu oluşturmuştur. Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak, insan günah işleyerek cennetten dünyaya sürgün edildi fakat, dünya hayatı insanın ahiretini kazanması için bir imtihan alanı, bundan dolayı da yaratılışının gayesi olmuştur.

2.3. Cennetten Sürgün

Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde Âdem ile Havvâ’nın cennetten çıkarılmasına şeytanın sebep olduğu ve neticede İblis başta olmak üzere herkesin oradan kovulduğuna dair birçok ayet geçmektedir. Bu olay Bakara, 2/36; A’râf, 7/27; Tâhâ, 20/123 ayetlerinde benzer ifadelerle ama farklı bağlamlarda geçmektedir:

فَازْلَهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿١٠٠﴾

“Nihayet şeytan, onların ayaklarını (oradan) kaydırdı. Onları içinde buldukları konumdan (cennetten) çıkardı. Bunun üzerine biz de, ‘Birbirinize düşman olarak inin. Sizin için yeryüzünde belli bir süre barınak ve yararlanma vardır’ dedik.”³²⁶

³²² Bakara, 2/37.

³²³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-Azîm*, I, 258-259; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XVI, 438; Şinkîtî, *Advâu'l-Beyân*, I, 88.

³²⁴ A’râf, 7/23.

³²⁵ Tâhâ, 20/122.

³²⁶ Bakara, 2/36.

İnsanlığın atası Âdem ile Havvâ'nın cennetten indirilmesi, insanlık için bir imtihanın başlangıcı olmuştur. Aslî yurdu olan cennetten çıkarılarak belli bir süreliğine yeryüzüne indirilmesi, insanın imtihan sahasına inmesi anlamına gelmektedir. Orası baştan sona imtihanlarla doludur. Kalınacak süre kısadır; kazanamayıp kaybetme riski yüksektir. Orada imkanlar kısıtlıdır; cennetteki nimetlere kıyasla dünya rızık çok az bir metâdan ibarettir. Bütün bunlara ilave olarak, İblis ve ordusu,³²⁷ insanlığın babası Âdem'e karşı sergilediği aynı düşmanlığı ve hasediyle, dünyada da insanoğluna karşı düşmanlığına devam edecektir.³²⁸ İnsanlığın babasının ayağını kaydıran şeytan, dünyada, kıyamet gününe dek, insanoğlunun da ayağını kaydırmaya devam edecektir. Bu düşmanına karşı Allah, insanı şöyle uyarmakta ve sakındırmaktadır:

يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ آبَايَكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْآتِهِمَا إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ إِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٦﴾

*“Ey Ademoğulları! Avret yerlerini kendilerine açmak için, elbiselerini soyarak ana babanızı cennetten çıkardığı gibi, şeytan sizi de saptırmasın. Çünkü o ve kabilesi, onları göremeyeceğiniz yerden sizi görürler. Şüphesiz biz, şeytanları, iman etmeyenlerin dostları kılmışızdır.”*³²⁹ Ayet-i kerimenin ifade etmiş olduğu üzere, şeytan dünya hayatında insana karşı tek başına değildir; onun yardımcıları, ordusu vardır. İnsanoğlunun şeytanın karşısındaki konumu, babası Âdem'in şeytan karşısındaki konumu gibidir. Bu sebeple, Âdem'i Rabbi'ne isyan etmeye sevk eden ve cennetten çıkarılmasına sebep olan şeytan, Âdemoğlu'nu da aynı şekilde çok kötü âkıbetlere maruz bırakabilme emeli içerisinde.

Yüce Allah, insanı cennetten sürgüne gönderirken, sürgün hayatının nasıl olacağını ve orada insanı neyin beklediğini de şöyle dile getirmektedir:

قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَأَمَّا يَا بَنِيَّ كُفُّوا عَنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى ﴿٥٧﴾ وَمَنْ أَعْرَضَ عَنِّي فَسَأَلَ لَهْ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى ﴿٥٨﴾

“Allah, şöyle dedi: "Birbirinize düşman olarak hepiniz oradan inin. Eğer tarafımdan size bir yol gösterici gelir de, kim benim yol göstericime uyarırsa artık o, ne (dünyada) sapar ne de (ahirette) sıkıntı çeker. Her kim de benim zikrimden (Kur'an'dan) yüz

³²⁷ Ayetteki *هو و قبيله* ibaresi, şeytan ve şeytan ordusu şeklinde tefsir edilmiştir. Bkz: Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 136.

³²⁸ Caymaz, “Kur'an'da İnsan Şeytan İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarihi Serüveni”, s. 41.

³²⁹ A'râf, 7/27.

çevirirse, mutlaka ona dar bir geçim vardır. Bir de onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz.”³³⁰

3. Dünya Hayatı

3.1. Dünya Hayatının Özellikleri

Sözlükte dünya kelimesinin, yakınlık ve yaklaşmak manalarına gelen دنو kelimesinden türemiş olabileceği gibi, aşağılık ve alçaklık manasına gelen دناءة kökünden türemiş olma ihtimali de vardır.³³¹

“Kur’an’da âhiretin (*ed-dâru’l-âhire*) mukabili olarak sıkça zikredilen dünya (*eddiinyâ*) ahlâkî içerikli bir terimdir.³³² Fakat tarihsel süreçteki yaygın kullanımında, insanoğlunun filhâl tecrübe ettiği hayatın coğrafi mahalline karşılık gelen bir manâya hasredilmiştir. Diğer bir deyişle, dünya kelimesi muhtemelen yeryüzü ile şu anki hayat arasındaki sıkı bağdan dolayı zaman içinde muayyen bir hayat tarzının sıfatı olma özelliğini kaybetmiş ve böylece ay feleğinin altındaki varlık alanının özel ismi hâline gelmiştir.”³³³

Kur’an’ın geneline baktığımız zaman, dünya hayatını yeren ifadelerin çokça bulunması, dünya kelimesinin alçaklık, aşağılık manasına gelen *denâet* kökünden türeyen *ednâ* kelimesinin müennesi olma ihtimali yüksektir.³³⁴ Bu bağlamda “dünya” kavramının Kur’an’a göre çok önemli bir kavram olmasını ifade ederek, burada sadece dünya hayatının konumuzla ilgili bazı özelliklerini ele alacağımızı dile getirmek istiyoruz.

Cennetten çıkarılmanın akabinde insanın serüveni, kendisinde çok kısa bir süre kalacağı dünya hayatıyla devam etmektedir. Dünya hayatı, çok kısa olmasına rağmen, insanın aslî yurdundaki durumunu belirlemesi açısından çok önemli bir duraktır. Kur’an ayetleri, insanın serüveni bağlamında en çok, dünya hayatı ve insanın dünya hayatındaki halleri konusu etrafında yoğunlaşmaktadır. Binaenaleyh, dünya hayatını ve insanın dünya hayatındaki yerini anlamak, insanı anlamak açısından son derece mühimdir. Bu

³³⁰ Tâhâ, 20/122.

³³¹ Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009’dan önce), *Tâcu’l-Lüga ve Sihâhu’l-Arabiyye*, (nşr. Abdulgafûr Attâr), Mısır 1377, VI, 2341-2342.

³³² *Eddünya* kelimesinin ahlâkî içerikli bir kelime olduğunu vurgulamamızın sebebi, Kur’an’da dünya kelimesinin *el-arz* anlamında değil, genellikle âhiretin mukabili olan dünya hayatı anlamında kullanılmış olmasından ve *denâet* (alçaklık) kökünden gelmiş olma ihtimalinin yüksek olmasından dolayıdır. *Eddünya*’nın kullanımıyla ilgili ayetler için bkz: Abdalbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 262-263.

³³³ Öztürk, “Kur’an’ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı”, *TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: XVI, 2016, s. 65.

³³⁴ Öztürk, “Kur’an’ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı”, s. 85.

merhale, insan için deneme, imtihan alanıdır. Eğer başarır, bir sonraki aşamada kaybetmiş olduğu cennete tekrar sahip olacak; şayet başaramazsa, ilelebet cennetten mahrum kalacaktır. Aynı zamanda dünya hayatı, Rabbi'ne karşı gelerek cennetten mahrum kalan Âdem için, kainattaki itibarını yeniden kazanması için verilen bir fırsat iken; Âdemoğulları açısından, yaratılışın gayesine uygun hareket ederek ebedî cenneti hak edecekleri bir imkandır.

3.1.1. Sürgün

İnsanın cennetten sürülerek yeryüzüne indirilmesiyle başlayan yeni hayatını, sürgün hayatı olarak nitelememizin sebebi, şu ayet-i kerimeye dayanmaktadır:

قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿١٣٥﴾ قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ ﴿١٣٦﴾

Allah, dedi ki: "Birbirinizin düşmanı olarak inin (oradan). Size yeryüzünde bir zamana kadar yerleşme ve yararlanma vardır. Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan (mahşere) çıkarılacaksınız."³³⁵ İblis'in, Yüce Yaratıcı'nın emrine itaat etmeme suretiyle kâinat tarihindeki ilk isyanından bir müddet sonra, Âdem'le Havvâ da, şeytanın vesvesesine uyarak insanlık tarihindeki ilk günahı işlerler. Bundan sonra Allah, onları cennetinden sürgün ederek, kısa bir geçimlik yeri olan yeryüzüne indirir. Beyzâvî'ye göre ayetteki "ininiz!" emrinin muhatabı, Âdem, Havvâ ve onların zürriyetinden gelecek olanlardır. Bir başka rivayete göre muhatap, Âdem, Havvâ ve İblis'tir.³³⁶ Mâtürîdî'ye göre ise, "ininiz!" emri sadece Âdem'le Havvâ'ya yöneltilmektedir. Çünkü İblis, daha önce, secde etmekten imtina ettiği sırada oradan kovulmuştur.³³⁷ Buna göre, ayetteki "birbirinize düşman olarak inin!" emrinden maksat, cennetten daha önce kovulmuş olan şeytan ile tövbeleri kabul edildikten sonra indirilen Âdem'le Havvâ (insanoğlu) arasındaki düşmanlıktır. Taberî ise, muhatap olan herkesin birbirine düşman olması görüşünü tercih etmektedir.³³⁸

Yukarıdaki ayet, Âdem'le Havvâ'nın nimetler dolusu bir yer olan cennetten sınırlı bir meta ve kısa bir ikamet söz konusu olduğu yeryüzüne indirildiklerini göstermektedir. Bundan dolayı, ayette geçen "ininiz!" emrinin sürgün manası içerdiğini söyleyebiliriz.

³³⁵ A'râf, 7/24-25.

³³⁶ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö.685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, (thk. Muhammed Muhiddîn el-Esfar), Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2013, s. 353.

³³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, II, 218.

³³⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, 118.

Çünkü, ölüm, acıkma, hüznün ve huzursuzluğun olmadığı bir hayattan her şeyin sınırlı olduğu bir hayata geçiş, tenzil-i rütbe ve sürgünden başka bir şey değildir. Yine aynı ayette, insanın yeryüzünde yaşayıp öleceği ve tekrar oradan çıkarılacağı ifade edilmektedir. Buna göre Âdemoğulları, yeryüzünde doğacaklar, kendilerine takdir edilen süre zarfında orada yaşayacaklar ve orada ölüp orada toprağa verileceklerdir.³³⁹ Bu durum, insanoğlunun her bir ferdi için geçerlidir ve kıyamete kadar böyle devam edecektir. Nihayet kıyamet kopup insanlığın yeryüzündeki serencamı bittikten sonra, yeryüzündeki herkes hesap için, Rabbi'nin huzuruna varmak üzere tekrar diriltilecek ve kabrinden çıkarılacaktır.³⁴⁰

Dünya hayatı insan için sürgün hayatı olduğuna göre, insan, yeryüzünde gurbet acısı çekecektir. Nasıl ki bir gurbetçi, sürekli memleket hasreti çekerek yurduna karşı derin bir özlem duyuyorsa, insan da varlığı ve doğası itibariyle devamlı olarak aslî yurduna dönmeyi bekleyecektir. Çünkü insan, geçici olan dünya hayatı için yaratılmamıştır. Şüphesiz ki, dünya hayatı sırf insan için var edilmişken, insanoğlu, dünya hayatı için değil âhiret hayatı için yaratılmıştır.³⁴¹

Buna göre, kainattaki her şey insan için ve insana hizmet için yaratılmış olmasına rağmen, insan sonlu ve sınırlı olan dünya hayatı için var edilmemiş; aksine ebedi ve sonsuz yaşamak üzere halkedilmiştir. İnsanın fitratında var olan sonsuz yaşama ve ölümsüzlük arzusu bunu göstermektedir.

Ahret hayatı için yaratılmasından dolayıdır ki, insan dünya hayatında hiçbir zaman tam manasıyla rahat edememektedir. İnsan dünyadayken, devamlı olarak ya geçmişte kaybettiklerinin pişmanlığıyla yaşamakta ya da geleceğin getireceklerinden endişe duymaktadır. Dahası, içerisinde bulunduğu ânın zevkini bile tam manasıyla tadamamaktadır. Çünkü insan, bu dünyaki nimetlerin ve zevklerin geçici ve sonlu olduğunu bilmektedir. Hal böyle olunca, insan için asıl yurt ve huzur bulacağı yer ancak ahiret yurduudur.

³³⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XIV, 54.

³⁴⁰ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 380.

³⁴¹ Şehmus Demir, "Kur'an'ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya-Ahret Münasebeti", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 21.

3.1.2. Dünya Hayatının Geçiciliği

Kur'an-ı Kerim, dünya hayatının geçici olduğuna, insanın dünya hayatında çok az bir süre kalacağına,³⁴² dünya nimetlerinin aldatıcı zevklerden ibaret olduğu hususuna³⁴³ birçok ayet-i kerimede vurgu yapar. Aşağıdaki ayette Yüce Allah, dünya hayatının ne kadar aldatıcı ve geçici olduğunu temsili olarak anlatmaktadır:

إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازْبَيَّتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَيْهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنَبِ بِالْأَمْسِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٠١﴾

“Dünya hayatının hâli, ancak gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yedikleri yeryüzü bitkileri onunla yetişip birbirine karışmıştır. Nihayet yeryüzü (o bitkilerle) bütün zînet ve güzelliklerini alıp süslendiği ve sahipleri de onun üzerine (her türlü tasarrufa) kadir olduklarını sandıkları bir sırada, geceleyin veya güpegündüz ansızın ona emrimiz (afetimiz) geliverir de, bunları, sanki dün yerinde hiç yokmuş gibi, kökünden yolunmuş bir hâle getiririz. İşte düşünen bir toplum için, âyetleri böyle ayrı ayrı açıklıyoruz.”³⁴⁴

Yukarıdaki ayette, etrafına ibret gözüyle bakan ve düşünen kimseler için dünya hayatını anlama açısından son derece güzel bir örnek verilmiştir. Ayet, çok basit bir örnekle çok büyük bir olaya dikkat çekmektedir. Bu ayet-i kerimede, dünya ile ilgili verilen tablonun anlamı, dünya hayatının su misali gelip geçiciliği, suyun bitirdiği yeşillikler kadar kısa ömürlü oluşu ve insanın dünyadayken hiçbir şeye sahip olamayacağıdır.

Ayete göre, insanın dünya hayatındayken sahip olduğu her şey yok olmaya mahkûmdur. İnsanın, sahibi ve maliki olduğunu düşündüğü malı, mülkü, sağlığı ve vakti, her an yok olmakla karşı karşıyadır.

Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde dünya hayatının geçiciliğine nispetle ahiret hayatının kalıcı bir hayat olduğuna vurgu yapılmıştır:³⁴⁵

بَلْ تُؤْتُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ ﴿١٠١﴾

³⁴² Âl-i İmrân, 3/197.

³⁴³ Ankebût, 29/64.

³⁴⁴ Yûnus, 10/24.

³⁴⁵ Dünya hayatı ile Ahiret hayatı arasındaki mukayeseli ayetlerin tahlili için bkz: Mesut Okumuş, “Kur'an ve Sünnette Dünya ve Ahiret Hayatına Bakış”, *Diyanet İlmî Dergisi*, Sayı: 1, C: 46, Ocak-Şubat-Mart 2010, s. 131-141.

“Fakat siz (ey insanlar!) ahiret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”³⁴⁶

3.1.3. Ekin Alanı

Yukarıda, dünya hayatının kısa olmasına rağmen insanın serüveninde çok önemli bir merhaleyi oluşturduğunu söylemiştik. Bu aşamanın önemi, insanın akıbetini belirlemesinden kaynaklanmaktadır. Dünya hayatı, adeta bir tarla gibidir. Orada ne ekersen, ahiret hayatında onu biçersin.

Dünya hayatı bir ekin alanı olduğuna göre nasıl ki bir çiftçi, tarlasının toprağını gübre ve farklı minerallerle işleyip, oraya birtakım meyve ve sebzeleri ekip uzun ve meşakkatli bir süreçte mesai harcadıktan sonra ancak hasat mevsiminde ektiklerinin semeresini yemenin tadını çıkarabiliyorsa, bir insan da, ancak dünya hayatını verimli kullandığı takdirde ahiretin nimetlerini tadabilecektir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. O da, bir ekim döneminin ne kadar verimli geçtiğinin, hasat sonucu elde edilen hâsılata göre tespit edileceğidir. Bu noktada önemli olan, tarladaki bitkinin güzel görünümü ve güzel çiçek açması değil, ne kadar fazla meyve verdiğidir. Öyleyse, dünya hayatında aslolan, bir insanın ne kadar rahat ve güzel bir yaşam süreceği değil, sonsuz hayatı için ne kadar fazla birikim yapabileceğidir. Asıl kazancın dünya hayatı olmayıp, ahiret hayatını kazanmak olduğu hususu, Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde dile getirilmektedir:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ ﴿٥٦﴾

“Her kim ahiret ekinini dilerse onun için ekininde ziyâdelik vücûda getiririz ve her kim dünya ekinini dilerse ona da ondan veririz. Onun için ahirette bir nâsip yoktur.”³⁴⁷ Taberî, ayet-i kerimedeki *hars* kelimesinin “*amel*” manasına geldiğini söylemektedir.³⁴⁸ *Hars* kelimesi, normalde tarlaya tohum atmayı ve onun sonucunda elde edilen ekini ifade ederken ayet-i kerimede istiâre yoluyla “*amellerin karşılığı*” anlamında kullanılmıştır.³⁴⁹

³⁴⁶ A'lâ, 87/17.

³⁴⁷ Şûrâ, 42/20.

³⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XX, 492.

³⁴⁹ Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574), *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, (thk. Abdülkadir Ahmet Atâ), Mektebetü'r-Riyâd el-Hadîse, Riyad trs., V, 94.

...فَمِنَ النَّاسِ مَن يُقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٦٠﴾

“İnsanlardan, ‘Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) bu dünyada ver’ diyenler vardır. Bunların ahirette bir nasibi yoktur.”³⁵⁰ Bu ayete göre, her şeyini dünya için adayan, sadece dünya hayatının nimetlerini düşleyen kimselerin, ahirette nasipsiz olacağı anlaşılmaktadır.

3.1.4. İmtihan

Sonsuz hikmet sahibi Allah, her şeyi ölçüyle ve hikmetle yaratmıştır. Kainattaki hiç bir varlık gereksiz değildir; aksine Yüce Yaratıcı'nın hikmetinin birer tecellisidir. Kuşkusuz, kainatı hikmetine binaen var eden Allah, yine hikmetine göre her şeyin varlığını devam ettirecektir. İnsan da kainatın bir cüzü olduğuna göre, insanın varoluşu da sonsuz hikmetin bir tezahürüdür.

Allah insanı, varlığı süresince çeşitli merhalelerden geçirmektedir. Her bir merhale kendine özgü birtakım hususiyetlere sahiptir. Bu bağlamda, insanın varlık sürecinin, yani serüveninin merhalelerinden bir merhale olan dünya hayatı, imtihanlarla dolu bir aşamadır. Belki de bu merhalenin en bariz özelliği, baştan sona imtihanlarla dolu olmasıdır.³⁵¹

İnsan, yaratıldıktan sonra başıboş bırakılacağını ve sınanmayacağını sanmamalıdır.³⁵² Çünkü insanın hayatının anlamı, imtihandır:

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَنْ يُتْرَكَ سُدًى ﴿٦١﴾

“İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.”³⁵³ İnsanın boş bırakılmayacağı, mutlaka sınanacağı manasına gelmektedir:

الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ ﴿٦٢﴾

“O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ?lümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”³⁵⁴

³⁵⁰ Bakara, 2/200.

³⁵¹ Bünyamin Açıklan, “Kur'an'da Dünya Hayatına Verilen Değer”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 120-121.

³⁵² Recep Öztürk, *Kur'an Penceresinden İnsan ve Mutluluk Yolları*, Gülhane Yay., İstanbul 2008, s. 56.

³⁵³ Kıyâme, 75/36.

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ ﴿٥٧﴾

“Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mal, can ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele.”³⁵⁵ Yukarıdaki ayet-i kerime, insanın, kendisiyle imtihan olunacağı şeyleri ihtiva etmektedir. Burada insan için imtihan vesilesi olan şeyler korku; açlık; mallar, canlar ve ürünlerdeki noksanlık şeklinde 3 madde halinde 5 husus olarak özetlenmiştir. Dikkat edilirse, ayette geçen 3 maddeden önce بِشَيْءٍ kaydı bulunmaktadır. Bu kayıt, “bir miktar” ve “az” anlamlarına gelmektedir ki bu, insanın her bir maddeden tam bir imtihanla sınanmayacağını, aksine sadece kısmî bir imtihanla sınanacağını göstermektedir.³⁵⁶ Taberî ise بِشَيْءٍ kaydının بِأَشْيَاءِ anlamında olduğunu ve dolayısıyla insanların, bilip bilmedikleri binbir çeşit imtihanla sınanacaklarını ifade etmektedir.³⁵⁷

Ayete göre insan dünya hayatında, zaman zaman korku ve açlıkla imtihan edilebileceği gibi, bazen can, mal ve sahip olduğu şeyleri kaybetmekle de sınanabilmektedir. İnsanın dünyadaki imtihanıyla ilgili hususları sıralayacak olursak:

Korku: İnsan, dünyadayken hiçbir zaman tam anlamıyla kendini huzur ve selamet içerisinde hissedemez. Sürekli bir tehlikeye maruz kalabileceği veya ölümle karşı karşıya kalabileceğinin bilincindedir. Öyle ki, kendisine bir nimet verildiği zaman dahi, o nimetin zâil olacağı korkusuyla daima bir nevi korku içerisinde yaşar. Kısacası insan, ya geçmişte kaybettiklerine bir daha erişememenin hasreti veya gelecekte başına gelecek musibetlerin korkusuyla denenmektedir.³⁵⁸ Bu durum, dünyanın insan için istikrar bulacağı bir yer değil, imtihan alanı olduğunun bir göstergesidir.

Açlık: Rızıkın yegane sahibi olan Allah, kimilerini açlıkla imtihan ederken kimilerini de toklukla denemektedir. Örneğin, kendisine bolluk verilmiş olan bir zengin ile açlıktan kıvranan bir fakirin imtihanı açlıkla ilgilidir. Her iki durumda da insan, nasıl davranacağı hususunda sınanmaktadır. Ayetteki açlık, oruç ibadetindeki açlıkla imtihan

³⁵⁴ Mülk, 67/2.

³⁵⁵ Bakara, 2/155.

³⁵⁶ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, IV, 166.

³⁵⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 705.

³⁵⁸ Râzî, *Mefâtihi'l-Gayb*, IV, 166.

şeklinde anlaşılabilir. ³⁵⁹

Can ve malda eksiltme: Mâtürîdî'ye göre can ve maldaki imtihan iki vecih üzeredir: *Birincisi*, can ve mal konusunda insanın başına gelen musibetlere karşı sabretme imtihanı. Bu kategoride insanın canıyla ilgili, hastalıklar, insanın engelli olarak dünyaya gelmesi, kaza geçirmesi veya kaza sonucu yakınına kaybetmesi, evladının olmaması veya evladını kaybetmesi, insanın üzülmesine vesile olan manevi ve ruhsal sıkıntılar, sosyal problemler, statü düşüklüğü vb. imtihanlar zikredilebilir. Malla ilgili ise, başta fakirlik olmak üzere, malların eksilmesi, mal sahibi olamamak, maldaki kayıplar ve iflaslar zikredilebilir. *İkincisi* ise, insanın, yaratılış gayesi uğruna canını veya malını feda edip etmeyeceği hususunda imtihanıdır. ³⁶⁰

Semerâttaki noksanlık: *Semere*, insanın herhangi bir işte çaba sarf etmesi sonucu elde ettiği şeylerdir. Bu bağlamda Allah bazen insanı, gayretlerinin sonucunu vermeyerek veya erteleyerek sınamaktadır. Örneğin, bir kişi çok çaba sarfeder, çalışır ama çalıştığı neticesini alamaz. Bu da insanın dünya hayatındaki imtihanının bir boyutudur. ³⁶¹

Yukarıda anlatılan hususlar, Taberî'nin de ifade ettiği gibi, ³⁶² insanın dünya hayatında her şeyde ve her şeyle imtihan olabileceğinin delilidir. Sonuç olarak, insan hayatında karşılaşacağı her şeyle imtihan edilmekte ve ahiret hayatındaki konumu, bu imtihanların sonucuna göre belirlenmektedir. ³⁶³ Öyle ise, “dünya hayatı insan için tam manasıyla bir imtihan hayatıdır” önermesi doğru bir önermedir.

3.2. İnsan Hayatının Merhaleleri

İnsan, okunup keşfedilmesi gereken bir kitap gibidir. Allah'ın insanlara yazılı mektup olarak gönderdiği Kur'an-ı Kerim, insan denen bu kitabı icmalî bir biçimde tanıtıyor. Kur'an'da insanın belli bir tanımı yoktur. Çünkü tanım, sınırlandırmak demektir. Kur'an insanın tanımı ile ilgili bir sınırlandırma getirmediğine göre, insan mefhumunun kapsamı çok geniş demektir.

³⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 107.

³⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 107.

³⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, I, 107.

³⁶² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 705.

³⁶³ Öztürk, *Kur'an Penceresinden İnsan ve Mutluluk Yolları*, s. 57.

Biz bu çalışmamızda, mübhem bir kavram olan insan kavramını, Kur'an'daki serüveninden hareketle tanımaya çalışacağımızı ifade etmiştik. Buraya kadarki bölümlerde insanın yaratılış öncesindeki hallerini, Âdem'in yaratılışını ve insanın anne rahmindeki yaratılış evrelerine değindikten sonra, ilk insanın cennetteki hayatını ve cennetten dünyaya indirilmesini işledik. Bu bölümde, insanın serüveni açısından çok önemli bir aşama olan dünya hayatını ve dünya hayatının özelliklerinden bahsettikten sonra *insanın dünya hayatında geçirdiği merhaleler* konusuna gelmiş bulunuyoruz.

Her canlı varlık gibi insanın hayatı da birtakım evrelerden oluşmaktadır. Dünya hayatı itibariyle düşündüğümüz zaman, her canlı gibi insan da, doğar büyür ve ölür. Kur'an-ı Kerim, insanın geçirdiği bu evreleri muhtelif ayet ve bağlamlarda anlatmaktadır.³⁶⁴ Kur'an'da insanın hayat evrelerinin ilki, insanın anne rahmindeki hayatıdır.³⁶⁵

Biz insanın anne rahmindeki yaratılış meselesini, birinci bölümde tafsilatlı olarak işlemiştik. Konuyu burada, sadece insanın hayatiyetinin ilk evresi ve imtihan hayatının bir başlangıç noktası olarak ele alacağız.

3.2.1. Cenîn (الْجَنِين)

İnsanın dünyadaki hayatı, anne rahminde başlamaktadır. Bir başka ifadeyle, insanın dünya hayatındaki serüveninin başlangıcı anne rahmidir. Çünkü insan, daha anne karnındayken sesleri, ışığı, sıcaklığı ve soğuluğu algılama gibi birtakım fizyolojik özelliklere sahip olmaktadır.³⁶⁶ Üstelik insanın rızkı, eceli, ileride yapacağı amelleri ve cennetlik veya cehennemlik olacağı gibi hususlar, daha anne rahmindeyken melekler tarafından yazılmaktadır.³⁶⁷

Allah, insanın dünyadaki halini bildiği gibi daha doğmadan önce anne karnındaki halini de en iyi bilen ve ona yön verendir.

اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَىٰ وَمَا تَغِيضُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ ﴿١٠٠﴾

³⁶⁴ Bu evrelerle ilgili ayetler için Giriş kısmında sunduğumuz çizelgeye bkz.

³⁶⁵ Ömer Faruk Yavuz, "Kur'an'a Göre İnsan Hayatı", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 29, Rize 2006, s. 100.

³⁶⁶ Irâbî, *el-Kevn ve'l-Arz ve'l-İnsân fi'l-Kur'âni'l-Azîm*, s. 324; Nablûsî, *Mevsûatu'l-İcâzi'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne Âyâtullah fi'l-İnsân*, s. 175.

³⁶⁷ Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî (ö. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, (thk. İzzüddîn Dîlî), Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut 2015, "Bed'ü'l-Halk", 6.

“Allah, her dişinin neye gebe olduğunu, rahimlerin artırdığı şeyi ve eksilttiği şeyi bilir. Her şey O'nun katında bir ölçü iledir.”³⁶⁸ Ayet-i kerimedeki rahimlerin artırması veya eksiltmesi, ceninin dokuz aydan az veya fazla bir süre kalması demektir.³⁶⁹ Bir başka rivayete göre ise, rahimdeki çocuğun tam manasıyla gelişerek doğması veya gelişmesi tamamlanmadan düşük olması demektir.³⁷⁰ Rahmin artırması veya eksiltmesi ile ilgili bir diğer görüş, sayı bakımından artıp eksilmedir: Yani, anne rahmindeki çocuk sayısının artıp eksilmesi; tek çocuk olması, ikiz veya üçüz olması demektir.³⁷¹

Ayetin devamında gelen *عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ* ibaresi, rahimde olan herbir ceninin doğup doğmayacağı hususunun önceden belirlendiğini ve bir insanın dünya hayatındaki serüveninin daha ana rahmindeyken sona erebileceğini göstermektedir.³⁷² Buna göre ana rahmindeki hayat, tamamen Allah'ın emri ve tasarrufuna bağlıdır. Bunda insan ihtiyarının veya fiilinin hiçbir dahli söz konusu değildir. Rahimdeki ceninin cinsiyeti, gelişip büyümesi, şekli, şemali, rengi ve boyu gibi özellikleri tamamen Allah'ın tedbiri ve tasarrufuna bağlıdır. Nitekim, ayet-i kerime bu hususa da değinmektedir:

هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٠﴾

“O, sizi rahimlerde, dilediği gibi şekillendirendir. O'ndan başka ilâh yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁷³

Buna mukabil İbn Âşûr'a göre ise *عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ* ifadesi, her şeyin Allah'ın bilgisi dahilinde cereyan etmesi, hiçbir şeyin Allah'ın bilgisinden gizli kalmayacağı ve Allah'ın, anne rahmi gibi en gizli yerlerden dahi haberdar olduğu anlamına gelmektedir.³⁷⁴ Bu yoruma göre, insanın (anne adayının) yedikleri ve içtikleri, kullandığı ilaç, sigara ve alkol gibi unsurlar çocuğun gelişimini etkiler, belki de daha canlılık kazanmadan düşük yapmasına sebebiyet verir ki, bütün bunlar Allah'ın takdiri (bilgisi) dahilinde cereyan eder.

³⁶⁸ Ra'd, 13/8.

³⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 336.

³⁷⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XIII, 445.

³⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 336.

³⁷² Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XIX, 17.

³⁷³ Âl-i İmrân, 3/6.

³⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIII, 98.

İnsanın anne rahmindeki hayatının süresine gelecek olursak, Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, müfessirler ve fakihler aşağıdaki ayetten bir annenin hamilelik süresinin ne kadar olabileceğini tespit etmişlerdir:

وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا ﴿٦٠﴾

“Biz, insana anne babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu! Onun (anne karnında) taşınması ve süttten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır.”³⁷⁵

Rivayet edildiğine göre Hz. Ömer, hilafeti döneminde kendisine altı aylık bir süre zarfında çocuk doğurduğunu söyleyen bir kadın gelince, zina şüphesiyle o kadını recim cezasına uğratmak ister. Bunun üzerine İbn Abbas, Hz. Ömer'in yanına gelerek “Ey Mü'minlerin Emîri! Allah, Kur'an'da bu kadın için bir kurtuluş kapısı bırakmıştır” der ve yukarıdaki ayetle beraber şu ayeti okur³⁷⁶:

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنَّ كَامِلَيْن... ﴿٦١﴾

“Anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler...”³⁷⁷ Buna göre, emzirme ve hamilelik süresi toplam otuz aydan ibaretse, birinci ayetin hükmünü tahsis eden ikinci ayete göre emzirmenin süresi 24 aydır. Öyleyse hamileliğin asgari süresi 6 aydır. Nitekim, kadınlarda hamileliğin normal süresi 9 ay olmakla birlikte, 6 aylıkken doğum yaptıkları da vâkidir.³⁷⁸

Bu noktada İmam Mâtürîdî'nin mevzuya bakışı ve konuyu izah edişi çok dikkat çekicidir. İmam Mâtürîdî'ye göre ilk ayette geçen 30 aylık süre ile ikinci ayetteki 2 seneyi şu şekilde cem' edebiliriz: Bu iki süre birbirine mütedahildir. Şöyle ki, 6 ay, hamilelik süresinin en alt sınırındır. Bir çocuk 6 ay hamilelik sonrasında dünyaya gelirse, annesi süreyi 30 aya tamamlamak için 24 ay emzirmelidir. Eğer 7 ayda doğarsa 23 ay emzirir. Hakeza 8 ayda doğarsa, 22 ay emzirir. İşte hamilelik ve emzirme süreleri, bu şekilde birbirine bağımlı olarak takdir edilir.³⁷⁹ Râzî de, ilgili ayetin tefsirinde

³⁷⁵ Ahkâf, 46/15.

³⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 489.

³⁷⁷ Bakara, 2/233.

³⁷⁸ Burada şuna dikkat çekelim ki, hamileliğin asgari süresinin 6 ay olduğunu söylememiz, bilimsel bir ispat değil, sadece Kur'an'ın konumuzla ilgili muradını anlama çabasıdır.

³⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 489.

hamileliğin asgari müddetinin 6 ay olduğunu ve bunun deney ve tecübeyle de sabit olduğunu ifade etmektedir.³⁸⁰

Buna göre biz, insanın anne rahmindeki hayatının en az 6 ay sürebileceğini söylüyor ve meselenin teferruatını işin ehline havale ediyoruz.

3.2.2. Çocukluk (الطُّفُولَةُ، الصِّبَا)

İnsanı, daha meni iken sağlam ve korunaklı bir karargâh olan anne rahmine yerleştiren Allah, onu orada korur, geliştirir, şekillendirir ve ona kendi ruhundan üfler. Ana rahminde belli bir süre kalarak birtakım dönüşümlerden geçen cenin, artık bir beşer olarak dünyaya gelir:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا... ﴿١٠٠﴾

“O, sizi (önce) topraktan, sonra az bir sudan (meniden), sonra 'alaka'dan yaratan, sonra sizi (ana rahminden) çocuk olarak çıkararak (Allah'tır)...”³⁸¹

وَنُفِّرُ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا... ﴿١٠١﴾

“Dilediğimizi belli bir süreye kadar rahimlerde durduruyoruz. Sonra sizi bir çocuk olarak çıkarıyoruz...”³⁸² Görüldüğü üzere Kur'an-ı Kerim, insanın anne rahminden çıkarak dünyaya geldiği aşamaya çocukluk (الطُّفُولَةُ) aşaması ismini verir. İnsan hayatının beşiklik dönemine, Hz. İsa'nın beşikteki konuşması³⁸³ olayında anlatıldığı gibi الصِّبَا da denmektedir. Tufûlet veya sıbâ, çocuğun dünyaya gelmesinden başlayıp, temyiz yaşı olan 7 yaş dönemini de içine alan ve buluş çağına kadar devam eden bir merhaledir.³⁸⁴ Bununla birlikte “tufûlet, doğumdan itibaren temyîz yaşına kadar devam eden bir dönemken sıbâ ise, doğumla birlikte başlayan ve buluş çağına kadar devam eden bir dönemdir” diyenler olsa da bu iki kelime, Kur'an-ı Kerim'de bir birinin yerine kullanılan eş anlamlı kelimelerdir.³⁸⁵

Çocuk, dünyaya geldiği zaman onun için tamamen yeni bir safha başlar. İnsan serüveninin bu evresi, tertemiz bir sayfa gibidir. Bu sayfa, çocuk buluş çağına erinceye

³⁸⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXVIII, 15.

³⁸¹ Mü'min, 40/67.

³⁸² Hac, 22/5.

³⁸³ Meryem, 19/29.

³⁸⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 475, 521.

³⁸⁵ İbrahim Canan, “Kur'an'da Çocukla İlgili Meseleler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, 8 Haziran, Erzurum 1988, s. 19-22.

dek kullanılmadan, tertemiz olduğu halde bekletilir.³⁸⁶ Temyîz yaşından sonra hukukî tasarruflarından velisi sorumlu olduğu halde buluş çağına ermesiyle beraber dinî anlamda imtihan devreye girer ve insan, dünyada kendi yapıp ettikleriyle kendi sayfasını doldurmaya başlar. Zamanla bu sayfa defter olur, kitap olur ve hesap gününde kendisine sunulmak üzere bekletilir.³⁸⁷ İnsanın dünyaya gelir gelmez sorumluluk sahibi olmayışının illeti şu ayet-i kerimede yer almaktadır:

وَاللَّهُ أَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئًا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾

“Allah, sizi analarınızın karnından, siz **hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.**”³⁸⁸ Sorumluluk sahibi olmak için akıl sahibi olmak gerekiyor. Tufûlet dönemindeki çocuk, akıl sahibi olmaması hasebiyle onun imtihanı daha başlamamıştır.

İnsan, diğer canlı varlıklara nazaran her şeyi birdenbire değil, zamanla ve belli bir süreç dahilinde öğrenen ve keşfeden bir varlıktır. İnsanı diğer varlıklardan farklı kılan akıl hâssası da, peyderpey gelişmektedir. Öte yandan, fiziki olarak insanın gelişmesi, kendi ihtiyaçlarını görebilecek ve kendi sorumluluklarını kendisi üstlenebilecek bir seviyeye ulaşması da uzun bir süreci gerektirmektedir. Buna karşılık diğer canlılar, genelde hayata daha donanımlı olarak gelmekte ve onların hayata uyum sağlaması çok kısa bir sürede tamamlanmaktadır. Örneğin bal arısı, daha hayata göz açar açmaz yuvasını nasıl yapacağını, balı nasıl üreteceğini bilmektedir.³⁸⁹ Çünkü, diğer canlılar insandan farklı olarak dünyaya programlanmış olarak gelmektedir. Bu farklılık, insanın beşer statüsünden insan seviyesine erişme noktasındaki tekamül yönüyle ilgilidir. Diğer varlıkların gelişimi maddeyle sınırlıyken, insanın tekamülü maddeyi aşan bir mahiyete sahiptir ve insanın iradesiyle ilgilidir. Bir hayvan, ancak kendisi için belirlenmiş hudutlar çerçevesinde gelişirken insanın ruhani ve manevi gelişiminin bir üst noktası yoktur.

3.2.3. Buluş Çağı (الخُلْم)

İnsanın serüveninde, çocukluktan sonraki en önemli dönemi, mükellefiyetin söz konusu olduğu ve amellerin kayıt altına alınmaya başladığı buluş çağı teşkil etmektedir.

³⁸⁶ Nûr, 24/59.

³⁸⁷ İnşikâk, 84/7.

³⁸⁸ Nahl, 16/78.

³⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 450.

Kur'an-ı Kerim, insan hayatının bu evresini ifade etmek için الخُلم kelimesini kullanır. Arap dilinde, insanın cinsel anlamdaki olgunluğu manasına gelen hulm (الخُلم) kelimesinin, iştikakı itibariyle şu iki manayla sıkı ilişkisi vardır³⁹⁰:

Birincisi, akıl (الجُلم). Nitekim, Kur'an'da bu kelimenin akıl manasında kullanımı mevcuttur. Nitekim, aşağıdaki ayette *hilm* kelimesinin çoğul olarak kullanımı buna örnek olarak gösterilebilir:

أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاعُونَ ﴿٦٠﴾

“Bunu kendilerine akılları mı emrediyor, yoksa onlar azgın bir topluluk mudur?”³⁹¹

İkincisi, yumuşaklık (الجُلم). Örneğin, Kur'an'da, Hz. İbrahim'in özellikleri sayılırken, en önemli vasıflarından birinin hilm (جلم) olduğuna dikkat çekilmektedir:

إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ ﴿٦١﴾

“İbrahim cidden yumuşak huylu, bağıryanık, kendisini Allah'a vermiş biri idi.”³⁹²

Buna göre *hulm*, insanın sadece biyolojik olgunluğu değil, aynı zamanda akıl ve karakter bakımından da olgunlaşmaya başlaması demektir. İşte bu erginlik vasfından dolayı insan, bu evrede dini anlamda sorumluluk sahibi olmaktadır. Bir başka deyişle, artık bu noktada insanın imtihanı başlamaktadır. Nitekim, ayet-i kerimede, buluş çağına eren çocukların birtakım mesûliyetlerinin başladığı ifade edilmektedir:

وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٦٢﴾

“Çocuklarınız erginlik çağına geldiklerinde, kendilerinden öncekiler (büyükler) izin istedikleri gibi izin istesinler. İşte Allah âyetlerini size böyle açıklar. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”³⁹³ Ayet-i kerimede, ergenlik çağına erenlerin, büyüklerin yaptıkları gibi, eve/odaya girerken mutlak surette izin istemeleri emredilmektedir. Buluş çağına erenlerin hüküm itibariyle büyüklerle eşit tutulması, onların da büyükler gibi dinî açıdan ilzam ve iltizam yetkisine haiz olduklarını göstermektedir.³⁹⁴ Öyleyse insan, buluş çağına geldiği zaman, dini açıdan ibadetleri ifâ etmekle mükellef

³⁹⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 253; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 979-981.

³⁹¹ Tûr, 52/32.

³⁹² Hûd, 11/75.

³⁹³ Nûr, 24/59.

³⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 480.

kabul edilir; hukuki açıdan lehine ve aleyhine olan tasarruflar muteberdir, hukuki sonuçlar doğurur.

Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de geçen, gençlik ve geçiş dönemi diye adlandırabileceğimiz bir döneme tekabül eden *غلام* ve *فتى* kelimeleri vardır ki,³⁹⁵ bu merhaleyi, buluş ile rüşd arasında bir geçiş dönemi olması hasebiyle müstakil bir dönem olarak ele almadık. Şu kadar var ki, *gulâm* hem çocuk hem de genç anlamlarına gelebilen çokanlamlı bir kelime iken,³⁹⁶ *fetâ* ise, gençliğin ilk yıllarına tekabül eden bir kelime olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹⁷

3.2.4. Rüşd Yaşı (الرشد)

“Sözlükte ‘doğru yolu bulmak, makul davranmak’ gibi manalara gelen rüşd³⁹⁸ kelimesi fıkıh terimi olarak kişinin mallarını din, akıl, mantık ve iktisat prensiplerine uygun biçimde koruyup harcamasını sağlayan fikrî olgunluğa sahip olmasını ifade eder. Bu vasfi taşıyana da reşîd denir.”³⁹⁹

“Hak yolunda kararlı bir şekilde dosdoğru gitmek, doğru yolu bulmak” manasına gelen rüşd (*reşed, reşâd*), Kur'an-ı Kerim'de hidayet kavramıyla yakın anlama sahip olup,⁴⁰⁰ çocukluk çağını takiben cinsel gelişmenin ötesinde bir fikrî olgunluk düzeyine erişmeyi ifade etmektedir.⁴⁰¹ Buna göre insan, *hulm* döneminde cinsel açıdan olgunluk kazanıyorsa, *rüşd* yaşına erişmekle aklî ve fikrî açıdan tam bir yetkinliğe ulaşmaktadır. Bu bağlamda, rüşd döneminde insanın sorumluluk alanı genişlemekte ve imtihanı ağırlaşmaktadır. Çünkü, daha önceki dönemde sadece kendi tasarruflarından sorumlu olan insan, bu dönemde hem dinî, hem mâlî anlamda hem de sosyal anlamda sorumluluk sahibi bir birey olmaktadır. Artık bu çağda, insanın sadece kendisine değil, aynı zamanda çevresine karşı da duyarlı ve sorumlu olması, çevresiyle uyumlu olması ve bütün ilişkilerinde adaleti gözetmesi beklenir. Bütün bu özellikleri kendinde barındıran bir kimseye Kur'an-ı Kerim'in diliyle reşîd denebilir.

İnsanın, ancak rüşd vasfını kazanmakla hayat serüveninde yol arkadaşı edinmeye (evlenmeye) layık olabileceğine dair şu ayet-i kerime delil olarak gösterilebilir:

³⁹⁵ *Gulâm* kelimesinin geçtiği ayetler için bkz: Âl-i İmrân, 3/40; Kehf, 18/80; Yûsuf, 12/19; *fetâ* kelimesinin geçtiği ayetler için bkz: Yûsuf, 12/30, 62; Kehf, 18/10, 13.

³⁹⁶ *Gulâm* kelimesinin anlamlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXI, 156.

³⁹⁷ İsfahânî, *Müfredât*, s. 613, 625.

³⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 1649-1650.

³⁹⁹ Saffet Köse, “Rüşd” (Fıkıh), *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 298-300.

⁴⁰⁰ Hidayet Aydar, “Rüşd” (Tefsir), *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 297.

⁴⁰¹ Köse, “Rüşd” (Fıkıh), XXXV, 298.

وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ... ﴿٤٠٢﴾

“Yetimleri deneyin. Evlenme çağına erdiklerinde, eğer reşid olduklarını görürseniz, mallarını kendilerine verin.”⁴⁰² Kur’an-ı Kerim’de *rüşd* kelimesi, hidayet ve doğru yol anlamında değil de, insanın hayat evrelerinden birini anlatan kelime olarak sadece bu ayette geçmektedir. Ayet-i kerimeye baktığımız zaman, yetimlere kendi mallarını teslim etmenin şartı, rüşd vasfına sahip olmaları gerektiğini görüyoruz. Buradaki rüşd, aklî olgunluk anlamına gelmektedir.⁴⁰³ Bununla beraber, ayetin kontekstine baktığımız zaman da, rüşd vasfının evlenmeyle de ilgili olduğunu görürüz. Buna göre rüşd vasfı, insanın sadece malî anlamda sorumluluk sahibi olabileceğini ifade etmez, aynı zamanda evlenmesi için de aranan şarttır. Çünkü, rüşd aklî ve fikrî olgunluk demektir. Adalet esasına dayanan evlilik müessesesi de, ancak aklî olgunluğa erişmiş kimsenin idare edebileceği bir kurumdur. O halde, insan evlenebilmesi için reşid olmalıdır.

Kur’an-ı Kerim’de insanın rüşd çağı kesin hatlarla belirlenmemiştir; ayet-i kerimelerde insanın tam olarak hangi yaşta reşid olacağı beyan edilmemiştir. Mâmâfih, Ebû Hanîfe (ö. 150/767), rüşd yaşının üst sınırının 25 olduğunu ifade eder.⁴⁰⁴ Taberî’nin tercihi göre, ayette geçen *nikah* kelimesi *hulum* (buluğ), yani bedensel gelişmeyi ifade ederken; *rüşd* kelimesi, belli bir yaş değil, insanın aklî gelişimini, dolayısıyla malî anlamda sorumluluk sahibi olmasını ifade eder.⁴⁰⁵ Zemahşerî ise, Ebû Hanife (ö. 150/767)’ye ait olduğu bilinen, insanın rüşd yaşının 25 olduğu, şayet aklî yetkinliğe erişmediği zaman daha geç yaşlara kadar gecikebileceği görüşünü tercih etmektedir.⁴⁰⁶

Rüşd çağının en bariz özelliği, insanın hayat yolculuğunda kendisine maddi ve manevi anlamda destek olan, hayatın zorluk ve sıkıntılarına karşı beraber göğüs geren, kendisiyle mutluluğunu ve acısını paylaşan, neslini devam ettirmesine ve yaratılış amacına uygun bir şekilde yaşamasına yardımcı olan ve imtihan yolculuğunu başarılı bir şekilde tamamlamaya katkıda bulunan bir eşinin olmasıdır. Bu merhalenin bir diğer önemli özelliği de, insanın her açıdan sorumlu tutularak, insanın imtihan sahasının sonuna kadar genişlemesidir.

⁴⁰² Nisâ, 4/6.

⁴⁰³ Süyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, IV, 233.

⁴⁰⁴ Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) , *el-Bahrü’l-Muhît*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1993, III, 179.

⁴⁰⁵ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, VI, 407.

⁴⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 22.

Rüşd döneminden sonra insanın kemâle ermesi anlamına gelen olgunluk çağını da içine alarak yaşlılığa kadar devam edecek olan bir dönem daha vardır ki, Kur'an-ı Kerim'de Hz. İsa'nın kıssası anlatılırken bu dönem, *kehl* (كهل، كهولة) ismiyle geçmektedir.⁴⁰⁷ Fakat *kehl*, bazen rüşd dönemini kapsayarak olgunluk yaşı dahil olmak üzere yaşlılığa kadar devam eden uzun bir yetişkinlik dönemi olduğu için *eşüdd* merhalesini ayrı bir konu olarak işlemeyi uygun gördük.⁴⁰⁸

3.2.5. Olgunluk Çağı (أشد)

“Sözlükte bağlamak, sıkmak, düğüm atmak ve sapasağlam bir düğüm, sertlik ve salâbet” gibi manalara gelen *şedd* kökünden türeyen ve tekil kullanımı olmayan *أشد* kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de buluş çağının manasına⁴⁰⁹ kullanıldığı gibi, insanın maddi ve manevi gelişim ve tekamülünün en zirvesi olan olgunluk çağını ifade etmek için de kullanılır.⁴¹⁰ Bir önceki döneme kıyasla, bu evrede insanoğlu sadece aklî ve fizikî olgunluğa değil, aklî, ruhî ve fizikî anlamda gelişiminin doruğuna ulaşmaktadır; bunun ötesinde fiziki anlamda bir gelişim olmayıp ancak gerileme söz konusu olabilmektedir. *Eşüdd* lafzı, Kur'an-ı Kerim'de, peygamberlere nübüvvet görevinin verildiği bir dönem olarak anlatılmaktadır. Örneğin,

وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿٥١﴾

“(Yusuf) olgunluk çağına erişince, ona (isabetle) hükmetme (yeteneği) ve ilim verdik. İşte güzel davrananları biz böyle mükâfatlandırırız.”⁴¹¹ Ayet-i kerimede geçen eşüdde kelimesinin 25, 30, 33, 40 yaş manalarına geldiğine dair farklı rivayetler bulunmaktadır.⁴¹² Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)'nin tercih ettiği görüşe göre, *eşüdd* 40 yaş manasına gelmektedir.⁴¹³ Yine başta Hasan-ı Basrî olmak üzere birçok müfessire göre ayette geçen *hüküm*, hikmet ve insanların arasında hüküm verme yeteneği şeklinde tefsir edilirken, *ilim* kelimesine nübüvvet manası yüklenmektedir.⁴¹⁴ İmâm Mâtürîdî'ye göre ise ayette geçen *hüküm*, peygamberlik; *ilim* ise, rüya tabiri ve hadiselerin içi yüzünü okuma yeteneği şeklinde anlaşılmalıdır.⁴¹⁵

⁴⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/46.

⁴⁰⁸ İsfahânî, *Müfredât*, s. 727-728.

⁴⁰⁹ En'âm, 6/152.

⁴¹⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 377; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 2215-2216.

⁴¹¹ Yûsuf, 12/22.

⁴¹² Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, VIII, 218.

⁴¹³ Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, V, 293.

⁴¹⁴ Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, V, 293.

⁴¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, II, 574.

Kur'an-ı Kerim'de, *eşüdd* lafzının, rakam olarak kaç yaşa tekabül ettiği hususunda net bir bilgi yoktur. Bununla beraber, aşağıdaki ayet-i kerimeden hareketle 40 yaş olabileceğini söyleyen müfessirlerimiz vardır:

وَوَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمَلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَبَلَغَ اَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ لِي فِي دُرِّيَّتِي إِنَّي أَنُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٠١﴾

“Biz, insana anne babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu! Onun (anne karnında) taşınması ve süttten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır. Nihayet (insan) olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: "Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olacağın salih amel işlememi bana ilham et. Neslimi de salih kimseler yap. Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım.”⁴¹⁶ İmâm Mâtürîdî'ye göre, ayette zikri geçen olgunluk çağı 18 ile 40 yaş arasını kapsayan uzun bir dönemdir.⁴¹⁷

İmam Süyûtî, yukarıdaki ayet-i kerimenin *وَبَلَغَ اَرْبَعِينَ سَنَةً* kısmıyla ilgili olarak ömür serüveninin 40 yılını katetmiş kimse hakkında birtakım rivayetler aktarır:

a) Kâsım b. Abdurrahman (ö. 80/689) ile Mesrûk (ö. 63/683) arasında geçen diyalogu İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) şu şekilde nakleder: Kâsım b. Abdurrahman Mesrûk'a demiş ki “İnsan ne zaman yapıp ettiklerinden dolayı cezalandırılır?” Mesruk: “Kırk yaşına ulaştığı zaman. Aman hâ tedbirini al!”⁴¹⁸

b) İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) “*Hedâik*” adlı eserinde zayıf bir senedle Ubâde b. Sâmî (ö. 34/654)'in şu sözünü aktarır: “Cebrail (a.s.) Peygamber'e (s.a.s.) gelerek Allah'ın (c.c.) yazıcı meleklerle şöyle buyurduğunu bildirmiş: ‘Kulum gençken ona yumuşak davranın (ona karşı müsamahalı olun), ama kırk yaşına ulaşınca hiç bir şeyi eksik bırakmadan her şeyi tastamam yazınız!’”⁴¹⁹

⁴¹⁶ Ahkâf, 46/15.

⁴¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 489.

⁴¹⁸ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, XIII, 325.

⁴¹⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, XIII, 325.

c) Dahhâk (ö. 105/723), İbn Abbas (ö. 68/687-688)'tan merfu olarak şu rivayeti nakleder: “*Kim kırk yaşını doldurur da hayrı şerrine galip gelmezse cehenneme hazırlansın!*”⁴²⁰

Rivayet ve tefsirlerin farklılığından sarf-ı nazar edecek olursak, herhalükarda *eşüdd yaşını*, insanın aklî ve manevî olarak tekemmül ettiği ve kendisine çok büyük vazifelerin yüklendiği önemli bir dönem olarak niteleyebiliriz. Nitekim, Mûsa'nın (a.s.) peygamberliğini anlatan aşağıdaki ayet-i kerimede de, bu yaşın önemine dikkat çekilmektedir:

وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿٥١﴾

“(Musa) yiğitlik çağına erip olgunlaşınca, biz ona hikmet ve ilim verdik. İşte güzel davrananları biz böylece mükâfatlandırırız.”⁴²¹

Yukarıda verilen ayet ve rivayetlere istinaden diyebiliriz ki, insan, hayatının bu evresinde peygamberlik yükünü üstlenebilecek kadar önemli bir dönemde olduğu gibi, eliyle yaptıklarının yükünün çok ağır olması bakımından da hayatının en zor merhalesindedir.

3.2.6. Yaşlılık ve Erzel-i Ömür (الكبر و أرذل العمر)

İnsanın, Rabbi'nden başlayıp Rabbi'nde biten yolculuğunun dünya hayatındaki son durağı yaşlılık ve erzel-i ömür evresidir. Yaşlılık, insanın tevâlüd özelliğini kaybettiği, gittikçe zayıfladığı, işten güçten kesildiği, çocukluğundaki acziyet haline döndüğü ve insanın ruhen ve bedenen bir sonraki hayata hazırlanmaya başladığı bir dönemdir. Yaşlılık, dünya hayatı itibariyle düşünüldüğünde, zirve olarak kabul edilen yetişkinlik döneminden sonra, insan için geri sayımın ve gerilemenin başladığı bir evredir. Nitekim, Kur'an-ı Kerim bu hakikati sarih bir uslûpla şu şekilde dile getirmektedir:

وَمَنْ نَعْمَرَهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ ﴿٥٢﴾

“Bize kime uzun ömür verirsek, onu yaratılış itibariyle tersine çeviririz (gücünü azaltırız). Hâlâ düşünmeyecekler mi?”⁴²² Öte yandan bir başka ayet-i kerimede Allah,

⁴²⁰ Süyûtî, *ed-Dürrü 'l-Mensûr fi 't-Tefsîr bi 'l-Me'sûr*, XIII, 325.

⁴²¹ Kasas, 28/14.

⁴²² Yâsîn, 36/68.

insanın önce zayıf olarak yaratıldığını, daha sonra kendisine güç ve kuvvet verilerek hayatının sonuna doğru bir zayıflık dönemine girdiğini haber vermektedir:⁴²³

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَهُوَ الْعَلِيمُ الْقَدِيرُ ﴿٥٦﴾

“Allah, sizi güçsüz olarak yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından bir güç veren, sonra gücün ardından bir güçsüzlük ve yaşlılık verendir. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, hakkıyla kudret sahibidir.”⁴²⁴

Arap dilinde “yaşlı olma, ihtiyarlık, köhne” gibi manalar için genellikle هرم kelimesi kullanılırken, Kur’an-ı Kerim’de كَبِرَ kelimesi kullanılmaktadır.⁴²⁵ Kur’an’da yaşlılığı ifade etmek için, eski ve köhne manasına gelen هرم değil de, Allah’ın büyüklük ve azamet sıfatını ifade eden كبير lafzının türevi olan كَبِرَ kelimesinin kullanılması, insanın ihtiyarlık döneminin önemine işaret etmektedir.⁴²⁶ Türkçede yaşlılık kelimesine eş anlamlı olarak ihtiyar kelimesi de kullanılmaktadır. Bunun sebebi, yaşlı olan kimsenin insanların arasında söz sahibi olması hasebiyle kendisine sahibü’l-ihtiyar denmesidir.⁴²⁷

İhtiyarlık, insanın dünya nimetlerinden ümidini keserek peyderpey ahirete yaklaşmaya başladığı bir dönemdir. Kur’an-ı Kerim’de Zekeriya (a.s.)’nın kendisine, evladının olacağı bildirilince, ihtiyarlığını ileri sürerek o yaşta nasıl evlat sahibi olabileceğine şaşırması, bu ümitsizliğin bir örneğidir:

قَالَ رَبِّ إِنِّي بَعَثْتُ نَارًا مِّنَ الْجَهَنَّمَ لِيَقُولَ عَلِيمٌ غُلَامًا لِّيَ إِذْ بَلَغْتَ الْكِبَرَ وَامْرَأَتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكِ قَالَ اللَّهُ لَعَلَّ مَا يَشَاءُ ﴿٥٧﴾

“(Zekeriya) şaşkınlıkla: ‘Ey Rabbim!’ dedi, ‘Yaşlılık beni yakalamışken ve karım da kısırken nasıl bir oğlum olabilir?’ (Ona): ‘Pekala olabilir!’ denildi, ‘Allah dilediğini yapar.’”⁴²⁸ Yukarıdaki ayette de görüldüğü üzere insanoğlu, ihtiyarlık çağında, acziyetini itiraf ederek artık o yaşta birtakım dünyalık nimetlere sahip olamayacağını kabullenebilir; fakat bununla birlikte, ne kadar yaşlansa da insanoğlunun asla terk edemediği iki özelliği vardır. Bu özellikler, şu hadis-i şerifte beyan edilmektedir:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يهرم ابن آدم و تشب منه اثنتان الحرص على المال و الحرص على العمر

Allah’ın Elçisi (s.a.s.) buyurdular ki: “İnsanoğlu yaşlanır ama dünyaya olan hırsı ve çok yaşamaya olan hırsı gençleşir.”⁴²⁹

⁴²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 587.

⁴²⁴ Rûm, 30/54.

⁴²⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, V, 3807-3810; İsfahânî, *Müfredât*, s. 696-698.

⁴²⁶ İsfahânî, *Müfredât*, s. 636.

⁴²⁷ İhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşr., İstanbul 2006, II, 1369.

⁴²⁸ Âl-i İmrân, 3/40.

⁴²⁹ Müslim, *el-Câmi*, “Zekât”, 1047.

Bu bağlamda söyleyebileceğimiz bir diğer husus, Kur'an-ı Kerim'in anlatımına göre yaşlılık, aynı zamanda Allah'ın merhametine mazhar olmaya vesile olan bir dönemdir. Nasıl ki, bir bebek zayıflığı ve aciziyeti dolayısıyla etrafındakilerin ve anne-babasının sevgisini ve merhametini celb ediyorsa; aynı şekilde bir ihtiyar da kendi ihtiyaçlarını görme noktasındaki zayıflığı ve acizliğinden dolayı Allah'ın merhametine mazhar oluyor. Aşağıdaki ayet-i kerime bu meseleye ışık tutmaktadır:

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا ﴿٤٠﴾

*“Rabbin, kendisinden başkasına asla ibadet etmemenizi, anaya babaya iyi davranmanızı kesin olarak emretmiştir. Eğer onlardan biri, ya da her ikisi senin yanında ihtiyarlık çağına ulaşırsa, sakın onlara "öf!" bile deme; onları azarlama; onlara tatlı ve güzel söz söyle.”*⁴³⁰ Ayet-i kerimede ana babaya iyi davranmak mutlak olarak emredildiği gibi, özellikle yaşlılık döneminde onlara “öf” bile denmemesi gerektiği zikredilmektedir.⁴³¹ Devamında gelen ayette⁴³² insana, ana babasının halini daha iyi idrak etmesi için, kendi çocukluk dönemini hatırlaması ve onlar için dua etmesi gerektiği söylenmektedir.⁴³³ Bütün bunlar gösteriyor ki, yaşlılık Allah'ın insanı bizzat kendi himayesine ve merhametine aldığı bir evredir.

Muhakkak ki, varlığı zorunlu olan Allah (c.c.) dışında, kainattaki bütün varlıklar sonludur. Bütün varlıklar, yokken var edilmeye ve var olduktan sonra tekrar yok olmaya mahkûmdur. Bir zamanlar insan da yoktu; Allah'ın varlığa getirmesiyle doğdu, büyüdü, yaşlandı. Diğer varlıklara nazaran, insanın yaşlılığı yokluk uçurumuna götüren bir istasyon değil; aksine tamamen farklı bir hayata götüren bir vesiledir. Kur'an-ı Kerim'de yaşlılığın ötesi olarak nitelenen bir merhale vardır ki, insanın dünya hayatındaki son noktası demektir. Bu son noktaya erzel-i ömür denmektedir.

Adından da anlaşılacağı üzere erzel-i ömür, yaşlılığın ötesinde bir dönemdir. Kur'an-ı Kerim, bu dönemi şu şekilde nitelemektedir:

وَاللَّهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفَّاكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْنًا إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٤١﴾

“...sizi Allah yarattı, günü gelince de öldürecek; ve içinizden kimileri, ömrün o en düşkün çağına, (insanın) bildiği şeyi de bilmez olduğu yaşa kadar alıkonulurlar. Gerçek şu ki Allah, her zaman kudretli olan yegane ilim sahibidir!” Ayette geçen erzel-i

⁴³⁰ İsrâ, 17/23.

⁴³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 146.

⁴³² İsrâ, 17/24.

⁴³³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, III, 147.

ömürün hangi yaşa tekabül ettiği ile ilgili farklı rivayetler bulunsa da, Râzî, *erzel-i ömrün* izafî bir durum olduğunu ve aklın gitmesiyle hasıl olan bir durum olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁴ Tîn suresindeki *esfel-i sâfilîn* terkinin, ahlakî düşüş veya insanın âhiretteki akıbeti olarak tefsir eden müfessirler olduğu gibi, *erzel-i ömür* şeklinde tefsir eden müfessirler de vardır.⁴³⁵ Bu yoruma göre insan, en güzel bir biçimde dünyaya geldikten sonra yaşlılıkla beraber hayatının en düşük dönemini yaşamaktadır.

İbn Âşûr ise, *esfel-i sâfilîn*'in genellikle insanın yaratılışı ile ilgili anlaşıldığına sert bir şekilde itiraz ederek, ayetin siyak ve sibakına göre, insanın fitrata aykırı davranmasından dolayı ahlakî bir düşüş yaşaması manasına geldiğini ileri sürmektedir.⁴³⁶

Yukarıda incelediğimiz insanın dünya hayatındaki evrelerini kısaca özetlemek gerekirse, insan önce *cenîn* olarak annesinin rahminde dünya hayatına başlar. Bu evre, ihtilafli olmakla birlikte en az 6 aydan başlayarak 9 aya kadar devam eder. Dünyaya göz açtıktan sonra *sabîlik* veya *tufûlet* dönemi başlar. Bu dönem süt emme çağından başlayarak *buluğ çağına* kadar devam eder. Buluğ çağı ise, 9 ilâ 15 yaşları arasında değişen bir dönemdir. Bundan sonra yaklaşık 20-25 yaşlarına tekabül eden *rüşd yaşı* ve ortalama 33-40 yaşlarına denk gelen *olgunluk çağı* gelir. Olgunluk çağından sonra, insanın fizikî yapısında bir gerileme başlar ve nihayet takriben 50-60 yaşlarında *yaşlılık dönemine* gelinir. İnsanın aklî melekesini kaybedecek kadar yaşlanması manasına gelen *erzel-i ömür* veya *esfel-i sâfilîn* dönemi ise, insanın dünya hayatındaki son merhalesidir ve bu hususta müfessirlerimiz belli bir yaş belirtmemişlerdir. Bundan sonra, insanın öteki âleme intikal etmesini sağlayan *ölüm* vakıası meydana gelir. Burada şunu ifade edelim ki, insan hayatını bu şekilde dönemlere ayırarak incelememiz, tamamen insanın serüvenini anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik bir çabanın sonucudur ve tartışmaya açık bir konudur. Çünkü söz konusu dönemler Kur'an-ı Kerim'de kesin hatlarla belirlenmemiştir.⁴³⁷

Biz buraya kadarki bölümlerde insanın yaratılış öncesindeki halleri, yaratılış olayı, dünya hayatı ve merhaleleri konularını işledik. Son bölümde, öteki hayat olan âhîret hayatındaki insanın hallerini incelemeye çalışacağız.

⁴³⁴ Râzî, *Mefâtîhü'l-Gayb*, XX, 79.

⁴³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 401; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, V, 550; Şinkîû, *Advâu'l-Beyân*, IX, 332.

⁴³⁶ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 424-426.

⁴³⁷ Yavuz, "Kur'an'a Göre İnsan Hayatı", s. 110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖLÜM ve ÖTESİ

Çalışmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde, insanın yaratılış öncesi, yaratılış hâdisesi ve dünya hayatını konu edinmiştik. Üçüncü bölüm ise, daha önce zikrettiğimiz gibi, insan serüveninin son merhalesi olan âhiret hayatını ve dünya hayatından âhiret hayatına bir geçiş mesabesinde olan ölüm hâdisesini içermektedir.

Bu bölümün konuları, fizikî hayatın devamı mahiyetinde olan metafizik hayat olması, ölümden itibaren insanın son ve ebedî durağı manasına gelen cennet-cehennem duraklarına kadar geçen birçok hali kapsaması sebebiyle ve insanın dünya hayatındaki davranış ve amellerine göre şekillenen, tabiri caizse insanın kendi eliyle inşâ ettiği bir hayat olması nedeniyle bizim çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Yine, Kur'an-ı Kerim'de insanı terbiye etme ve uslandırma metodu olarak vaad ve tehdit ayetlerinin çoğunun âhiret hayatına atıfla indirilmiş olması hasebiyle ölüm ve sonrası konuları, bizim çalışmamız açısından büyük bir öneme sahiptir.⁴³⁸

Elbette, dünya ve âhiret hayatını birbirine bağlayan, iki hayat arasındaki bir nevi köprü mesabesinde olan vakıa ölümdür.⁴³⁹ Ölümle birlikte insan, fizikî boyutu terk ederek yarı fizikî ve yarı transendental⁴⁴⁰ bir boyut olan âhiret hayatına intikal eder.⁴⁴¹ Ancak biz burada, ölüme göre daha kapsamlı olması ve ölümlle beraber ölüm sonrası bütün aşamaları içine alan bir kavram olması nedeniyle önce âhiret kavramını incelemeyi uygun görüyoruz. Âhiret kavramını, ele aldıktan sonra âhiretle ilgili ayetlerin genel bir tahlilini yapmayı öngörüyoruz.

⁴³⁸ Âhiret hayatının önemi konusunda benzer düşünceler için bkz: Mahmut Çınar, "Âhiret Hayatının Evreleri", *Din ve Hayat Dergisi*, Sayı: 16, Haziran, İstanbul 2012, s. 101.

⁴³⁹ Deniz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, s. 19.

⁴⁴⁰ Aşkın ve deneyüstü. Bkz: Şükrü Haluk Akalın, Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2009, s. 2002.

⁴⁴¹ Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, s. 192; Nurbaki, *İnsan Bilinmezi*, s. 77.

1. Âhîret

1.1. Âhîret Kelimesinin Sözlük Anlamı

Sözlükte âhîret kelimesinin köküne inildiği zaman birkaç tane temel manaya rastlanmaktadır:⁴⁴²

- *Evvel* kelimesinin mukabili olan son ve sonuncu gibi manalara gelen *el-âhir* kelimesi. Nitekim, aşağıdaki ayet-i kerimede *el-âhir* kelimesi *el-evvel* kelimesinin mukabili olarak kullanılmıştır:

هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٥١﴾

“O, ilk ve sondur. (Delilleri itibariyle) Zâhir ve (Zatı itibariyle) Bâtın'dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁴⁴³

- Dünyaya nisbetle başka, öteki, öbür manalarına gelen *el-âhar* kelimesiyle olan ikişkisi.⁴⁴⁴ Aşağıdaki ayet Allah, âhîretteki dirilmeyi *el-âhar* kelimesinin müennesi olan *el-uhrâ* ile vasıflandırarak bu anlamı teyit etmektedir:⁴⁴⁵

وَأَنَّ عَلَيْهِ النَّشْأَةَ الْآخِرَى ﴿٥١﴾

“Şüphesiz tekrar (ikinci kez) diriltmek de O'na aittir.”⁴⁴⁶

- Son olarak, *el-âhire* kelimesinin kök anlamlarından biri, *bir şeyin ön tarafına mukabil olan arka tarafı* manasıdır. Örneğin, Araplar semerin arka kısmına *mu'hîretü'r-rahl* veya *âhîretü'r-rahl* tabirlerini kullanırlar.⁴⁴⁷ Yukarıdaki bilgileri kısaca özetlemek gerekirse, âhîret kelimesinin temelinde “son, sonuncu, öteki, başka, ikinci ve bir şeyin arka tarafı” gibi manalar yatmaktadır.

1.2. Âhîret Kelimesinin Terim Anlamı

Günümüze kadar âhîret kavramının birçok tanımı yapılmıştır. Bunlardan birkaçını inceledikten sonra biz, yukarıda sunduğumuz verileri göz önünde bulundurarak çalışmamızın perspektifine göre en uygun olan âhîret tanımını seçmeye çalışacağız.

⁴⁴² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 38-40; İsfahânî, *Müfredât*, s. 68-69.

⁴⁴³ Hadîd, 57/3.

⁴⁴⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 69.

⁴⁴⁵ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XXII, 82.

⁴⁴⁶ Necm, 53/47.

⁴⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 38.

“Âhiret terimi “İsrâfîl (a.s.)’ın Sûr’a birinci üfürüşüyle başlayan ve cennetliklerin Cennet’e, ceennemliklerin de Cehennem’e girmesine kadar bütün âhiret hallerini içine alan hayat” olarak tanımlandığı gibi; “İkinci Sûr’un üfürülüşü ve insanların tekrar diriltilmelerinden sonra başlayan ve sonsuz olarak devam edecek olan hayat” şeklinde de tarif edilmiştir.”⁴⁴⁸

“Âhiret, dünya hayatının birinci defa sûra üflenmesi ile son bulması, insanların kıyamet gününe kadar berzah aleminde bekletilmeleri ve ikinci defa sûra üflenmesi neticesinde ölümlerin tekrar diriltilmesiyle başlayacak olan ikinci ve sonsuz âlemdir.”⁴⁴⁹

“Âhiret, dünya hayatından sonra başlayıp ebediyen devam edecek olan ikinci hayattır.”⁴⁵⁰

Bu tariflerin birleştiği nokta, âhiret hayatının dünya hayatından sonraki ebedî hayat olmasıdır. Fakat, birinci ve ikinci tarife göre âhiretin başlangıcı dünya düzeninin son bulması anlamına gelen kıyametin kopmasına bağlanmıştır. Buna göre şöyle bir soru akla gelmektedir: “Şu anda vefat eden bir kimse için âhiret hayatı başlamış olmuyor mu?” İşte bu nedenle, yukarıda verdiğimiz üçüncü tarifi genişleterek ve kelimenin lügavî anlamlarını da dikkate alarak âhiretin en uygun tarifine işaret etmeyi öngörüyoruz:

*İnsanın serüveni açısından âhiret, ölümle başlayan ve ebedî olarak devam edecek olan hayatın adıdır.*⁴⁵¹ Âhiret, evvelki hayat olan dünyaya nisbetle son bir hayattır; dünyanın gözle görülür ve idrak edilir yönüne kıyasla öteki ve bambaşka bir hayattır; dünyada bir kere yaratılmış olan insanın ikinci defa yaratılacağı (diriltileceği) bir hayattır; bir şeyin arka kısmı ve sonu anlamına itibarla, insanın tarihî serüveninin son kısmını teşkil eden bir hayattır.⁴⁵²

⁴⁴⁸ Mehmet Kavuştu, “Kur’an’da Ahiret Hayatı”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 8.

⁴⁴⁹ Demir, *Kur’an’ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya-Âhiret Münasebeti*, s. 2.

⁴⁵⁰ Bekir Topaloğlu, “Âhiret”, *DİA*, İstanbul 1988, I, 543; Âhiret hayatını, ölümle başlayıp Kıyamet gününe kadar devam eden birinci aşama ile Kıyamet’in kopmasından sonra ebedî devam edecek olan ikinci aşamadan oluşan bir hayat olarak tanımlayanlar da vardır. Bkz: Adem Karataş, *Ayet ve Hadislerde Ölüm ve Sonrası*, Serhat Yay., Konya 2009, s. 11.

⁴⁵¹ Buna benzer bir tanım için bkz: Ahmet Coşkun, “Kur’an-ı Kerim’in Dünya ve Âhirete Bakışı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Kayseri 1987, s. 269.

⁴⁵² Âhiret hayatında zaman mefhumu için bkz: Yasemin Köker, “İlgili Kur’an Ayetleri Bağlamında Dünya ve Ahiret Hayatında Zaman”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 71-108.

1.3. Kur'an-ı Kerim'de Âhîret Yerine Kullanılan Diğer İsimler

Kur'an-ı Kerim'i baştan sona incelediğimiz zaman, en temel konulardan birinin *âhîret* konusu olduğunu görürüz.⁴⁵³ Çünkü *âhîret*, hem insanın en temel inanç konularını ilgilendiren hem de insanın akıbetini ilgilendiren muamma bir alandır.⁴⁵⁴ Bu nedenle *âhîret*, hakkında en çok ayet bulunan konulardan biridir. Daha net bir ifadeyle, Kur'an-ı Kerim'de *âhîret* lafzı ve *âhîret* anlamında kullanılan diğer kelimeler toplam yüz kırk ayette yüz kırk bir defa geçmektedir.⁴⁵⁵

Âhîret ve *âhîret* anlamında kullanılan kavramları ayetlerden örneklendirmek gerekirse:

- Müfred olarak *el-âhîre*:

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴿٥٦﴾

“Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Âhîrete de kesin olarak inanırlar.”⁴⁵⁶

- Dâr kelimesine muzâf ileyh olarak *dâru'l-âhîre*:

وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقِينَ ﴿٥٧﴾

“Âhîret yurdu ise daha hayırlıdır. Allah'a karşı gelmekten sakınanların yurdu ne güzeldir.”⁴⁵⁷

- ed-Dâr kelimesine sıfat olarak *ed-dâru'l-âhîre*:

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٥٨﴾

“Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Âhîret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!”⁴⁵⁸

- el-yevm kelimesinin sıfatı olarak *el-yevmü'l-âhir*:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَيَالْتِيَوْمَ الْآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ ﴿٥٩﴾

⁴⁵³ Mehmet Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul 2005, s. 140.

⁴⁵⁴ Ebu'l-A'lâ el-Mevdûdî, “Ölümden Sonraki Hayat”, (çev. Hasan Çelikkaya), *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 14, 15 Eylül, İstanbul 1998, s. 7.

⁴⁵⁵ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 21-23; Demir, *Kur'an'ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya-Âhîret Münasebeti*, s. 4.

⁴⁵⁶ Bakara, 2/4.

⁴⁵⁷ Nahl, 16/30.

⁴⁵⁸ Ankebût, 29/64.

“İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, "Allah'a ve âhiret gününe inandık" diyenler de vardır.”⁴⁵⁹

- Dâr ve huld kelimelerinin terkihiyle **dâru'l-huld**:

ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءُ بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٤٥٩﴾

“İşte böyle, Allah düşmanlarının cezası ateştir (cehennemdir). Ayetlerimizi inkâr etmelerinin cezası olarak orada onlar için ebedilik yurdu vardır.”⁴⁶⁰

- Dâr ve selâm kelimelerinin tamlaması olarak **dâru's-selâm**:

لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُمْ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٤٦١﴾

“Rableri katında selâm yurdu onlarındır. Allah, yapmakta oldukları şeylerden dolayı onların dostudur.”⁴⁶¹

- Dâr ve karâr kelimelerinin bileşimi olarak **dâru'l-karâr**:

يَا قَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَإِنَّ الْأَجْرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ ﴿٤٦٢﴾

“Ey kavimim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır. Âhiret ise ebedî olarak kalınacak bir yurttur.”⁴⁶²

- Dâr kelimesiyle ve helak anlamına gelen bevâr kelimelerinin terkihiyle **dâru'l-bevâr**:

أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَةَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ ﴿٤٦٣﴾

“Allah'ın nimetini küfre değişenleri ve kavimlerini helâk yurduna, sürükleyenleri görmedin mi?”⁴⁶³

- Dâr ve ikamet anlamına gelen mukâme kelimelerinin bileşimi olarak **dâru'l-mukâme**:

الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمَقَامَةِ مِنْ فَضْلِهِ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نُصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ ﴿٤٦٤﴾

“O, lütfuyla bizi kalınacak yurda yerleştirendir. Bize orada bir yorgunluk dokunmaz. Bize orada usanç da gelmez.”⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ Bakara, 2/8.

⁴⁶⁰ Fussilet, 41/28.

⁴⁶¹ En'âm, 6/127.

⁴⁶² Mü'min, 40/39.

⁴⁶³ İbrâhîm, 14/28.

- Âkîbet anlamına gelen ukbâ ve dâr kelimelerinden oluşan terkip olarak **ukba'd-dâr**:

سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَدَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ ﴿١٠٠﴾

“Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Dünya yurdunun sonucu ne güzeldir!”⁴⁶⁵

- Müfred olarak **el-ukbâ**:

تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ ﴿١٠١﴾

“İşte bu, Allah'a karşı gelmekten sakınanların sonudur. İnkâr edenlerin sonu ise ateştir.”⁴⁶⁶

- Son olarak da **el-âkibe**:

إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٠٢﴾

“Şüphesiz yeryüzü Allah'ındır. Ona, kullarından dilediğini mirasçı kılar. Sonuç (âhiret) Allah'a karşı gelmekten sakınanlarındır.”⁴⁶⁷

Kur'an-ı Kerim'de yukarıda gösterdiğimiz tabirlerin yanısıra, âhirete işaret için kullanılan *merci*, *masîr* ve *me'âb* gibi kelimeler vardır ki,⁴⁶⁸ müfessirlere göre bu kelimeler bizzat âhiret anlamında değil, âhirete dönüşü ve dönme eylemini anlatan mastarlardan ibarettir.⁴⁶⁹

1.4. Âhiretle İlgili Ayetlerin Tahlîli

Şüphesiz ki âhiret hayatı, dünya hayatına nispetle sonsuz ve kalıcıdır. Kur'an ayetlerine baktığımız zaman, âhiret konusunun çoğunlukla dünyayla kıyaslanarak işlendiğini görürüz.⁴⁷⁰ Fakat Kur'an-ı Kerim, âhiret hayatından sadece dünyadan sonraki hayat olarak bahsetmez; bilakis daha birçok farklı anlamda ve bağlamda âhiret hayatını ele alır. Biz, ayetleri inceleme sonucunda âhiretle ilgili ayetlerin bir kaç tane temel konu

⁴⁶⁴ Fâtır, 35/35.

⁴⁶⁵ Ra'd, 13/24.

⁴⁶⁶ Ra'd, 13/35.

⁴⁶⁷ A'râf, 7/128.

⁴⁶⁸ Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 663, 668, 658.

⁴⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 537; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 451; Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XI, 198; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vîl*, s. 166.

⁴⁷⁰ Topaloğlu, “Âhiret”, I, 543.

etrafında yoğunlaştığını tespit etmiş bulunuyoruz.⁴⁷¹ Âhiretle ilgili ayetlerin tamamını burada sunma imkanımız olmadığı için, tespit ettiğimiz konuya örnek teşkil edebilecek birer ayet zikretmekle yetineceğiz. Âhiretle ilgili ayetlerdeki temel konular şunlardır:

- İman konusu olarak âhiret. Kur'an'ın birçok ayetinde âhiretin, iman konularından biri, yani iman edilmesi gereken unsurlardan biri olarak zikredilmiştir:

وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴿٤٧٢﴾

*“Onlar sana indirilene de, senden önce indirilenlere de inanırlar. Ahirete de kesin olarak inanırlar.”*⁴⁷²

- İlâhî adaletin tecellî edeceği yer olarak âhiret:

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللَّهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ﴿٤٧٣﴾

*“Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Allah, onları ancak gözlerin dehşetle bakılacağı bir güne erteliyor.”*⁴⁷³ Ayetteki zulüm, Allah'a şirk koşma anlamındaki zulmü ifade etmekle birlikte insanın yaptığı zulmün her çeşidini ihtiva etmektedir. Bu ayet mazlum için bir tesellî iken, zalim için büyük bir tehdittir.⁴⁷⁴

- Âhiret ve dünya nimetlerinin mukayesesini ve âhiretin daha çok tercihe layık oluşu:

اللَّهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَقْدِرُ وَفَرَحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ ﴿٤٧٤﴾

*“Allah, rızık dilediğine bol verir, (dilediğine de) kısar. Onlar ise dünya hayatı ile sevinmektedirler. Hâlbuki dünya hayatı, âhiretin yanında çok az bir yararlanmadan ibarettir.”*⁴⁷⁵ Ayette Ehl-i Mekke'nin dünya nimetlerinden dolayı şımardıklarına işaret vardır. Yoksa dünya nimetinden dolayı sevinerek Allah'a minnettar olmanın bir sakıncası yoktur. Ayetin devamındaki, âhiretin dünya hayatından daha hayırlı olması ise, nimetleri itibariyledir.⁴⁷⁶

- Dünyayı âhirete tercih ederek âhireti inkar edenlerin iflâsa uğramaları:

⁴⁷¹ Âhiret ayetlerindeki temel konuları tespit etmede başvurduğumuz fihrist çalışması için bkz: Muhammed Bessâm Rüşdî ez-Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1995, I, 15-38.

⁴⁷² Bakara, 2/4.

⁴⁷³ İbrâhîm, 14/42.

⁴⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XIII, 246.

⁴⁷⁵ Ra'd, 13/26.

⁴⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 348.

وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْآخِرَةِ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْرُونَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٤٧٧﴾

“Ayetlerimizi ve âhirete kavuşmayı yalanlayanların amelleri boşa çıkmıştır. Onlar ancak yapmakta olduklarının cezasını çekerler.”⁴⁷⁷ Âhirete kavuşmayı inkar etmekten maksat, âhiretin varlığını kabul etmekle ona kavuşmayacaklarına inanmaları değil, âhiret hayatını tümünden reddetmeleri ve âhirette karşılaşacakları halleri inkar etmeleridir.⁴⁷⁸

- Bir insanın hem âhiret için hem de dünya için çalışması, âhiret ve dünya hayatı arasında dengeyi sağlaması:

وَابْتَغِ فِيمَا آتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ ﴿٤٧٨﴾

“Allah'ın sana verdiği şeylerde âhiret yurdunu ara. Dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme (yapma). Çünkü Allah, bozguncuları sevmez.”⁴⁷⁹ Ayetteki hitap, kendi kavmi tarafından Kârûn'a yöneltilmiştir.⁴⁸⁰ Fakat bu, hükmün ona has olduğunu ifade etmez. Ayetin genel hükmü, kendisine nimet verilen herbir insan hakkında, dünya ve âhiret arasında dengeyi sağlaması gerektiğidir.⁴⁸¹

- Âhiretteki azap, dünyadaki azaba kıyasla çok daha çetindir. Nitekim aşağıdaki ayette bu açıkça dile getirilmiştir:

لَهُمْ عَذَابٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَقُّ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَاقٍ ﴿٤٧٩﴾

“Onlara (inkar edenlere) dünya hayatında bir azap vardır. Âhiret azabı ise daha ağırdır ve onları Allah'ın azabından koruyacak kimse de yoktur.”⁴⁸² Ayete göre, inkarcıların âhirette tadacakları azap, insanın dünyada görebileceği en ağır azaptan daha kalıcı ve şiddetlidir.

- İnsan için asıl ve ebedî kalacağı yurt, âhiret yurdu:

وَمَا هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا لَهُوٌّ وَلَعِبٌ وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٤٨٠﴾

⁴⁷⁷ A'râf, 7/147.

⁴⁷⁸ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XV, 5.

⁴⁷⁹ Kasas, 28/77.

⁴⁸⁰ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XVIII, 322.

⁴⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 523.

⁴⁸² Ra'd, 13/34.

“Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Âhîret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!”⁴⁸³ Ayetteki الْحَيَاةُ kelimesi, yaşama fiilinin mastarıdır. Buna göre ayetten şöyle bir mübalağalı mana anlaşılmaktadır: “Doğrusu âhîret yurdu, bizzat canlılığın ve yaşamamanın tâ kendisidir.”⁴⁸⁴

- İnsanların çoğu âhîret hayatından habersizdir. Nitekim aşağıdaki ayet-i kerimede insanların çoğunun sadece dünya hayatının zâhirini bildikleri ve âhîret konusunda gaflet içerisinde oldukları ifade edilmiştir:

يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْآخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ ﴿٦٤﴾

“Onlar (insanların çoğu) dünya hayatının ancak dış yüzünü bilirler. Âhîret konusunda ise tamamen gaflettedirler.”⁴⁸⁵

Âhîret konusundaki Kur’an ayetlerinin analizini yaptıktan sonra, şimdi, insanın âhîret hayatına geçişi anlamına gelen ölüm olayını inceleyeceğiz.

2. Ölüm Hâdisesi

Sonsuz hikmet sahibi Allah, her şeyi sonradan var ettiği gibi, her şeyin varlığını bir nihâyetle sınırlandırmıştır. İnsanın dünya hayatındaki serüveninin sona ermesi, ölüm hâdisesidir. Bununla beraber ölüm, insan için mahza yokluk ve her şeyin sona ermesi değildir; sadece ruhun bedenden ayrılması ve belli bir süreliğine aradaki ilişkinin kesilmesi demektir.

2.1. Ölüm Kavramının Sözlük ve Terim Anlamları

Sözlükte ölüm (*el-mevt*), bir şeyin sükûnete ermesi, dinmesi; yeryüzünün kuruyup sahipsiz kalması; insanın hareketsiz hale gelmesi ve ruhun bedenden ayrılması gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁸⁶

İstılahta ise ölümle ilgili birçok tanım yapılmıştır:

Ölüm (*el-mevt*), insanın bir halden bambaşka bir hale; bir yurttan tamamen farklı bir yurda intikal etmesi demektir.⁴⁸⁷

Ölüm “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi” demektir.⁴⁸⁸

⁴⁸³ Ankebût, 29/64.

⁴⁸⁴ Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, IV, 346.

⁴⁸⁵ Rûm, 30/7.

⁴⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 4294-4296; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 266-268.

⁴⁸⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1273), *et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, (thk. Yûsuf Alî Bedyîvî), Dârü İbn Kesîr, Beyrut 2008, I, 19.

Ölüm, insan için dünyayla irtibatın kesilmesi ve her şeyin bitmesi manasına geldiğinden ölüme *küçük kıyamet* de denmiştir.⁴⁸⁹

“Hayatın zıddı olarak da tanımlanan ölüm, yaşam gücünün yok olması ve ruhun cesetten çıkmasıdır. Her ruh sahibi canlı olduğuna göre, ruhsuz olan her şey de ölüdür.”⁴⁹⁰

Ölüm, ruhun bedenden ayrılarak insanın onu kullanmaya muktedir olmaması demektir.⁴⁹¹

İsfahânî, *Müfredât*'ta ölümün beş türünden bahsetmiştir:

Birincisi, insanda, hayvanlarda ve bitkilerde mevcut olan gelişme kuvvetinin sona ermesi (ölmesi).

İkincisi, hissetme duyularının körelmesi, ölmesi.

Üçüncüsü, düşünme yetisi ve idrak gücünün kaybolması.

Dördüncüsü, insanın hayatını dumura uğratan bir hüznün ve kederin gelmesinden dolayı yaşama isteğinin kaybolması.

Beşincisi, uyku. Uyku hafif bir ölüm, ölüm ise ağır bir uyku olduğu için Allah, Kur'an'da uyku ve ölümü *teveffî* (öldürmek) olarak dile getirmiştir.⁴⁹²

Ölüm, bir varlıkta canlılığa zıt olarak yaratılan bir vasıftır.⁴⁹³ Bu tarife göre ölüm, canlı üzerinde meydana getirilen bir vasıf değişikliğinden ibarettir. Bir başka deyişle, canlı varlık, ölümlerle birlikte farklı bir vasıfla varlığını devam ettirmektedir. İşte insanla ilgili ölüm vâkiası da bu şekilde anlaşılmalıdır.

İnsan açısından ölüm olayının hakikati, zannedildiği gibi her şeyin yok olması ve sona ermesi değildir. İnsan için ölüm, ölümsüzleşmenin bir vesilesidir.⁴⁹⁴ Ölüm, insanın hal değiştirmesidir. Ölüm, insanın sınırlılık âleminden sınırsızlık boyutuna geçmesidir.

⁴⁸⁸ Salime Leyla Gürkan, “Ölüm”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 32.

⁴⁸⁹ Topaloğlu, “Kıyamet”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 518.

⁴⁹⁰ Sevgi Tütün, “Kur'an'da Hayat ve Ölüm Kavramları”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 77; Kur'an'da ölüm sonrası ve reenkarnasyonla ilgili tartışmalar için bkz: Galimbek Sharivkhan, “Kur'an'da Ölüm Sonrası ve Reenkarnasyon”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

⁴⁹¹ Abdurrahim Kaplan, “Kur'an-ı Kerim'de Ölüm Olgusu”, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2012, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 4.

⁴⁹² İsfahânî, *Müfredât*, s. 781.

⁴⁹³ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 199.

⁴⁹⁴ Cündioğlu, *Hiz. İnsan*, s. 30.

Ölüm, insanın ruhunun bedenden ayrılması sonucunda bedeni üzerindeki tasarrufu kaybetmesi ve sonsuza dek ya azap görmesi ya da nimetlere mazhar olmasıdır.⁴⁹⁵

2.2. Ölümle İlgili Kavramlar ve Ayetler

Bütün insanlığın ortak kaderi olan ölüm, Kur'an'ın çeşitli boyutlarıyla sık sık üzerinde durduğu husustur. Kur'an-ı Kerim'de *el-mevt* kelimesi, 25 defa yalın haliyle geçerken türevleriyle beraber toplam 173 defa geçmektedir.⁴⁹⁶ Biz, bu başlık altında Kur'an'da, ölüm (*mevt*) kelimesinin yerine veya onunla ilgili kullanılan kelimeleri ve ilgili ayetleri incelemeye çalışacağız.

Kur'an-ı Kerim'de *mevt* yerine kullanılan kelimeler şunlardır:⁴⁹⁷ *teveffî* (تَوَفَّى),⁴⁹⁸ *yakîn* (يَقِين),⁴⁹⁹ *ecel* (أَجَل),⁵⁰⁰ *likâ* (لِقَاء),⁵⁰¹ *katl* (قَتْل),⁵⁰² *kazâ* (قَضَاء),⁵⁰³ *helâk* (هَلَاك),⁵⁰⁴ *fîrâk* (فِرَاق),⁵⁰⁵ ve *fenâ* (فَنَاء).⁵⁰⁶

Kur'an-ı Kerim'deki ölümle ilgili ayetlerin tahliline gelecek olursak, aşağıda vereceğimiz maddeler bize konu hakkında genel bir tablo çizmektedir. "Ayetlerde ölüm" konusuyla ilgili tespit ettiğimiz maddeler şunlardır:⁵⁰⁷

- Ölüm öncesinde bir sarhoşluk hali vardır. Buna Kur'an'ın ifadesiyle *sekretü'l- mevt* denir:

وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ ذَلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَحِيدُ ﴿٥٧﴾

"Ölüm sarhoşluğu bir hakikat olarak insana gelir de ona, "İşte bu, senin öteden beri kaçıp durduğun şeydir" denir."⁵⁰⁸ Bir başka ayette ise, insanın ölümden yaşayacağı bu sarhoşluk haline *gamerâtu'l-mevt* denmiştir.⁵⁰⁹ Ölüm sarhoşluğu, özel olarak günahkâr

⁴⁹⁵ Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111), *Kitâbü'l-Mevt Sekerâtü'l-Mevt ve Şiddetüh*, (thk. Abdullatif Âşûr), Mektebetü'l-Kur'an, Riyad trs., s. 142.

⁴⁹⁶ Kaplan, *Kur'an-ı Kerim'de Ölüm Olgusu*, s. 6.

⁴⁹⁷ Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 1153-1158; Kaplan, "Kur'an-ı Kerim'de Ölüm Olgusu", s. 11.

⁴⁹⁸ En'âm, 6/60.

⁴⁹⁹ Hicr, 15/99.

⁵⁰⁰ Münâfikûn, 63/11.

⁵⁰¹ En'âm, 6/130.

⁵⁰² Mâide, 5/30.

⁵⁰³ Kasas, 28/15.

⁵⁰⁴ Kasas, 28/88.

⁵⁰⁵ Kıyâme, 75/28.

⁵⁰⁶ Rahmân, 55/26.

⁵⁰⁷ Ölümle ilgili bütün ayetleri bir araya getirerek bu maddeleri tespit etmede başvurduğumuz kaynak için bkz: Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 1153-1158.

⁵⁰⁸ Kâf, 50/19.

⁵⁰⁹ En'âm, 6/93.

bir kimsenin göreceği bir hal olabileceği gibi, verdiğimiz ayetin öncesinde geçen *el-insan* kelimesinin delaletiyle her bir insanın yaşayacağı bir hal de olabilir.⁵¹⁰

- Hayat gibi ölüm de bir imtihan aracı olarak yaratılmıştır:

الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ ﴿٥١٠﴾

“O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁵¹¹

- Ölümün asla değişmeyen bir eceli vardır. Ölüm geldiği zaman insanın dünyadayken yapma imkanına sahip olduğu bütün amelleri kesilir. Hiç kimse kendisi için takdir edilen ölümden kaçamaz:

وَأَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَا أَخَّرْتَنِي إِلَىٰ أَجَلٍ قَرِيبٍ فَأَصَّدَّقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٥١١﴾ وَلَنْ يُؤَخَّرَ اللَّهُ نَفْسًا إِذَا جَاءَ أَجَلُهَا وَاللَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿٥١٢﴾

“Herhangi birinize ölüm gelip de, ‘Ey Rabbim! Beni yakın bir zamana kadar geciktirsen de sadaka verip iyilerden olsam!’ demeden önce, size rızık olarak verdiğimiz şeylerden Allah yolunda harcayın. Allah, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi asla ertelemeyiz. Allah, bütün yaptıklarınızdan haberdardır.”⁵¹² Ecel, bir insanın anne karnındayken kendisine ruhun üflenmesinden başlayan ve ölüm anına kadar devam eden bir süreçtir.⁵¹³ Kur’an’ın birçok ayetinde ifade edildiği üzere, bir insana ecel gelip çattığı zaman hiçbir kaçış yolu yoktur. İnsan için ölümden kaçış imkansız olduğu gibi bir daha dünyaya geri dönmesi de söz konusu değildir.⁵¹⁴ Nitekim, aşağıdaki ayette bu hakikat dile getirilmiştir:

أَيْنَ مَا تَكُونُوا يَدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ... ﴿٥١٣﴾

“Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır.”⁵¹⁵

- Hiç kimse ne zaman ve nerede öleceğini bilemez. Lokman suresinde Allah’ın insandan gizlediği ve insanın hakkında gerçek bilgiye sahip olamayacağı bazı hususlar zikredilmiştir:

⁵¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 598; Topaloğlu, “İslam’da Ölüm”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 34.

⁵¹¹ Mülk, 67/2.

⁵¹² Münâfikûn, 63/11.

⁵¹³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XXVIII, 255.

⁵¹⁴ Zeynep Ceran, “Kur’an-ı Kerim’de Âhret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif ve Tahlili”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 38.

⁵¹⁵ Nisâ, 4/78.

إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ
بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿٥١٦﴾

“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”⁵¹⁶Tefsir literatürümüzde, ayette geçen Kıyametin ne zaman kopacağı, yağmurun yağması, rahimdeki ceninlerin halinin bilinmemesi, insanın yarın ne kazanacağını ve nerede öleceğini bilmemesi, *mugayyebât-ı hamse* olarak ifade edilmiştir.⁵¹⁷ Bu hususların insandan gizlenmiş olmasının manası, insanın gerçek manada bu şeylerin hakikatine ve künhüne vâkıf olamayacağıdır. Buna göre, bazı bilimsel veriler ve tahminî bilgilere dayalı olarak yağmurun ne zaman yağacağını tahmin edilmesi, anne karnındaki çocuğun cinsiyetinin, sağlık durumunun bilinmesi ve insanın ne zaman ne kadar maaş alacağını bilmesi gibi meseleler, yukarıdaki ayetle çelişir gibi gözükse de bu bilgiler yakînî bir bilgi ifade etmediği için ayetin muhtevasına aykırı değildir.⁵¹⁸

- Allah hariç herkes ve her şeyin bir sonu ve ölümü vardır:

وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٥١٧﴾

“Sen Allah ile beraber başka bir ilâha ibadet etme. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O'nun zatından başka her şey yok olacaktır. Hüküm yalnızca O'nundur ve kesinlikle O'na döndürüleceksiniz.”⁵¹⁹Ayetteki *vech* kelimesi iktizâen (zorunlu olarak) Allah'ın Zatı olarak tevil edilmelidir.⁵²⁰ Buna göre mana şöyledir: “Allah'ın Zatından başka her şeyin sonu vardır”.

- Âhiret hayatında kötüler yok olmak isteyecekler, fakat onlar için orada bir ölüm yoktur. Aşağıdaki ayet-i kerimede azap görmekte olan bir günahkarın hali anlatılırken ölümün kendisine çok yakın olduğu, fakat asla ölmeyeceği beyan edilmiştir:

يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسَبِّغُهُ وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِنْ وَرَائِهِ عَذَابٌ غَلِيظٌ ﴿٥٢١﴾

“Onu (irini) yudumlamaya çalışacak fakat boğazından geçiremeyecektir. Ona her yönden ölüm gelecek fakat ölmeyecek, arkasından da şiddetli bir azap gelecektir.”⁵²¹

⁵¹⁶ Lokmân, 31/34.

⁵¹⁷ Neseî, *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, II, 723.

⁵¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, IV, 80.

⁵¹⁹ Kasas, 28/88.

⁵²⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXV, 25.

⁵²¹ İbrâhîm, 14/17.

Yukarıdaki ayetlerde görüldüğü üzere insanoğlu için ölüm vâkıası mukadderdir. Bununla birlikte, insanın dünyaya gelmesinin amacı ölmek değil, yaşamaktır. Allah, kendi ruhundan üfleyerek yarattığı Âdem'in nesline aslında ebedî bir hayat vermiştir. Ancak bu hayat, iki aşamadan müteşekkil olup birinci aşama bir imtihan hayatı; ikinci aşama ise, birinci aşamada elde edilen sonuçların şekillendireceği ebediyet sürecidir. Ölüm ise, bu iki dönemi birbirine bağlayan ve insanı ebedileştiren bir vesiledir.

3. Kıyamet

Evrenin kozmik düzeninin bozulması anlamına gelen Kıyametin kopmasını, ölüm konusundan sonra ele almamızın nedeni, dünyadaki bütün varlıklar ya kendisi için biçilmiş olan ecelle (ölümle) ya da bizzat Kıyametin kopmasına şahit olma suretiyle âhirete intikal eder.⁵²² Çünkü ölüm, bireyleri ilgilendiren bir durumken, Kıyamet bütün evrenin sonunu, bir diğer deyişle kâinatın ölümünü ifade eden bir kavramdır.

3.1. Kıyametin Sözlük ve Terim Anlamları

Kıyamet, sözlükte yerinden kalkmak, ayakta durmak, dikilmek gibi anlamlara gelen *kıyâm* kelimesinden isim veya mastardır. Kıyamet kelimesinin sonundaki tâ (ة), bir defada oluş bildirmek üzere ve insanların kıyamet gününde yekvücut olarak ayağa kalkacaklarına (dirileceklerine) işareten getirilmiştir.⁵²³

Kıyamet kelimesinin terim anlamına gelecek olursak, Türkçede Kıyamet kelimesiyle ilgili bir kavram karışıklığı olduğunu görüyoruz. Şöyle ki, Türkçede kıyamet denince hem dünyanın yok olması ve evrenin son bulması anlamında kıyamet hem de âhirette bütün insanların mahşer meydanında toplanarak Yüce Allah'ın karşısında beklemeleri anlamında kıyamet anlaşılmaktadır.⁵²⁴ Nitekim, Kıyamet konusunda Türkçe olarak yazılan bazı eserlerde bu karışıklığın mevcut olduğunu görebiliyoruz.⁵²⁵ “*Kıyamet* kelimesi tek başına kullanıldığı zaman dünyanın sonu anlamına gelir, *kıyamet günü* dendiği zaman ise âhiretteki büyük hesap günü anlamına gelir” şeklinde kayıtlarsak, söz konusu belirsizlik kısmen giderilmiş olur.⁵²⁶ Nitekim, Kıyametin tarifi yapılan bazı

⁵²² Adil Bebek, “Sûr”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 534.

⁵²³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 3781-3782; İsfahânî, *Müfredât*, s. 691.

⁵²⁴ Şükrü Haluk Akalın, Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, s. 1172-1173.

⁵²⁵ Alettin Bozkurt, *Kur'an'da Kıyamet*, Nokta Ofset, Konya 2000, s. 24, 25.

⁵²⁶ Şükrü Haluk Akalın, Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, s. 1172-1173.

çalışmalarda bu ayrımın gözetildiğini ifade edebiliriz.⁵²⁷ Arapçada ise kâinatın kozmik sonunu ifade etmek için *kıyâmu's-sâ'a* (قيام الساعة) ifadesi kullanılırken, hesap günü anlamındaki kıyameti ifade etmek için *yevmü'l-kıyâme* (يوم القيامة) terkihi kullanılmaktadır.⁵²⁸

Kıyametle ilgili birçok tanım yapılmıştır. Önemine binaen o tanımların birkaçını zikretmek istiyoruz:

“Kıyamet, dünyanın bağlı olduğu kozmik sistemde meydana gelecek değişimin ardından ölümlerin dirilmesiyle başlayıp ebediyen devam edecek olan âlem.”⁵²⁹ Bu tanımda dikkat edilmesi gereken nokta, kıyametin evrenin sonu değil kozmik sistemdeki değişim olarak ifade edilmesidir. Çünkü kıyamet, kâinatın yok olması değil, büyük bir değişime uğramasıdır.⁵³⁰ Yine bu tanıma göre Kıyamet, ebedî devam edecek olan âlem olarak tarif edildiği için yukarıda yaptığımız âhret hayatından farkı kalmamaktadır. Çünkü, âhret de insanın ölümüyle veya kıyametin kopmasıyla başlayan ve sonsuz olarak devam eden hayat anlamına geliyordu. Bu yönüyle bu tanım, Kıyametle ilgili yeterli bir tanım olarak karşımıza çıkmamaktadır. Aynı eksikliği şu tarifte de görebiliyoruz: “Kıyamet, dünya hayatından sonra başlayacak yeni hayatın adıdır.”⁵³¹ Kıyameti, diriliş günü (*yevmü'l-ba's*) şeklinde tanımlayanlar da olmuştur.⁵³²

Bu noktada tercihe layık bulduğumuz ve bizim çalışmamız çerçevesindeki meramımızı daha iyi ifade eden tanım şudur: ***Kıyamet kavramı, dünyanın son günü ile başlayan kabir hayatını, yeniden dirilişi ve hesaplaşma gününü de içine alan uzun bir günün adıdır.***⁵³³ Bu tanım, yukarıdaki tanımların eskikliklerini tamamlayan ve daha doğru olan tanımdır. Çünkü Kıyamet kelimesi, Kur'an'da hiçbir yerde *yevm* kelimesine bitişmeden kullanılmamıştır.⁵³⁴ Bu da bize, kıyametin, sadece dünya düzeninin bozulması veya hesap günü anlamına gelmediğini; aksine, bunların her ikisini de içine alan uzun bir

⁵²⁷ Şakir Kocabaş, “Kur'an ve Hadislerde Kıyamet Günü”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2001, C: VI, Sayı: 11, s. 129-130.

⁵²⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 3781; İsfahânî, *Müfredât*, s. 434; Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 970.

⁵²⁹ Topaloğlu, “Kıyamet”, XXV, 516.

⁵³⁰ Dâvûd Selmân es-Sa'dî, *el-Kıyâme beyne'l-İlm ve'l-Kur'ân*, Dâru'l-Harfî'l-Arabî, Beyrut 1999, s. 73.

⁵³¹ Abdullah Emin Çimen, “Kur'an-ı Kerim'de Bazı Kıyamet Sahneleri”, *Din ve Hayat Dergisi*, Haziran 2012, Sayı: 16, s. 31.

⁵³² Faruk Tuncer, “el-Hâkka Suresi Tefsiri Denemesi ve Bu Suredeki Kıyamet Sahneleri”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 78.

⁵³³ Kocabaş, “Kur'an ve Hadislerde Kıyamet Günü”, s. 154; Buna benzer bir tanım için bkz: Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1997, s. 304.

⁵³⁴ Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfrehes li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 971.

günün (süreç) adı olduğunu göstermektedir.⁵³⁵ Nitekim, ayet-i kerimede *gün* kavramının izafî bir kavram olduğu dile getirilmektedir:

وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ ﴿٥٦﴾

“Bir de senden acele azap istiyorlar. Hâlbuki Allah asla va'dinden caymaz. Şüphesiz Rabbinin nezdinde bir gün, sizin saydığınız bin yıl gibidir.”⁵³⁶ Ayetteki gün kelimesi, bizim yukarıda tarif ettiğimiz anlamda Kıyâmet Günü şeklinde de yorumlanmıştır.⁵³⁷

3.2. Kıyametle İlgili Kavramlar

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, *kıyame* kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de geçtiği her ayette istisnasız olarak *yevm* kelimesine muzâf ileyh olarak kullanılmıştır. *Yevmü'l-kıyâme* ifadesi, toplam 65 ayette geçmektedir.⁵³⁸ Kur'an-ı Kerim'de, evrendeki düzenin büyük bir değişime uğrayarak Hesap Günü'ne kadar devam eden gün anlamında Kıyametin yerine, değişik bağlamlarda muhtelif isimlendirmelerin olduğuna şahit olabiliyoruz.⁵³⁹

Kur'an-ı Kerim'de Kıyamet Günü anlamında kullanılan isimler şunlardır:

Vukuu muhakkak olan anlamında *el-hâkka*;⁵⁴⁰ Kıyametin koptuğu an, vakit anlamında *es-sâ'a*;⁵⁴¹ kulakları sağır eden büyük felaket manasında *es-sâhha*;⁵⁴² büyük bir felaket anlamında *et-tâmmetü'l-kübrâ*;⁵⁴³ korkusu her şeyi bürüyen anlamında *el-ğâşiye*;⁵⁴⁴ kapıyı çalan veya kulağı sağır eden olay manasında *el-kâriye*;⁵⁴⁵ vadedilen gün anlamında *el-mîâd*;⁵⁴⁶ büyük bir olay ve hâdise anlamında *el-vâkıa*;⁵⁴⁷ son gün anlamında *el-yevmü'l-âhir*;⁵⁴⁸ gerçekleşmesine çok az bir süre kalan gün manasında *el-âzife*;⁵⁴⁹ yeniden dirilişin meydana geleceği gün anlamında *yevmü'l-ba's*;⁵⁵⁰ karşılıklı aldanma anlamında *yevmü't-teğâbun*;⁵⁵¹ karşılaşma günü anlamında *yevmü't-telâk*;⁵⁵²

⁵³⁵ Köker, “İlgili Kur'an Ayetleri Bağlamında Dünya ve Ahiret Hayatında Zaman”, s. 24.

⁵³⁶ Hac, 22/47.

⁵³⁷ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXIII, 46.

⁵³⁸ Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 28-30.

⁵³⁹ Kıyametin isimleri ve ilgili ayetler için bkz: Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 25-30; Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 581-582.

⁵⁴⁰ Hâkka, 69/1.

⁵⁴¹ A'râf, 7/187.

⁵⁴² Abese, 80/33.

⁵⁴³ Nâziât, 79/34.

⁵⁴⁴ Ğâşiye, 88/1.

⁵⁴⁵ Kâriye, 101/1.

⁵⁴⁶ Ra'd, 13/31.

⁵⁴⁷ Vâkıa, 56/1.

⁵⁴⁸ Bakara, 2/8.

⁵⁴⁹ Gâfir, 40/18.

⁵⁵⁰ Rûm, 30/56.

⁵⁵¹ Teğâbun, 64/9.

⁵⁵² Gâfir, 40/15.

cehennemliklerle cennetliklerin birbirine sesleneceği gün olarak *yevmü't-tenâd*,⁵⁵³ herkesin bir araya geleceği mahşer günü manasında *yevmü'l-cem*’;⁵⁵⁴ hesaplaşmaların yapılacağı gün anlamında *yevmü'l-hisâb*;⁵⁵⁵ pişmanlık ve hasret günü olarak *yevmü'l-hasre*;⁵⁵⁶ ölülerin diriltilecek kabirlerinden çıkarıldıkları güne işareten *yevmü'-hurûc*;⁵⁵⁷ amellerin karşılığı verilen gün anlamında *yevmü'd-dîn*;⁵⁵⁸ iyilerle kötülerin arasının açılacağı, aralarında adaletle hükmedilen gün anlamında *yevmü'l-feth*;⁵⁵⁹ temyîz ve ayırıştırma günü olarak *yevmü'l-fasl*;⁵⁶⁰ kafirlerin tehdit edildiği gün manasında *yevmü'l-vaîd*;⁵⁶¹ belirlenmiş vaktin günü anlamında *yevmü'l-vakti'l-ma'lûm*.⁵⁶² Bu bağlamda Gazzâlî (ö. 505/1111), yüzden fazla isim saymaktadır. Kurtubî (ö. 671/1273), bunlardan elliye yakınına dikkate alırken İbn Kesîr kıyametle ilgili doksana yakın isim zikretmiştir.⁵⁶³ Fakat biz, konuyu dağıtmama ve asıl amacından saptırmama adına yukarıda zikrettiğimiz isimlerle yetineceğiz. Yukarıda sıralamış olduğumuz ifadeler, Kıyamet Günü’nün müstakil isimleri olabileceği gibi, kıyametin kopuşuna dair tasvirler yapan ve kıyamet hallerinin dehşetini anlatan sıfatlar konumundaki terkipler de olabilir.⁵⁶⁴

3.3. Kıyametin Kopması

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Kur’an-ı Kerim’de, kıyametin kopmasını ifade etmek için daha çok *kıyâmu's-sâ'a* kavramı kullanılmıştır.⁵⁶⁵ Nitekim, Kıyametin *es-sâ'a* olarak isimlendirilmesi birçok ayette geçmektedir. Örneğin:

إِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَالْقَمَرُ يُرْمَىٰ

“Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.”⁵⁶⁶

يَسْئَلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ فَلَنْ نَمُنَّ بِهَا عَمَّا وَعَدِ اللَّهُ وَمَا يُدْرِكُكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيبًا

⁵⁵³ Gâfir, 40/32.

⁵⁵⁴ Teğâbun, 64/9.

⁵⁵⁵ Gâfir, 40/27.

⁵⁵⁶ Meryem, 19/39.

⁵⁵⁷ Kâf, 50/42.

⁵⁵⁸ Fâtîha, 1/4.

⁵⁵⁹ Secde, 32/29.

⁵⁶⁰ Nebe, 78/18.

⁵⁶¹ Kâf, 50/20.

⁵⁶² Sâd, 38/80.

⁵⁶³ Topaloğlu, “Kıyamet”, XXV, 517.

⁵⁶⁴ Topaloğlu, “Kıyamet”, XXV, 517.

⁵⁶⁵ Kur’an’da doğrudan *kıyâmu's-sâ'a* ifadesi kullanılmamakla birlikte birçok ayette bu terkinin türevi olan *يوم تقوم الساعة* ifadesi geçmektedir. Örneğin, bkz: Rûm, 30/12,14, 55; Gâfir, 40/46; Câsiye, 45/27.

⁵⁶⁶ Kamer, 54/1.

“İnsanlar sana kıyametin vaktini soruyorlar. De ki: ‘Onun ilmi ancak Allah katındadır.’ Ne bilirsin, belki de kıyamet yakında gerçekleşir.”⁵⁶⁷

Sözlükte سوع kökünden türeyen *es-sâ'a* (الساعة), zamanın küçük bir dilimi, vakit, ân, saat gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁶⁸ Kıyametin *es-sâ'a* olarak isimlendirilmesi, o büyük olayın kopuş vaktinin belli olmayan bir ânda gerçekleşecek olmasından dolayıdır.⁵⁶⁹ İsfahânî, *es-sâ'a* kavramının üç şekilde anlaşılması gerektiğine vurgu yapmıştır:⁵⁷⁰

- *es-Sâ'atu'l-Kübrâ*, insanların hesaba çekilmek üzere yeniden diriltilmeleridir.
- *es-Sâ'atu'l-Vustâ*, aynı devirde yaşayan insanların tamamının ölmesidir.
- *es-Sâ'atu's-Suğrâ*, her insanın ölümüdür. Öyleyse, herkesin kıyameti kendi ölümüdür.

Yüce Allah, her insanın ölümünü tayin edilmiş bir ecele bağladığı gibi, dünyanın sonunu da belli bir ecele bağlamıştır. Söz konusu ecele Kur'an diliyle *ecel-i müsemmâ* denmektedir.⁵⁷¹ Buna örnek olarak şu ayeti zikredebiliriz:

هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ أَنْتُمْ تَمْتَرُونَ ﴿٥٦﴾

“O öyle bir Rab'dır ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir. (Kıyametin kopması için) belirlenmiş bir ecel de O'nun katındadır. Siz ise hâlâ şüphe ediyorsunuz.”⁵⁷² Ayet-i kerimede, iki tane ecelden bahsedilmektedir. Biri, her bir insana ölümün gelmesiyle hayatının sona ermesi anlamındaki eceldir. İkincisi ise, dünya hayatının son bulmasından başlayıp diriliş gününe kadar devam eden bir eceldir.⁵⁷³

Kur'an-ı Kerim'de kıyametin kopmasıyla ilgili dikkat çeken bir diğer husus, kopuş vaktinin mutlak olarak gizlenmiş olmasıdır.⁵⁷⁴ Ayette şu şekilde geçmektedir:

يَسْأَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ أَيَّانَ مُرْسِلُهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبِّي لَا يُجَلِّبُهَا لَوْ قَتَلْتُ فِي السَّمَوَاتِ

وَالْأَرْضِ لَا تَأْتِيكُمُ إِلَّا بَغْتَةً يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا قُلْ إِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾

“Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O (onun bilgisi) göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir.’ Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: ‘Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat

⁵⁶⁷ Ahzâb, 33/63.

⁵⁶⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 2151.

⁵⁶⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 2151.

⁵⁷⁰ İsfahânî, *Müfredât*, s. 435.

⁵⁷¹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 131.

⁵⁷² En'âm, 6/2.

⁵⁷³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, VII, 131.

⁵⁷⁴ Bozkurt, *Kur'an'da Kıyamet*, s. 25.

*insanların çoğu bilmiyorlar.*⁵⁷⁵ Zemahşerî der ki: “Allah, kıyametin ne zaman kopacağına bilgisini ne bir meleğe ne de bir peygambere bildirmiştir. Allah, onun bilgisini neredeyse kendisi bilmeyecek kadar gizlemiştir.”⁵⁷⁶

Vuku bulacağı zaman kesin olarak belirtilmemekle birlikte Kur’an ayetlerinde, kıyametin kopmasının sûra ilk üflemenin (*nefha-i ûlâ*) hemen ardından olacağı açıkça beyan edilmiştir.⁵⁷⁷ Örneğin, aşağıdaki ayette sûra birinci (*nefha-i ûlâ*) ve ikinci (*nefha-i sâniye*) üflemler anlatılmaktadır:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴿١٠١﴾

“Sûra’ya üflenir ve Allah’ın dilediği kimseler dışında göklerdeki ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar.”⁵⁷⁸ Ayetteki sûrun mahiyeti tartışmalı olmakla birlikte tercih edilen görüş, boynuz şekline benzeyen bir âlet olmasıdır.⁵⁷⁹ Bir başka ayette sûr kelimesi yerine *nâkûr* kelimesi kullanılmıştır.⁵⁸⁰

Bu başlık altında kıyametin kopmasını kavramsal olarak ve mahiyet olarak ele aldıktan sonra, bir sonraki başlıkta kıyametin kopmasıyla ilgili ayetlerin genel bir analizi yapılacaktır.

3.4. Kıyametle İlgili Ayetlerin Tahlîli

Burada, dünyanın sonuyla başlayıp Hesap Günü’ne kadar devam eden Kıyamet Günü ile ilgili ayetleri irdelemeyi düşünüyoruz. Kıyametin bizzat vuku bulmasına geçmeden önce, o günün gelişinin habercisi olan birtakım alâmetlerin olduğunu söylemekte fayda vardır.⁵⁸¹ Kur’an-ı Kerim’de Kıyametin kesin olarak vuku bulacağını ve o günün çok yaklaştığını ifade eden ayetler mevcuttur. Örneğin,

إِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ ﴿١٠١﴾

“Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı.”⁵⁸²

أَزَقَّتِ الْأَرْضُ رُبًا ﴿١٠٢﴾

⁵⁷⁵ A’râf, 7/187.

⁵⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 538.

⁵⁷⁷ İbn-i Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, (thk. Abdülkâdir el-Arnâvût), Dârü İbn Kesîr, Beyrut 2015, XVII, 187; Topaloğlu, “Kıyamet”, XXV, 518; Kocabaş, “Kur’an ve Hadislerde Kıyamet Günü”, s. 138.

⁵⁷⁸ Zümer, 39/68.

⁵⁷⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 498.

⁵⁸⁰ Müddessir, 74/8.

⁵⁸¹ Yavuz, “Kıyamet Alâmetleri”, *DİA*, İstanbul 2007, XXV, 522.

⁵⁸² Kamer, 54/1.

“Yaklaşmakta olan (Kıyamet iyice) yaklaştı.”⁵⁸³

Ne var ki, Kur’an-ı Kerim’de Kıyametin alâmetlerine işaret edilmekte birlikte alâmetlerin nelerden ibaret olduğu kesin olarak bildirilmemiştir.⁵⁸⁴ Bu konuda tafsilatlı bilgiye hadis kaynaklarından ulaşılabılır ki, biz burada, çalışmamızın asıl konusu olan insanın serüveninden uzaklaşmamak için sadece Kur’an’daki verilerle yetineceğiz. Hadis kaynaklarında Kıyametin alâmetlerine *eşrâtu’s-sâ’a* denmiştir.⁵⁸⁵ Kur’an’da ise, *eşrâtu’s-sâ’a* ifadesi aynen geçmemekle birlikte “Kıyametin belirtileri” anlamında *eşrâtuha* şeklinde geçmektedir:

فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السَّاعَةَ أَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً فَقَدْ جَاءَ أَشْرَاطُهَا فَأَنَّى لَهُمْ إِذَا جَاءَهُمْ ذِكْرُهَا ﴿٥٨٦﴾

“Onlar kıyametin kendilerine ansızın gelmesinden başka bir şey beklemiyorlar. Muhakkak onun alâmetleri gelmiştir (ama öğüt almıyorlar). Kıyamet kendilerine gelip çatınca öğüt almaları kendilerine ne fayda verecek?”⁵⁸⁶

Ayetlerde geçen Ye’cüc ve Me’cüc’ün gelişi,⁵⁸⁷ dâbbetü’l-arzın ortaya çıkışı,⁵⁸⁸ göğün insanları saracak bir duman (duhân) yayması⁵⁸⁹ ve ayın yarılması⁵⁹⁰ gibi büyük hâdiselerin Kıyametin kopacağına dair birer alâmet olduğu söylenmiştir.⁵⁹¹

Kıyametin kopma olayı, Kıyametin ahvâli, insanların âhiretteki durumu, diriliş ve hesap gibi eskatolojik konular daha çok Mekkî sure ve ayetlerde geçmektedir.⁵⁹² Konumuzla ilgili ayetlerin geneline baktığımız zaman,⁵⁹³ Kıyametin kopmasına dair ayetleri iki başlık altında incelemenin daha uygun olacağı kanaatine vardık: Kıyamet gününde insanların hali ve Kıyamet koştığı zaman dış dünyada yaşananlar.

3.4.1. Kıyamet Günü İnsanların Durumu

Bu konuyla ilgili pek çok ayet bulunmaktadır.⁵⁹⁴ Biz, ayetlerin tamamını inceledikten sonra, konunun bel kemiğini oluşturan en temel ayetleri zikretmekle yetineceğiz:

⁵⁸³ Necm, 53/57.

⁵⁸⁴ Yavuz, “Kıyamet Alâmetleri”, XXV, 522.

⁵⁸⁵ Yavuz, “Kıyamet Alâmetleri”, XXV, 522.

⁵⁸⁶ Muhammed, 47/18.

⁵⁸⁷ Enbiyâ, 21/96.

⁵⁸⁸ Neml, 27/82.

⁵⁸⁹ Duhân, 44/10-11.

⁵⁹⁰ Kamer, 54/1.

⁵⁹¹ Taberî, *Câmiü’l-Beyân*, XVI, 398; XVIII, 122-126; XXI, 18; XXII, 108.

⁵⁹² Kıyametle ilgili ayetlerin hangi surelerde işlendiğine ulaşmak için bkz: Sa’dî, *el-Kıyâme beyne’l-İlm ve’l-Kur’ân*, s. 181-208.

⁵⁹³ Kıyamet sahneleri ile ilgili ayetler için bkz: Abdalbâkî, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, s. 581-582.

⁵⁹⁴ Zeyn, *el-Mu’cemu’l-Müfehres li Meâni’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 31-33.

- O gün hiç kimse kimseye yardım edemeyecek. Hatta, baba ile oğul bile bir birine yardım eli uzatamayacaklar:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ وَاحْتَسِبُوا يَوْمًا لَا يَجْزِي وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَارٍ عَنِ وَالِدِهِ شَيْئًا إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ... ﴿٥٩٥﴾
 “Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Hiçbir babanın çocuğuna hiçbir yarar sağlayamayacağı, hiçbir çocuğun da babasına hiçbir yarar sağlayamayacağı günden korkun! Şüphesiz Allah'ın va'di gerçektir.”⁵⁹⁵

- Kıyamet gününün dehşetini tasvir eden en güçlü ayetler şunlardır:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ﴿٥٩٦﴾ يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُدْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ ﴿٥٩٧﴾

“Ey insanlar! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Çünkü kıyamet sarsıntısı çok büyük bir şeydir. Onu göreceğiniz gün, her emzikli kadın emzirmekte olduğu çocuğundan geçer ve her hamile kadın da karnındaki çocuğunu düşürür. İnsanları sarhoş görürsün; hâlbuki onlar sarhoş değildirler. Ne var ki Allah'ın azabı çok şiddetlidir.”⁵⁹⁶ Ayette geçen sarsıntı, dünyanın sonu ile kıyametin başladığı ilk ânlardaki sarsıntıdır.⁵⁹⁷ Bir annenin, en merhametli olduğu emzirme ânında bile evladını bırakarak kaçmasına, hamilenin karnındaki çoğu düşürmesine sebep olan ve sarhoş olmadıkları halde insanları sersemleten o günün dehşeti tasvir ötesi bir haldir.⁵⁹⁸

- O günün dehşetinden insanların gözleri belerir:

وَلَا تَحْسِبَنَّ اللَّهُ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ إِنَّمَا يُؤَخَّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ ﴿٥٩٨﴾

“Sakın, Allah'ı zalimlerin yaptıklarından habersiz sanma! Allah, onları ancak gözlerin dehşetle bakakalacağı bir güne erteliyor.”⁵⁹⁹ Şuhûsu'l-basar, korkunç ve hayret verici bir olay karşısında gözlerin açık kalmasıdır.⁶⁰⁰

- O gün, hiçbir malın veya evlatların fayda vermeyeceği gündür:

يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ ﴿٥٩٩﴾

“O gün ki, ne mal fayda verir ne oğullar!”⁶⁰¹ O gün, iyiler (muttakîler) hariç, dostların da bir birine düşman kesileceği zorlu bir gündür:

الْأَخْلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ ﴿٦٠٠﴾

⁵⁹⁵ Lokmân, 31/33.

⁵⁹⁶ Hac, 22/1-2.

⁵⁹⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 5.

⁵⁹⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, X, 12.

⁵⁹⁹ İbrâhîm, 14/42.

⁶⁰⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XIX, 144.

⁶⁰¹ Şuarâ, 26/88.

“O gün Allah'a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dostlar birbirine düşman olurlar.”⁶⁰² Yine o gün, Allah'ın diledikleri hariç hiç kimseye şefaata da fayda vermeyecektir:

يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا ﴿٦٠٣﴾

“O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseden başkasının şefaati fayda vermez.”⁶⁰³ Ayet-i kerimedeki من hem fâil (merfû) olmaya hem de mef'ûl (mansûb) olmaya müsaittir.⁶⁰⁴ Buna göre ayetin manası şöyledir: “Kıyamet Günü'nde, Allah'ın izni olmadan ne kimsenin şefaati geçerlidir ne de kimseye şefaata edilir.”⁶⁰⁵

- O günün dehşetinden çocukların bile saçları ağarır:

فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِنْ كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا ﴿٦٠٤﴾

“Hâl böyle iken inkâr ederseniz, çocukları ak saçlı ihtiyarlara çevirecek olan bir günden (kıyametten) nasıl korunursunuz?”⁶⁰⁶

- Kıyamet Günü'nde insan, günah adına hiçbir şeyi gizleyemeyecektir. Çünkü, her şey onun aleyhine şahitlik eder. İnsanın kendi organları bile yaptıklarını tek tek konuşacaktır:

حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤَهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٦٠٥﴾

“Nihayet cehenneme vardıklarında, kulakları, gözleri ve derileri, yapmış oldukları işler hakkında, kendileri aleyhine şahitlik ederler.”⁶⁰⁷

- O gün, azabı hak eden kimseler, en yakın olan evlatları dahil yeryüzündeki herkesi feda ederek azaptan kurtulmak isteyeceklerdir:

...يَوْمَ الْمُجْرِمِ لَوْ يَفْتَدِي مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِنَبِيِّهِ ﴿٦٠٦﴾ وَصَاحِبَتِهِ وَأَخِيهِ ﴿٦٠٧﴾ وَفَصِيلَتِهِ الَّتِي تُؤَيَّبُ ﴿٦٠٨﴾ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ يُنْجِيهِ ﴿٦٠٩﴾

“...Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından kurtulmak için oğullarını, karısını, kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde bulunanların hepsini fidye olarak versin de, kendisini kurtarsın.”⁶⁰⁸ Ahirette insanlar, dünyadaki durumları itibariyle iki sınıftır: mümin ve kâfir. Kıyametin ahvâliyle ilgili anlatılan dehşet dolusu sahnelerin tamamı kâfir kimseler hakkındadır.⁶⁰⁹ Nitekim aşağıdaki

⁶⁰² Zuhruf, 43/67.

⁶⁰³ Tâhâ, 20/109.

⁶⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 110.

⁶⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 110.

⁶⁰⁶ Müzzemmil, 73/17.

⁶⁰⁷ Fussilet, 41/20.

⁶⁰⁸ Meâric, 70/11-14.

⁶⁰⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIX, 160.

ayetlerde, bu ayırım açıkça dile getirilmiş ve inanan kimselerin o günün korkusundan korunacağı beyan edilmiştir:

فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاحَّةُ ﴿١﴾ يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ ﴿٢﴾ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ ﴿٣﴾ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ ﴿٤﴾ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ ﴿٥﴾ وَوَجُوهُ مُسْفَرَةٌ ﴿٦﴾ ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌ ﴿٧﴾ وَوَجُوهُ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌ ﴿٨﴾ تَرْهُقُهَا قَنَرَةٌ ﴿٩﴾ أَوْلَئِكَ هُمُ الْكَافِرَةُ الْفَجَرَةُ ﴿١٠﴾

“Kişinin kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçacağı gün kulakları sağır edercesine şiddetli ses geldiği vakit, işte o gün onlardan herkesin kendini meşgul edecek bir işi vardır. O gün birtakım yüzler vardır ki pırıl pırıl parlarlar, gülerler, sevinirler. O gün nice yüzler de vardır ki, toz toprak içindedirler. Onları bir siyahlık bürür. İşte onlar, kâfirlerdir, günaha dalanlardır.”⁶¹⁰

3.4.2. Kıyamet Günü Kâinâtın Durumu

Bir önceki başlık altında, insanların Kıyametteki hallerini incelemeye çalıştık. Burada ise, Kıyamet Günü’nde evrende gerçekleşecek olan kozmik olayları ele alacağız. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kıyametin kopması, evrendeki her şeyin mahza yok olması anlamına gelmemektedir. Kıyametin kopması, kâinatta büyük çaplı değişimlerin ve tahribatların meydana gelmesi suretiyle kozmik düzenin hal değiştirmesi demektir.⁶¹¹ Aşağıdaki ayet-i kerime, kıyametin kopmasıyla evrenin yok olmayacağına, sadece büyük bir değişime uğrayacağına delil olarak gösterilebilir:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا ﴿١﴾ فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا ﴿٢﴾ لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا ﴿٣﴾

“(Ey Muhammed!) Sana dağların (kıyamet günündeki) hâlini soruyorlar. De ki: ‘Rabbim onları toz edip savuracak. Onların yerlerini dümdüz, boş bir alan hâlinde bırakacaktır. Orada hiçbir çukur, hiçbir tümsek göremeyeceksin.’”⁶¹² Ayetteki قَاعًا kelimesi, o gün yerin dümdüz hale getirileceği anlamına gelirken صَفْصَفًا kelimesi, yeryüzünde hiçbir bitkinin olmayacağı anlamını taşımaktadır.⁶¹³

Konumuzla doğrudan değil de, dolaylı olarak bağlantısı olması hasebiyle kıyametin kopmasıyla birlikte dünyada baş gösterecek olayların⁶¹⁴ bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: O gün güneş dürülecek;⁶¹⁵ ay tutulacak ve karanlıklara gömülecek,⁶¹⁶

⁶¹⁰ Abese, 80/33-42.

⁶¹¹ Sa’dî, *el-Kıyâme beyne’l-İlm ve’l-Kur’ân*, s. 73.

⁶¹² Tâhâ, 20/105-107.

⁶¹³ Râzî, *Mefâtihü’l-Gayb*, XXII, 117.

⁶¹⁴ Kıyametin sahneleri ile ilgili tafsilatlı bilgi için bkz: Kocabaş, “Kur’an ve Hadislerde Kıyamet Günü”, s. 137-146; Çimen, “Kur’an-ı Kerim’de Bazı Kıyamet Sahneleri”, s. 31-34; Tuncer, “el-Hâkka Suresi Tefsiri Denemesi ve Bu Suredeki Kıyamet Sahneleri”, s. 50-60.

⁶¹⁵ Tekvîr, 81/1.

yıldızların ışığı giderilecek;⁶¹⁷ yıldızlar ve gezegenler dökülecek;⁶¹⁸ gökyüzü yarılacak⁶¹⁹ ve sıyrılarak koparılacak;⁶²⁰ dağlar yürütülecek⁶²¹ ve ufalanarak toz duman haline getirilecek;⁶²² denizler kaynatılacaktır.⁶²³

3.5. Kabir Hayatı

İnsanın kendi eceliyle veya evrenin sonu anlamındaki ecelle ölmesinden sonraki durağı, kabir aşamasıdır. Bu anlamda kabir hayatı, âhiretin ilk durağıdır.⁶²⁴ Sözlükte ölüyü defnetmek, insanı gömmek için bir mekan hazırlamak anlamlarına gelen *kabir* kelimesi mastardır. *Makber* veya *makbere* ise, insanın defnedildiği yer anlamında ism-i mekandır.⁶²⁵ Kabir kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de, bir yerde kabre koyma anlamında *ikbâr*⁶²⁶ şeklinde; bir ayette tekil olarak *kabir*;⁶²⁷ kabrin çoğulu olarak beş yerde *kubûr*⁶²⁸ ve bir ayette *mekâbir*⁶²⁹ şeklinde geçmektedir.⁶³⁰

Türkçede kabri ifade etmek için, ziyaret edilen yer olmasından dolayı *mezâr* kelimesi de kullanılır.⁶³¹ İstilahta ise kabir kelimesi, ölümlerle mahşer arasındaki insanın yaşayacağı bir âlem manasında kullanılmaktadır.⁶³²

3.5.1. Kabirle İlgili Ayetler

Kur'an-ı Kerim'de, insanın ölümünden sonra, kabir hayatının varlığına dair delil olarak aşağıdaki ayetler gösterilebilir:⁶³³

نَمَّ أَمَانَهُ فَأَقْبَرَهُ

“Sonra (Allah) onu (insanı) öldürdü ve kabre koydu.”⁶³⁴

⁶¹⁶ Kıyâme, 75/8.

⁶¹⁷ Murselât, 77/8.

⁶¹⁸ İnfitâr, 82/2.

⁶¹⁹ İnşikâk, 84/1.

⁶²⁰ Tekvîr, 81/11.

⁶²¹ Tûr, 52/10.

⁶²² Tâhâ, 20/105.

⁶²³ Tekvîr, 81/6.

⁶²⁴ Toprak, “Âhiretin İlk Durağı: Kabir”, *Din ve Hayat Dergisi*, Haziran 2012, Sayı: 16, s. 76.

⁶²⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, V, 3510; İsfahânî, *Müfredât*, s. 651.

⁶²⁶ Abese, 80/21.

⁶²⁷ Tövbe, 9/84.

⁶²⁸ Hac, 22/7; Fâtır, 35/22; Mumtehine, 60/13; İnfitâr, 82/4; Âdiyât, 100/9.

⁶²⁹ Tekâsür, 102/2.

⁶³⁰ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 529.

⁶³¹ Şükrü Haluk Akalın, Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, s. 1388.

⁶³² Toprak, “Kabir” (Kelam), *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 37; Hüseyin el-Avâişe, *el-Kabr Azâbuh ve Naûmuh*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Ammân 1984, s. 15.

⁶³³ İsfahânî, *Müfredât*, s. 651; Toprak, “Kabir” (Kelam), XXIV, 37.

⁶³⁴ Abese, 80/21.

Yine insanın toprak ve kabirle ilişkisi aşağıdaki ayet-i kerimede vurgulu bir şekilde ifade edilir:

مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى ﴿١٥﴾

“(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.”⁶³⁵ Allah’ın insanı toprağa gömdükten sonra yeniden oradan çıkarmasının anlamı, insanın toprağa karışıp bedeninin minerallere ayrılmasından sonra, toprağa karışmış olan her bir elemanın yeniden bir araya getirilerek dünyadaki haline getirilmesi demektir.⁶³⁶

“Topraktan yaratılmış olan insanın ölünce yine toprağa gömülmesi Hz. Adem’in oğlu Kabil’in, öldürdüğü kardeşi Habil’i yeri eşeleyen kargadan ilham alarak gömmesiyle başlayan bir gelenek ve bütün peygamberlerin ümmetlerine emrettiği bir görevdir. Allah’ın ölen insanın kabre konmasını emretmesi ve onu hayvanlara yem olmaktan kurtarması, insanın değerli bir varlık olduğunun ve kıyametin kopmasından sonra tekrar diriltileceğinin bir işareti sayılır.”⁶³⁷

İnsanın yaratılış maddesi olan toprağa tekrar dönmesi olarak nitelendirilebilecek kabir hayatı, berzah hayatı olarak da isimlendirilmiştir.⁶³⁸ Lügatte iki şey arasındaki engel, mânia, örtü gibi anlamlara gelen berzah kelimesi,⁶³⁹ Kur’an-ı Kerim’de üç yerde geçmektedir.⁶⁴⁰ Bunlardan ikisinde, Allah’ın sonsuz kudretinin bir delili olarak “tatlı ve tuzlu olmak üzere iki deniz arasındaki engel” anlamındadır.⁶⁴¹ Diğerinde ise, “insanın ölümünden itibaren yeniden dirilmeye kadar devam edecek olan ara dönemi” hatırlatacak şekilde kullanılmıştır:

حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ ﴿١٥٠﴾ لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٥١﴾

“Nihayet onlardan birine ölüm gelince, ‘Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada salih bir amel yapayım’ der. Hayır! Bu, sadece onun söylediği (boş) bir

⁶³⁵ Tâhâ, 20/55.

⁶³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 87.

⁶³⁷ Toprak, “Kabir” (Kelam), XXIV, 37.

⁶³⁸ Kurtubî, *et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, I, 157; Murat Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, Ocak-Haziran 2016, Sayı: 25, s. 161.

⁶³⁹ İsfahânî, *Müfredât*, s. 118.

⁶⁴⁰ Abdalbâkî, *el-Mu’cemu ’l-Müfehres li-Elfâzi ’l-Kur’âni ’l-Kerîm*, s. 118.

⁶⁴¹ Furkân, 25/53; Rahmân, 55/20.

sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır.”⁶⁴²

Berzah kelimesinin lügat ve ıstılah anlamları arasında kuvvetli bir bağ vardır. Çünkü berzah hayatı, hem ölümlerin dünyaya geri dönmesine engel olan hem de dünya hayatı ile âhiret hayatı arasında bir perde mahiyetinde olan bir hayattır.⁶⁴³ Berzah kelimesinin kabirden farkı, insan, ne şekilde ölürse ölsün, kabre konsun veya konmasın herhalükarda yeniden diriltip mahşer meydanına sürülünceye kadar berzah hayatını yaşayacak olmasında gizlidir.⁶⁴⁴ Ölümden sonra genellikle, bedenin çürüyüp yok olmasına binaen, berzah âlemine ruhlar aleminde *âlemü'l-ervâh* veya *dâru'l-ervâh* da denmiştir.⁶⁴⁵

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere, dünya hayatından sonra bir kabir hayatının olduğu Kur'an nassıyla gerek sarahaten gerekse delaleten sabittir. Ne var ki, insanın kabirdeyken yaşayacağı birtakım hallerle ilgili delaleti kesin ayetler bulunmamakla birlikte, kabir suâli, kabir azabı ve kabir nimeti gibi hallerle ilişkilendirilen ayetlerin varlığı kesindir.⁶⁴⁶ Âhiret hayatı gibi kabir hayatı da mutlak gayb çerçevesindeki konulardandır. Bu nedenle, kabir hakkında salt akıl veya keşf yoluyla ulaşılan bir bilgi türüyle değil, Kitap ve sahih sünnetin ortaya koyduğu bilgilerle konuşmak durumundayız.⁶⁴⁷

3.5.2. Kabirle İlgili Ayetlerin Tahlili

Bu başlık altında kabir suâli, kabir azabı ve kabir nimetiyle ilgili ayetlerin tahlilini yapmaya çalışacağız:

Kabir Suâli: Kur'an-ı Kerim'de kabirde iki meleğin insanın yanına gelip onu sorguya çekeceklerine dair bir ayet olmadığı gibi, kabir suâlinin varlığına açıkça delalet eden bir ayet dahi bulunmamaktadır. Fakat, müfessirlerin çoğunluğunun kabir suâli ile ilgili olarak tefsir ettikleri şu ayet, bu konuda delil olarak gösterilebilecek tek argümandır:

يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْأَجْرَةِ وَيُخَوِّفُ اللَّهُ الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ ﴿٥٦﴾

“Allah, iman edenleri hem dünya hayatında hem de âhirette sabit bir sözle

⁶⁴² Mü'minûn, 23/99-100.

⁶⁴³ Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, s. 161.

⁶⁴⁴ Bozkurt, *Kur'an'da Kıyamet*, s. 14.

⁶⁴⁵ Florida Kulla, “Kabir Hayatı ve Arnavutluk'ta Âhiret Anlayışı”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 1.

⁶⁴⁶ Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, s. 165.

⁶⁴⁷ Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, s. 295.

sağlamlaştırır, zalimleri ise saptırır. Allah dilediğini yapar.”⁶⁴⁸ Taberî, bu ayetin kabir suâlinin varlığına delalet ettiğini söyler ve bu görüşü teyit etmek amacıyla birçok sahâbî ve tâbînden rivayetler naklederek, ayette geçen *sabit sözü*n kabir suâli esnasında mümine verilen kelime-i tevhîd olduğunu ifade eder.⁶⁴⁹ Zemahşerî ise, kavî-i sâbiti, mü'minlerin hesap anında sebat göstermesi şeklinde tefsir ettiği gibi, kabirde sebat gösterme şeklinde de anlaşılabilirliğini ileri sürmüştür.⁶⁵⁰ Nesefî, Ebüssuûd, Beydâvî de ayeti benzer şekilde tefsir etmişlerdir.⁶⁵¹ İbn Âşûr'a göre ise, Allah'ın mü'minleri hem dünyada hem de âhirette sağlam sözle desteklemesi, kabir sorgusu dahil olmak üzere, mü'minleri her zaman doğru olana ve hikmete uygun olana iletmesi demektir.⁶⁵²

Kabir Azabı.⁶⁵³ Kabir azabıyla ilgili olduğu söylenen ayetlerin de, delaleti kat'î değildir. Bu bağlamda, kabir azabının varlığına delil olarak ileri sürülen ayetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْأَعْرَابِ مُنَافِقُونَ وَمِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النَّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ ﴿٥٦﴾

“Çevrenizdeki bedevîlerden birtakım münafıklar vardır. Medine halkından da münafıklıkta direnenler var ki sen onları bilmezsin. Biz onları biliriz. Onlara iki defa azap edeceğiz. Sonra da büyük bir azaba itileceklerdir.”⁶⁵⁴ Müfessirlere göre, münafıkların iki defa azap görmeleri, hayattayken katledilmeleri ve kabir azabına uğratılmalarıdır. Ayetin devamında gelen büyük azap ise, cehennem azabıdır.⁶⁵⁵

وَلَنذِيقَنَّاهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَذْيِ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٥٧﴾

“Andolsun, dönsünler diye biz onlara (âhiretteki) en büyük azaptan önce yakın azabı elbette tattıracağız.”⁶⁵⁶ Taberî, ayetteki yakın azabın, dünya sıkıntıları, dünyada uygulanan had cezaları, Bedir gününde katledilenlerin cezası, dünyadaki açlık cezası ve kabir azabı gibi anlamlara gelebileceğini zikrettikten sonra, tercihe şâyân olanın dünya

⁶⁴⁸ İbrâhîm, 14/27. Hadislerde bu ayetin, kabir azabındaki sebat anlamına hamledildiği ile ilgili rivayetler ve kabir hayatıyla ilgili hadisler için bkz: Ebü'l-Ferec Zeynüddîn b. Recel el-Hanbelî (ö. 795/1393), *Ehvâlî'l-Kubûr ve Ahvâlî Ehlîhâ ile'n-Nüşûr*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1994.

⁶⁴⁹ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XVI, 598-602.

⁶⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 379.

⁶⁵¹ Nesefî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, II, 172; Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, III, 257; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, s. 530.

⁶⁵² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIII, 226.

⁶⁵³ Kabir azabı ve kabir azabının çeşitleriyle ilgili rivayetler için bkz: Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî el-Beyhakî (ö. 458/1066), *Azâbu'l-Kabr ve Suâlü'l-Melekeyn*, Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, Kahire trs.

⁶⁵⁴ Tevbe, 9/101.

⁶⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 87; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, II, 443; Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XI, 649.

⁶⁵⁶ Secde, 32/21.

sıkıntıları ve musîbetleri şeklinde anlaşılması gerektiğini söyler.⁶⁵⁷ Zemahşerî, bu ayetin kabir azabı için delil olmasının zayıf bir ihtimal olduğunu ve yakın azabın dünya azabı şeklinde anlaşılması gerektiğini dile getirir.⁶⁵⁸

النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ ﴿٦٥٨﴾

“(Öyle bir) ateş ki, onlar sabah akşam ona sunulurlar. Kıyametin kopacağı günde de, ‘Firavun ailesini azabın en şiddetlisine sokun’ denilecektir.”⁶⁵⁹ Râzî, sabah akşam arz edilen o ateş azabının kıyamet azabı olamayacağını ifade etmiştir. Çünkü ayetin devamında zaten kıyametin azabından bahsedilmiştir. Ateş, aynı zamanda dünyada görülen azap şeklinde de anlaşılabilir. Zira, dünyada bir kimsenin sabah akşam ateşle azap edilmesi vâki değildir.⁶⁶⁰

Kabirdeki azapla ilgili delil olarak gösterilen başka da ayetler vardır.⁶⁶¹ Fakat, biz bu kadarla yetineceğiz.

Kabir Nimeti: Ölümünden sonra günahkarlar için kabir azabı oluşuna göre, iyi kimseler için kabir nimetinin olması ihtimal dahilindedir. Bu bağlamda, kabir nimetiyle ilgili delil olarak gösterilen ayetlerden biri şudur:

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ ﴿٦٥٩﴾ فَرِحِينَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٦٠﴾

“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölümler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın, lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Arkalarından kendilerine ulaşamayan (henüz şehit olmamış) kimselere de hiçbir korku olmayacağına ve onların üzölmeyeceklerine sevinirler.”⁶⁶²

Râzî, yukarıdaki ayetle ilgili uzun uzun açıklamalar yaptıktan sonra şehitlerin hayatta ve nimet içerisinde olmaları hususunun, kabir nimetine mazhar olmaları şeklinde tefsir edilebileceğini zikreder.⁶⁶³ Bakara sûresinin 154. ayeti ve Hac sûresi 58. ayetler de, aynı şekilde ölümlerin kabirde nimetlenmeleri şeklinde tefsir edilmiştir.⁶⁶⁴

Burada şuna dikkat çekelim ki, ölüm, insan ruhunun bedenden ayrılması anlamına geldiğine göre, kabir azabının veya nimetinin ne şekilde gerçekleşeceği sorusu akla

⁶⁵⁷ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XVIII, 627-632.

⁶⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 36.

⁶⁵⁹ Mü'min, 40/46.

⁶⁶⁰ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, XXVII, 74.

⁶⁶¹ İlgili ayetlerin daha detaylı tahlili için bkz: Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, s. 167-189.

⁶⁶² Âl-i İmrân, 3/169-170.

⁶⁶³ Râzî, *Mefâtihü'l-Gayb*, IX, 94.

⁶⁶⁴ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, II, 701; XI, 619

gelmektedir. Gazzâlî, bu soruya şu şekilde cevap vermektedir: “Aslında ölüm, insan ruhunun, bedeni tamamen terk etmesi anlamına gelmez; bilakis, felç olan kimse gibi, ruhun vücut üzerindeki tasarruf kabiliyetini kaybetmesi demektir. Buna göre insan, kabirde vücuduna yapılan işkenceleri veya mazhar olduğu nimetleri hem bedenlen hem de ruhen yaşar ve idrâk eder.”⁶⁶⁵

“Kabir hayatını, bedeninin bütün organlarıyla diri olması şeklinde değil, insanın haz veya elemeleri hissetmesi tarzında anlamak gerekir. Bu haz ve elemelerin hissedilmesi konusunda iki farklı yaklaşım mevcuttur. Bir görüşe göre, Allah Teâlâ kabre defnedilen ölüye, Münker ve Nekir meleklerinin sorularına cevap verecek kadar hayat bahşeder, sonra da haşre kadar bedenini oluşturan cüzlere elem veya hazları tattırarak bu hayatı devam ettirir. Diğer görüşe göre ise, cismânî haşre kadar sürecek olan söz konusu haz ve elemeleri tatma hadisesi bedene değil, insanın hakikatini oluşturan “*nefs-i nâtika*”ya yani ruha aittir.”⁶⁶⁶

3.6. Yeniden Dirilme (Ba’s)

İnsanın âhîret hayatındaki serencamının kabir hayatından sonraki durağı, ba’s’tir. Sözlükte “birini kaldırıp harekete geçirmek, birini bir yere göndermek, uykudan uyandırmak, diriltmek” gibi anlamlara gelen ba’s kelimesi,⁶⁶⁷ genel olarak Allah’ın herhangi bir şeyi yoktan var etmesi, Hz. İsa gibi bazı peygamberlerin ölüleri diriltme mucizesi gibi manaları yanında İslamî literatürde asıl ve en yaygın olarak, “kıyamet gününde Allah’ın herkesi hesaba çekmek üzere ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirlerinden çıkararak hayata göndermesi” anlamında kullanılır.⁶⁶⁸ Bazı alimlere göre ba’s, iki çeşittir: Birincisi, ruhun bedenden ayrılması; ikincisi ise, Allah’ın, Cennet’e veya Cehennem’e göndermek üzere ruhları bedenlere döndürmesidir.⁶⁶⁹ Bizim burada söz konusu ettiğimiz ba’s, ikinci nevidir, yani ölülerin hesapları görülmek üzere kabirlerinden çıkarılması ve kendilerine canın verilmesidir.

Kur’an-ı Kerim’de insanın ilk yaratılmasına *neş’e-i ûlâ*⁶⁷⁰ denilirken, ölümden sonra tekrar dirilme olayına *neş’e-i uhrâ* denilmektedir.⁶⁷¹

⁶⁶⁵ Gazzâlî, *Kitâbü'l-Mevt Sekerâtü'l-Mevt ve Şiddetüh*, s. 142-143; Mustafa Akçay, “Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 23, Bahar 2005, s. 85.

⁶⁶⁶ Demirci, *Kur’ân’ın Ana Konuları*, s. 298.

⁶⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 307; Cevherî, es-Sihâh, I, 273.

⁶⁶⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Ba’s”, *DİA*, İstanbul 1992, V, 98; Bozkurt, *Kur’an’da Kıyamet*, s. 72.

⁶⁶⁹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), *er-Rûh*, (thk. Yûsuf Alî Bedyîvî), Dârü İbn-i Kesîr, Beyrut 2011, s. 203.

⁶⁷⁰ Vâkıa, 56/62. *Neş’e-i ûlâ*’nın insanın ilk yaratılması anlamına geldiğine dair tefsir için bkz: Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XXII, 347.

أَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللَّهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ﴿٦٧١﴾ قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٦٧٢﴾

“Onlar, Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu nasıl tekrarladığını görmüyorlar mı? Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır. De ki: ‘Yeryüzünde dolaşın da Allah'ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığını bakın. Sonra Allah (aynı şekilde) **sonraki yaratmayı** da yapacaktır. (Kıyametten sonra her şeyi tekrar yaratacaktır) Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.”⁶⁷²

Bazen ba's yerine **nüşûr** kelimesi kullanıldığı gibi, bazen de **yevmü'l-ba's** veya ölümlerin kabirlerinden çıkacağı günü ifade etmesi dolayısıyla **yevmü'l-hurûc** terkipleri de kullanılmaktadır:⁶⁷³

وَاللَّهُ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَتُثِيرُ سَحَابًا فَمَسُقَاتُهَا إِلَىٰ بَلَدٍ مَّيِّتٍ فَأَحْيَيْنَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذَلِكَ النُّشُورُ ﴿٦٧٣﴾

“Rüzgârları gönderip de bulutu harekete geçiren Allah'tır. Biz onu ölü bir bölgeye göndeririz de ölümünden sonra toprağa onunla hayat veririz. **Ölümlerin yeniden dirilmesi** de böyle olacaktır.”⁶⁷⁴

وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِئْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَىٰ يَوْمِ الْبَعْثِ فَهَذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلَكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٧٤﴾

“Kendilerine ilim ve îman verilmiş olanlar ise onlara şöyle diyeceklerdir: ‘Andolsun, siz, Allah'ın yazısına göre, yeniden dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu **yeniden dirilme günüdür**. Fakat siz bilmiyordunuz.”⁶⁷⁵

يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ ﴿٦٧٥﴾

“O gün insanlar hakka çağıran o korkunç sesi işiteceklerdir. İşte bu, **(kabirlerden) çıkış günüdür**.”⁶⁷⁶

Kur'an'da, sûra birinci üfleminin ardından bütün canlıların yok olacağı, ikinci üfleme üzerine de ba's hadisesinin gerçekleşeceği ve ölmüş bütün yaratıkların yeniden canlanarak belli bir hedefe doğru koşuyormuş gibi Rableri'nin huzuruna çıkacakları anlatılır ve dirilişin gerçeği öğrenme ve amellerin karşılığını görme hikmetine bağlı olduğu vurgulanır:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴿٦٧٦﴾

⁶⁷¹ Necm, 53/47.

⁶⁷² Ankebût, 29/20.

⁶⁷³ Kur'an'da ba's yerine kullanılan kavramlar için bkz: Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, 19; Yavuz, “Ba's”, V, 99.

⁶⁷⁴ Fâtır, 35/9.

⁶⁷⁵ Rûm, 30/56.

⁶⁷⁶ Kâf, 50/42.

“Sûr'a üflenince, Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!”⁶⁷⁷

Ba'sın şiddetini ve yeniden diriltilemlerin korkusunu tasvîr etmek üzere Allah şöyle buyurmuştur:

يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا كَأَنَّهُمْ إِلَىٰ نُصُبٍ يُوفِضُونَ ﴿٦٧٧﴾

“O gün (ölüler), sanki dikili bir şeye koşuyorlar gibi, kabirlerinden fırlaya fırlaya (mahşere) çıkarlar.”⁶⁷⁸ Yine ba's hadisesinin, sûra üfürüldüğü zaman vuku bulacağına dair şu ayet-i kerimeyi delil olarak gösterebiliriz:

وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُم مِّنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ ﴿٦٧٩﴾

“Nihayet sûra üfürülecek. Bir de bakarsın ki onlar kabirlerinden kalkıp koşarak Rablerine giderler.”⁶⁷⁹

Burada şunu ifade edelim ki, İslam tarihinde âhiretteki dirilişin sadece ruhanî mi, yoksa beden-ruh birlikteliğinde mi olacağı hususu tartışılmıştır.⁶⁸⁰ Gazzâlî'nin, dirilişin sadece ruhanî olduğunu iddia edenlere karşı verdiği cevaplar ve bu görüşü savunanlara karşı sert tutumu meşhurdur.⁶⁸¹ Biz şu kadarını ifade etmekle yetinelim ki, ba's ile ilgili ayetlerin birçoğu, dirilişin hem ruhanî hem de cismanî olacağına kesin bir şekilde delalet etmektedir.⁶⁸² Söz konusu ayetlerin birkaçını örnek olarak gösterelim:

وَقَالُوا إِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ ﴿٦٨٣﴾

“Toprağın içinde kaybolduğumuz zaman, gerçekten (o vakit) biz mi yeniden yaratılacağız?’ derler. Doğrusu onlar Rablerine kavuşmayı inkâr etmektedirler.”⁶⁸³

Ayetteki toprağın içinde kaybolma hâdisesi, iki şekilde yorumlanmıştır: İnsanın kabre girmesiyle toprağın içinde kaybolması veya vücudun parçalara ayrılarak toprağın içine karışması. Her iki durumda da ayet, haşrin cismanî olacağını göstermektedir.⁶⁸⁴

وَإِذَا النُّفُوسُ رُجِّعَتْ ﴿٦٨٤﴾

⁶⁷⁷ Zümer, 39/68.

⁶⁷⁸ Meâric, 70/43.

⁶⁷⁹ Yâsîn, 36/51.

⁶⁸⁰ İnsanın ruhuyla ilgili meseleler için bkz: Attas, *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul*, s. 143.

⁶⁸¹ İlgili tartışma ve tarafların delilleri için bkz: Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*, (thk. Süleymân Dünyâ), Dâru'l-Ma'ârif, Kahire 1966, s. 84-90.

⁶⁸² Yavuz, “Ba's”, V, 99; Gazzâlî, *Kitâbü'l-Mevt Sekerâtü'l-Mevt ve Şiddetüh*, s. 145-146.

⁶⁸³ Secde, 32/10.

⁶⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 30.

“Ruhlar (bedenlerle) eşleştirildiği zaman.”⁶⁸⁵ Râzî, bu eşleştirmenin, ba’s esnasında ruhla bedenin bir araya getirilmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶⁸⁶

أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعُ عِظَامَهُ ﴿٦٨٦﴾ بَلَىٰ قَادِرِينَ عَلَىٰ أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ ﴿٦٨٧﴾

“İnsan, kendisinin kemiklerini bir araya getiremeyeceğimizi mi sanır? Evet, bizim, onun parmak uçlarını bile aynen eski haline getirmeye gücümüz yeter.”⁶⁸⁷ Allah, insanın en hassas ve latîf uzuvlarından olan parmaklarını bile dünyadaki haline döndürebiliyorsa, vücudunun tamamını eski haliyle diriltmesi uzak bir ihtimal değildir.⁶⁸⁸ İbn Âşûr’a göre, ayette geçen *insan*, ayetteki bağlamına göre kâfir insan anlamına gelmektedir. *Kemiklerin bir araya getirilmesi* ise, tüm bedenin yeniden yaratılması anlamındadır.⁶⁸⁹ Bütün bu argümanlar gösteriyor ki, insanın âhiretteki dirilişi hem ruhen hem de bedenen olacaktır.

Sonuç olarak ba’s, insan serüveninin âhiretteki en önemli merhalelerinden biridir. İnsan, ba’s hâdisesiyle birlikte imtihanın ve bir daha ölmenin söz konusu olmadığı bir hayata başlamaktadır. Fakat, insanı bu hayatın sonunda, tüm serüveninin hâsılası olarak ve dünyadaki yapıp ettiklerinin bir karşılığı olarak ya ebedî bir cennet beklemektedir ya da sonsuz ve elîm bir cehennem.

3.7. Hesap Günü

İnsanoğlunun, dünya ve âhiret hayatındaki en büyük günü, hesaba çekileceği gündür. O gün, Kur'an-ı Kerim'in diliyle, insanların Rableri karşısında dikilecekleri *yevmü'l-kıyâme*'dir. Aslında biz, Kıyamet Günü'nü, *evrendeki düzenin bozulmasından başlayan ve kabir hayatı, yeniden dirilme ve hesap günü gibi âhiret hallerini de içine alan uzun bir gün* şeklinde tarif etmiştik.⁶⁹⁰ Bu uzun gün için Kur'an-ı Kerim'de, *yevmü'l-kıyâme* ifadesinin kullanılmış olması, o günün sonunda bulunan ve herkesin ayakta bekleyerek hesap vereceği hesap gününün öneminden dolayıdır.⁶⁹¹ Nitekim, ayetlerde hesap gününü ifade etmek için en çok kullanılan tabir *yevmü'l-kıyâme* 'dir.⁶⁹²

⁶⁸⁵ Tekvîr, 81/7.

⁶⁸⁶ Râzî, *Mefâtîhü'l-Gayb*, XXXI, 70.

⁶⁸⁷ Kıyâme, 75/3-4.

⁶⁸⁸ Râzî, *Mefâtîhü'l-Gayb*, XXX, 217.

⁶⁸⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXIX, 340.

⁶⁹⁰ s. 101'e bkz.

⁶⁹¹ Kocabaş, “Kur'an ve Hadislerde Kıyamet Günü”, s. 130.

⁶⁹² Zeyn, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 28-30.

Yukarıda, Kur'an'da geçen ve genel olarak Kıyamet Günü anlamında kullanılan isimlerden bahsetmiştik.⁶⁹³ Burada ise, özel olarak Hesap Günü anlamına gelen bazı isimleri zikretmeyi düşünüyoruz:⁶⁹⁴

- Bütün karşılıkların verileceği gün anlamında **yevmü 'd-dîn**:

مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ﴿١٠١﴾

“(Hamd) hesap ve ceza gününün mâliki (Allah'a mahsustur).”⁶⁹⁵

- Davalarla ilgili hükmün verileceği, iyinin kötüden ayırt edileceği gün **yevmü 'l-fasl**:

هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَ ﴿١٠٢﴾

“İşte bu, yalanlamakta olduğunuz hüküm ve ayırım günüdür.”⁶⁹⁶

- Hesap günü anlamında **yevmü 'l-hisâb**:

يَا دَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ ﴿١٠٣﴾

“Ona dedik ki: ‘Ey Dâvûd! Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Nefis arzusuna uyma, yoksa seni Allah'ın yolundan saptırır. Allah'ın yolundan sapanlar için hesap gününü unutmaları sebebiyle şiddetli bir azap vardır.”⁶⁹⁷

- Nihâî karar günü olan **yevmü 'l-feth**:

قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ ﴿١٠٤﴾

“De ki: Fetih (ve hüküm) gününde inkârcılara (o gün ettikleri) îmanları fayda vermeyecek ve kendilerine mühlet de tanınmayacaktır!”⁶⁹⁸

- Herkesin mahşer meydanına toplanacağı gün manasında **yevmü 'l-cem'**:

يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ... ﴿١٠٥﴾

“Mahşer vaktinde sizi toplayacağı gün, işte o (karşılıklı) aldanma günüdür.”⁶⁹⁹

- Ayakta dikilerek hesabın sonucunu bekleme günü olan **yevmü 'l-kiyâme**:

اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٠٦﴾

“Hakkında ayrılığa düşüp durduğunuz şeyler konusunda, Kıyamet Günü Allah aranızda hüküm verecektir.”⁷⁰⁰

⁶⁹³ s. 102-103.

⁶⁹⁴ Kıyametin isimleriyle ilgili daha fazla bilgi için bkz: İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVII, 200; Süyûtî, *el-Budûrû's-Sâfire fî Umûri'l-Âhire*, (thk. Ebû Muhammed el-Mısrî), Mü'essesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut 1991, s. 246.

⁶⁹⁵ Fâtiha, 1/4.

⁶⁹⁶ Sâffât, 37/21.

⁶⁹⁷ Sâd, 38/26.

⁶⁹⁸ Secde, 32/29.

⁶⁹⁹ Tegâbun, 64/9.

Yeryüzündeki *gün* mefhumu, Dünya'nın güneş sistemine bağlı olarak kendi etrafında bir kere dönmesine göre belirlenen ve 24 saatlik bir zaman dilimine tekâbül eden bir kavramdır. Dolayısıyla *gün* kavramı, tamamen yeryüzünün dönmesine bağlı olan izafî bir kavramdır. Kıyamet Günü ise, bizim 24 saatlik günümüze karşılık çok daha uzun bir zaman dilimini kapsayan bir gündür.⁷⁰¹ Nitekim, ayette Kıyamet Günü'nün uzunluğu açıkça dile getirilmiştir:

تَعْرُجُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ ﴿٧٠٢﴾

“Melekler ve Ruh (Cebrail) ona süresi elli bin yıl olan bir günde yükselir.”⁷⁰² Bu ayetin tefisiriyle ilgili ileri sürülen görüşlerin biri, o günün kıyamet günü olduğudur.⁷⁰³

Kıyamet günü yaşanacak olan dehşetli sahneler yukarıda⁷⁰⁴ ele alındığı için, burada şunu ifade edelim ki, Kur'an'da hesap gününün büyüklüğüne vurgu yapılmakta ve insanların o gün âlemlerin Rabbi olan Allah karşısında hesap verecekleri hatırlatılmaktadır:

أَلَا يَظُنُّ أُولَئِكَ أَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ ﴿٧٠٣﴾ لِيَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٧٠٤﴾ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٧٠٥﴾

“Onlar, büyük bir gün; insanların, âlemlerin Rabbinin huzurunda duracakları gün için diriltileceklerini sanmıyorlar mı?”⁷⁰⁵

Ayrıca, Kur'an'da o günün kâfirler için çok çetin bir gün olduğu zikredilmektedir:

فَإِذَا نَفَرُوا فِي النَّافُورِ ﴿٧٠٦﴾ فَذَلِكَ يَوْمٌ مِّنْ يَّوْمٍ عَسِيرٍ ﴿٧٠٧﴾ عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرٌ يَّسِيرٌ ﴿٧٠٨﴾

“O sûra üfürüldüğü zaman var ya, işte o gün, kâfirler için (hiç de) kolay olmayan zorlu bir gündür.”⁷⁰⁶ Ayetteki sûr, ölümlerin diriltilerek mahşer meydanına gönderildiği ikinci sûrdur. Fakat o gün, kâfirlere kıyasla mü'minler için daha hafif bir şekilde geçecektir.⁷⁰⁷

İnsanların, hesapları görülmek üzere toplandıkları yer Kur'an-ı Kerim'de haşr (mahşer) meydanı olarak bildirilmektedir. Mahşer, sözlükte bir *araya getirme, biriktirme, toplama ve hayvanları veya insanları bir meydana toplama* gibi anlamlara gelen *haşr* kelimesinden ism-i mekandır.⁷⁰⁸ Terim olarak mahşer kelimesi, sûra ikinci defa üflendikten sonra ölümlerin kabirlerden çıkarılarak, dünyada yapıp ettiklerine dair hesaba

⁷⁰⁰ Hac, 22/69.

⁷⁰¹ Sa'dî, *el-Kıyâme beyne'l-İlm ve'l-Kur'an*, s. 121-122.

⁷⁰² Meâric, 70/4.

⁷⁰³ Taberî, *Câmiü'l-Beyân*, XXIII, 252-253.

⁷⁰⁴ Kıyametle ilgili ayetlerin tahlil edildiği başlığa bkz.

⁷⁰⁵ Mutaffifin, 83/4-6.

⁷⁰⁶ Müddessir, 74/8-10.

⁷⁰⁷ Süyûtî, *el-Budûrî's-Sâfire fî Umûri'l-Âhire*, s. 106.

⁷⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, II, 883-884.

çekilmek üzere toplandıkları bir meydanın ismidir.⁷⁰⁹ Kur'an-ı Kerim'de haşır kelimesinin, bir sözlük anlamında bir de terim anlamında kullanıldığına şahit olabiliyoruz.⁷¹⁰ Sözlük anlamındaki kullanımına örnek vermek gerekirse,

فَحَشَرَ فَنَادَى ﴿٥٠﴾

“(Firavun) hemen (adamlarını) topladı ve onlara seslendi.”⁷¹¹ ayetini zikredebiliriz.

Bir de terim anlamında kullanıldığıнын bir örneğini verecek olursak,

يَوْمَ تَسْقُطُ الْأَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ ﴿٥١﴾

“O gün yer yarılr, onların üzerinden süratle yarılrp açılır. Bu, bize göre kolay olan bir haşirdir.”⁷¹² ayetini zikredebiliriz.

Hesap günüyle ilgili Kur'an'da geçen bir diğer önemli kavram, kendisiyle amellerin tartılacağı mîzân kavramıdır. Mîzân, sözlükte ölçmek, tartmak, takdir etmek ve belirlemek gibi manalara gelen vezn mastarının, kendisiyle tartılan ve ölçülen şey anlamındaki ism-i âletidir.⁷¹³ Kur'an'da mîzân, cennet veya cehennem olmak üzere insanların âhiretteki hallerinin belirlenmesi için amellerin değerlendirildiği bir âlet manasında geçmektedir.⁷¹⁴ Mîzân kelimesi, Kur'an'da tekil olarak geçtiği yerlerde muhasebe edene (Allah'a) işaret ederken, çoğul olarak geçtiği yerlerde muhasebe edilen mükelleflere işaret etmektedir.⁷¹⁵ Mîzânla ilgili ayetlerde göze çarpan en önemli husus, ilâhî adaletin tecellî edeceği ve hiç kimsenin zulme uğratılmayacağıdır:

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَىٰ بِنَا حَاسِبِينَ ﴿٥٢﴾

“Kıyamet günü için adalet terazileri kuracağız. Öyle ki hiçbir kimseye zerre kadar zulmedilmeyecek. (Yapılan iş) bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa, onu getirip ortaya koyacağız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.”⁷¹⁶

وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ فَمَنْ تَقَلَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥٣﴾

⁷⁰⁹ Toprak, “Haşır”, *DİA*, İstanbul 2009, XVI, 416.

⁷¹⁰ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu 'l-Müfrehes li-Elfâzi 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, s. 205.

⁷¹¹ Nâziât, 79/24.

⁷¹² Kâf, 50/44.

⁷¹³ İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, VI, 4828.

⁷¹⁴ İsfahânî, *Müfredât*, s. 868.

⁷¹⁵ İsfahânî, *Müfredât*, s. 868.

⁷¹⁶ Enbiyâ, 21/47.

“Ölçme-tartma işi o gün dosdoğru gerçekleşecek; ve tartıda (doğru ve yararlı davranışlarının) yükü ağır gelenler; işte böyleleridir mutluluğa erişecek olanlar.”⁷¹⁷

Kur’an’da hesap ve mîzân kavramlarını incelediğimiz zaman, vardığımız sonuç şudur: *âhiret hesabında hiç kimseye zulmedilmeyecektir ve cezalar ancak bireysellik esasına göre uygulanacaktır.*⁷¹⁸

O gün, ilahî adaletin hâkim olacağı, mazlumun zalimden hakkını kısas yoluyla alacağı, hiç kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı ve insanın ancak çalıştığı kadarını alacağı bir mahkeme günüdür. Büyük mahkemenin kurulduğu o gün, adaletin nasıl tecellî edeceği şu ayet-i kerimelerde beyan edilmektedir:

فَالْيَوْمَ لَا تُلْظَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَلَا تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٧١٧﴾

“O gün hiçbir kimse en ufak bir haksızlığa uğramaz. Siz orada ancak yaptıklarınızın karşılığını alırsınız.”⁷¹⁹

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ﴿٧٢٠﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴿٧٢١﴾

“Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse, onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse, onun cezasını görecektir.”⁷²⁰

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴿٧٢٢﴾

“Hiç kimse başkasının günahını yüklenmez.”⁷²¹

Nihayet, insanın uzun serüvenindeki olayların en son halkası, dünyada yaptıklarının yazılı olduğu amel defterinin kendisine sunulmasıdır. Kur’an-ı Kerim’de, amel defteri anlamında *kitâb* kelimesi geçmektedir.⁷²²

فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ هَٰؤُلَاءِ أَقْرَبُوا كِتَابِيَّةً ﴿٧٢٣﴾ إِنِّي ظَنَنْتُ أَنِّي مُلَاقٍ حِسَابِيَّةً ﴿٧٢٤﴾ فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ ﴿٧٢٥﴾ فَطُوفُهَا دَانِيَةً ﴿٧٢٦﴾

“Kitabı sağ tarafından verilen: Alın, kitabımı okuyun; doğrusu ben, hesabımla karşılaşacağımı zaten biliyordum, der. Artık o, meyveleri sarkmış yüce bir cennette

⁷¹⁷ A’râf, 7/8.

⁷¹⁸ Zeynep Işık, “Kur’an’da Hesap Kavramı”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 128-132.

⁷¹⁹ Yâsîn, 36/54.

⁷²⁰ Zilzâl, 99/7-8.

⁷²¹ Fâtır, 35/18.

⁷²² İsfahânî, *Müfredât*, s. 699.

*hoşnut kalacağı bir hayat içindedir.*⁷²³ Buna mukabil kitabı solundan veya arkasından verilenlerin durumu pek çetin olacaktır:

وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُوتَ كِتَابِيهِ ۖ وَلَمْ أَدْر مَا حِسَابِيهِ ۖ

*“Kitabı sol tarafından verilene gelince, o: Keşke, der, bana kitabım verilmeseydi de, hesabımın ne olduğunu bilmeseydim!”*⁷²⁴

وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ ۖ فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُورًا ۖ وَيَصْلَى سَعِيرًا ۖ

*“Kimin de kitabı arkasından verilirse, derhal yok olmayı isteyecek; (fakat o) alevli ateşe girecektir.”*⁷²⁵

Büyük hesap gününde herkesin dünyadaki amellerine göre karşılığı verildikten sonra Allah, dilediğini rahmetiyle sonsuz ve tükenmez nimetleriyle dolu olan Cennet’ine koyar; dilediğini de adâleti gereği, kendi eliyle yapıp ettiklerine karşılık ebedî olarak azap göreceği Cehennem’ine koyar.⁷²⁶

⁷²³ Hâkka, 69/19-23.

⁷²⁴ Hâkka, 69/25-26.

⁷²⁵ İnşikâk, 84/12.

⁷²⁶ Bozkurt, *Kur’an’da Kıyamet*, s. 97.

SONUÇ

Kur'an-ı Kerim, insanlık için hidayet rehberi olarak indirilmiş bir kitaptır. Bizzat *insan* için gönderilmiş olması hasebiyle, Kur'an'da geçmiş kavimlerle ilgili anlatılan her bir kısım *insanı* anlatır; Kur'an ayetlerinde insanla ilgili anlatılan her olay *insan* hakkında, insanın yapısı ve özellikleri hakkında haber verir; insanı konu edinmeyen ve dış dünya ile ilgili olan ayetler ise, kâinat denem kitabı okuması ve kâinattaki yerini bulması için yine *insanın* nazarına sunulmaktadır. O halde Kur'an-ı Kerim, baştan sona *insanı* hedefleyen ve tanıtan kılavuz niteliğindeki bir kitaptır. Bununla birlikte, Kur'an'da insanla ilgili kesin bir tanıma ulaşmak zordur. Zira Kur'an, insanla ilgili net bir tanımlama yapmamıştır. Nitekim insan, her ne kadar bilim tarihinde “*düşünen varlık*” şeklinde tarif edilmişse de, Kur'an-ı Kerim perspektifinde insanın tanımı izâfîdir. Kur'an'a göre her birey, kendi yaşam biçimi ve davranışlarına göre kendini tanımlar. Diğer bir ifadeyle insan, ya yaratılış gayesine uygun bir hayat serüveni sürerek, kendisine meleklerin secde ettiği Âdemiyet ve insaniyet derecesine yükselen ya da beşeriyet sınırlarını dahi aşamama suretiyle hayvandan daha aşağı bir seviyeye düşebilen bir varlıktır.

Burada, çalışma sürecinde vardığımız sonuç ve tespitlere işaret etmeyi uygun görüyoruz:

- Tezin metodolojisiyle ilgili dile getirmemiz gereken bir husus, ilgili kısımlarda belirtildiği üzere, Kur'an'ın anlaşılmasında başvurulabilecek yeni metotlardan biri *Konulu Tefsir* yöntemidir. *Konulu Tefsir* yöntemine göre araştırmacının görevi, Kur'an konularından bir konunun sınırlarını belirleyerek kapsayıcı bir isim seçmesi; tespit ettiği konuyla ilgili hedeflerini belirlemesi; Kur'an'ın farklı sûrelerine serpiştirilmiş olan konuyla ilgili ayetleri tespit etmesi; tespit edilen ayetleri nüzûl sırasına veya konunun akışına göre tertip etmesi; önemli kavramların tahlilini yapması; ayetleri bağlamına göre değerlendirerek konuyu ana ve alt bölümlere ayırması; ayetleri anlamlandırmada tefsir kaynaklarından istifade ederek konunun bütünlüğünü sağlaması; bütün bunları yaparken bilimsel araştırma metotlarına dikkat ederek objektif bir yaklaşımla konuyu işlemesidir. Nitekim biz, bu çalışmamızda, eksik yönleri olmakla birlikte, *Kur'an'da insanın serüveni* konusunu konulu tefsir metodunu esas alarak ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık.

- Kur'an-ı Kerim'de insanı ifade etmek için *ins* kelimesi ve türevleri kullanılmıştır. Ayrıca, insan yerine başka da kelimeler kullanılmıştır ki, bunlardan *beşer*, daha çok insanın maddî ve fiziksel yönüne işaret etmekte; *Âdem*, ilk insan ve zaman zaman insanoğlunu ifade etmek için kullanılmakta; *halîfe*, insanın yeryüzündeki konumu ve misyonunu ilgilendirmekte; *nefs* kelimesi ise, *Âdem*'i ifade etmekle birlikte insanın mânevî boyutunu ilgilendiren can ve ruh gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.

- Çalışmamızda, ilk insan olan *Âdem*'in yaratılışı, *Âdem*'in neslinden gelenlerin yaratılışı ve Hz. İsa'nın yaratılışı olmak üzere üç tane farklı yaratılışın olduğunu tespit ederek, konumuzun gereği, *Âdem* ve insanoğlunun yaratılışını ve yaratılış aşamalarını ortaya koymaya çalıştık. İlk yaratılış (vasitasız yaratılış) ile insan neslinin yaratılışı (vasıtalı yaratılış) arasında mahiyet ve merhale olarak farklılıklar olmakla birlikte, her iki yaratılışın özü (cevheri) nihâi noktada toprağa dayanmaktadır.

- Allah kâinattaki her şeyi düâlite (çift) esasına göre yaratmıştır; her şeyi çiftiyle yarattığı gibi *Âdem*'i de çiftiyle yaratmıştır. *Âdem*'in çiftinin Havvâ olduğu hususunda müfessirlerin arasında fikir birliği mevcut olmakla birlikte, Havvâ'nın *Âdem*'den mi veya *Âdem*'le mi yaratıldığı noktasında ihtilaf edilmiştir. Klasik müfessirler Havvâ'nın *Âdem*'in zatından (kaburga kemiği) yaratıldığı görüşünü benimserken, özellikle son dönem müfessirleri, yaratılış olayını yeniden inceleyerek Havvâ'nın *Âdem*'in zatından değil, Havvâ ile *Âdem*'in aynı öz (toprak)'den yaratıldığı görüşünü tercih etmişlerdir.

- Çalışma sürecinde vardığımız sonuçlardan biri, Allah'ın *Âdem* (insanı)'i halife olarak nitelemesi, *Âdem*'e bilme ve öğrenme kabiliyeti vererek meleklerden daha üstün olduğunu ortaya koyması, meleklerin *Âdem*'e secde etmesi gibi olayların, sadece *Âdem*'le ilgili olaylar olarak anlaşılması gerektiğidir. Bu vâkıalar, *Âdem*'in zatında bütün insanlığa verilen birtakım mesajlardır. Dolayısıyla, gerek yaratılış öncesi, gerekse yaratılış olayına dair bu mesajlar, doğru okunmalı ve yorumlanmalıdır.

- Kur'an'da insanla ilgili genel geçer bir tanım olmamakla birlikte, bütün insanlığın birleştiği nokta, aynı *hayat yolculuğuna* sahip olmaktır. Zira, *Âdem*'den Kıyamet'e kadar her bir insanın, yaratılış öncesi, dünya hayatı ve âhîret hayatı olmak üzere bir hayat serüveni vardır.

- İnsan için dünya hayatı, ezeli bir yokluk anlamına gelen yaratılış öncesi ile ebedî bir varlık anlamına gelen âhiret hayatı arasında bulunan bir geçiş dönemidir. Bu geçiş dönemi, âhireti kazanması açısından insan için bir fırsattır. Dikkat edilirse, insanın serüveninde yokluktan varlığa, varlıktan da ebediliğe doğru uzanan bir gidişat vardır. Bu yolun sonundaki ebedilik, ya mutlulukla dolu ya da bedbahtlıkla dolu bir ebediliktir. Dolayısıyla, insanın dünya hayatındaki görevi ve gayesi mutlu ebediyeti hak edebilmektir.

- Çalışmayla ilgili dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, Türkçede *kıyamet* ve *âhiret* kelimeleri genellikle eşanlamlı kelimeler olarak kullanılmaktadır. Yine *kıyamet* kavramı, hem kozmik düzenin bozulması anlamındaki kıyametin kopması için hem de insanın hesaba çekilmek üzere Allah'ın huzurunda duracağı kıyamet günü için kullanılmaktadır. Tespit ettiğimiz kadarıyla doğrusu, *âhiret* kavramının, ölüm sonrasını ifade etmek için kullanılan genel bir kavram; *kıyametin* ise, ölüm veya evrendeki düzenin bozulmasıyla başlayan ve Allah'ın karşısında dikilerek hesap verme gününü de içine alan uzun bir süreci ifade eden daha özel bir kavram olarak anlaşılmasıdır.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire 1364.
- Açıklın, Bünyamin, *Kur'an'da Dünya Hayatına Verilen Değer*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, 40 cilt, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut 1985.
- Âişe Abdurrahmân, bintü's-Şâtî , *el-Kur'ân ve Kadâyâ'l-İnsân*, Dârü'l-Ma'ârif, Kâhire 1969.
-, *Makâl fi'l-İnsân: Dirâse Kur'âniyye*, Dârü'l-Ma'rife, Kâhire 1969.
- Akalın, Şükrü Haluk, Recep Toparlı, Nevzat Gözaydın vd., *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara 2009.
- Akbaş, Ahmet, *Kur'an'da Cennet ve Huriler*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2005, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Akçay, Mustafa, "Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 23, Bahar 2005, s. 85-102.
- Akk, Hâlid Abdurrahmân, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduh*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2007.
- Akkâd, Abbâs Mahmûd, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Daru Nehdat-i Mısr, İskenderiyye trs.
- Akkoyun, Melike, *Kur'an-ı Kerim'de Övülen İnsan*, Çanakkale Önsökiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Alan, Yusuf, *Lisan ve İnsan*, T.Ö.V. Yay., İzmir 1994.
- Altunbaş, Yusuf, *Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Ammân, Abdurrahmân, *Mu'cizetü Halki'l-İnsân beyne't-Tib ve'l-Kur'ân*, Matâbi'ü'l-Âlemi'l-İslâmî, Mekke trs.
- Arvasi, Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yay., İstanbul 1988.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *el-Furûkü'l-Lügaviyye*, Dârü'l-İlmi ve's-Sekâfe, Kahire trs.
- Aslan, Ömer, "Kur'an'a Göre İnsan-Beşer Farkı", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası*, Sayı: 6, Bakü 2006, s. 55-61.

- Ateş, Süleyman, “İrşâdü'l-Akli's-Selîm”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, s. 456-458.
- Attas, Syed Muhammad Naquib, *The Nature of Man and the Psychology of the Human Soul*, ISTAC, Kuala Lumpur 1995.
- Avâişe, Hüseyin, *el-Kabr Azâbuh ve Naîmuh*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Ammân 1984.
- Aydar, Hidayet, “Rüşd” (Tefsir), *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 297-298.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul 1999.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşr., İstanbul 2006.
- Baljon, J.M.S., *Kur'an Yorumunda Çağdaş Yönelişler*, (çev. Şaban Ali Düzgün), Fecr Yay., İstanbul 2000.
- Bâr, Muhammed, *Kur'ân-ı Kerîm ve Modern Tıbbâ Göre İnsanın Yaratılışı*, (çev. Abdülvehhab Öztürk), TDV Yay., Ankara 1991.
- Bebek, Adil, “Sûr”, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, s. 533-534.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Alî, *Azâbu'l-Kabr ve Suâlü'l-Melekeyn*, Mektebetü't-Turâsi'l-İslâmî, Kahire trs.
- Beyzâvî, Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, (thk. Muhammed Muhiddîn el-Esfar), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2013.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Âdem”, *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 358-363.
- Bozkurt, Alettin, *Kur'an'da Kıyamet*, Nokta Ofset, Konya 2000.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (thk. İzzüddîn Dîlî), Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut 2015.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramadân, *Hurriyeü'l-İnsân fî Zilli Ubûdiyyetih Lillâh*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1992.
- Canan, İbrahim, “Kur'an'da Çocukla İlgili Meseleler”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 8, 8 Haziran, Erzurum 1988, s. 19-22.
- Cârim, Alî ve Emîn, Mustafâ, *el-Belâğatü'l-Vâdiha*, Mektebetü Dâri'l-Fecr, Beyrut 2014.
- Carrel, Alexis, *Man The Unknown*, (çev. Âdil Şefik), ed-Dâru'l-Kavmîyye li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, trs.
- Caymaz, Enes, *Kur'an'da İnsan Şeytan İlişkisi ve Bu İlişkinin Tarihi Serüveni*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Cebeci, Lutfullah, “Mefâti hü'l-Gayb”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 348-350.

- Ceran, Zeynep, *Kur'an-ı Kerim'de Âhiret Hayatının Aşamalarını Anlatan Kavramların Tasnif ve Tahlili*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2013, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Cerrahoğlu, İsmail, “Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, s. 260-261.
-, “Kur'an'da Yaratılış Sahnesinin Düşündürdükleri”, *AÜİFD*, Sayı: II, Ankara 1972, XX, s. 85-95.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd, *Tâcu'l-Lüga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, 7 cilt, (nşr. Abdulgafûr Attâr), Mısır 1377.
- Coşkun, Ahmet, “et-Tahrîr ve't-Tenvîr”, *DİA*, Ankara 2010, XXXIX, s. 429-430.
- Coşkun, Ahmet, “Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Âhirete Bakışı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Kayseri 1987, s. 267-283.
- Coşkun, Selçuk, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Peygamber'in İnsan Anlayışı*, Ekev Yay., Erzurum 1996.
- Cündioğlu, Düccane, *Hz. İnsan*, Kapı Yay., İstanbul 2016.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî, *et-Ta'rifât*, (thk. Muhammed Sıddık el-Münşâvî), Dâru'l-Fadîle, Kâhire trs.
- Çelebi, Katip, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, 2 cilt, (nşr. Rifat Bilgin), Dâru İhyâ-i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut trs.
- Çınar, Mahmut, “Âhiret Hayatının Evreleri”, *Din ve Hayat Dergisi*, Sayı: 16, Haziran, İstanbul 2012, s. 100-103.
- Çimen, Abdullah Emin, “Kur'an-ı Kerim'de Bazı Kıyamet Sahneleri”, *Din ve Hayat Dergisi*, Haziran 2012, Sayı: 16, s. 30-34.
- Demir, Şehmus, *Kur'an'ın Dünya Hayatına Bakışı ve Dünya-Ahiret Münasebeti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Demirci, Muhsin, *Konulu Tefsire Giriş*, İFAV Yay., İstanbul 2013.
-, *Kur'ân'ın Ana Konuları*, İFAV Yay., İstanbul 2008.
- Deniz, Ahmet, Hasenat 5. Web sayfası: www.hasenat.net (Erişim tarihi: Mart 2017)
- Deniz, Gürbüz, *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*, DİB Yay., Ankara 2015.
- Doğan, Recep, *Kur'an'a Göre İnsanın Evrendeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Düzgün, Şaban Ali, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, Otto Yay., Ankara 2016.

- Ebû Halîl, Şevkî, *el-İnsân beyn'l-İlm ve'd-Dîn*, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 1989.
- Efendi, Ebüssuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 5 cilt, (thk. Abdülkadir Ahmet Atâ), Mektebetü'r-Rıyâd el-Hadîse, Riyad trs.
- Emîn el-Hûlî, *Kur'an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, (çev. Mevlüt Güngör), İşaret Yay., İstanbul 1995
- Endelüsî, Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Erdem, Mustafa, "Kur'an'da İlk İnsan", *IV Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu 17-18 Ocak 1998*, Fecr Yay., Ankara 1998, s. 211-225.
-, *Hazreti Âdem (İlk İnsan)*, Diyanet Vakfi Yay., Ankara 1993.
- Fâris, Nâif Münîr, *el-İ'câzü'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne*, 2 cilt, Mektebetü İbn-i Kesîr ve Dârü İbn-i Hazm, Beyrut 2011.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2005.
- Feyyâz, Muhammed, *İ'câzü Âyâti'l-Kur'ân fi Beyâni Halki'l-İnsân*, Dârü's-Şürûk, Kâhire 1999.
- Gazâlî, Muhammed, *Nahve Tefsîr Mevzû li'Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dârü's-Şürûk, Kâhire 2000.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü'l-Mevt Sekerâtü'l-Mevt ve Şiddetüh*, (thk. Abdullatîf Âşûr), Mektebetü'l-Kur'ân, Riyad trs.
-, *Tehâfütü'l-Felâsife*, (thk. Süleymân Dünyâ), Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1966.
- Gölcük, Şerafettin, *Kur'an ve İnsan*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2008.
- Gürkan, Salime Leyla, "Ölüm", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 32-34.
- Güvabî, Hamid, "Tıp ve Kur'an'da İnsanın Yaradılışı", çev. Muzaffer Çobanbeyli, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Sayı: 106-107., Nisan 1991, s. 118-126.
- Hicâzî, Muhammed, *et-Tefsîru'l-Mevzû fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire trs.
- Irâbî, Racâ Abdülhamîd, *el-Kevn ve'l-Arz ve'l-İnsân fi'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dârü'l-Hayr, trs.
- İsfahânî, Râgıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Kalem – ed-Dârü's- Sâmiye, Beyrut 2014.
-, *Tafsîlü'n-Neş'eteyn ve Tahsîlü's-Saadeteyn*, Beyrut 1319.
- Işık, Zeynep, *Kur'an'da Hesap Kavramı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr mine't-Tefsîr*, 30 cilt, ed-Dâr et-Tûnisiyye li'n-Neşr, Tunus 1984.
-, *İslam , İnsan ve Toplum Felsefesi*, (çev. Vecdi Akyüz), Rağbet Yay., İstanbul 2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed, *Lisânü'l-Arab*, 15 cilt, Dârü Sâdır, Beyrût trs.
- İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye, *er-Rûh*, (thk. Yûsuf Alî Bedyîvî), Dârü İbn-i Kesîr, Beyrut 2011.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' ed-Dımaşkî eş-Şafiû, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 4 cilt, Dârü İbn-i Kesîr, Beyrut 2013.
-, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11 cilt, (thk. Abdülkâdir el-Arnâvût), Dârü İbn-i Kesîr, Beyrut 2015.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn el-Hanbelî, *Ehvâlü'l-Kubûr ve Ahvâlü Ehlîhâ ile'n-Nüşûr*, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1994.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsân*, (çev. Süleyman Ateş), AÜİF Yay., Ankara 1975.
- Kalkan, Ahmed, *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*, 10 cilt, Davud Emre Yay., İstanbul 2011.
- Kaplan, Abdurrahim, *Kur'an-ı Kerim'de Ölüm Olgusu*, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şırnak 2012, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Karagöz, Mustafa, *Selefi Yorumları Bağlamında Şenkîti ve Advâü'l-Beyân Adlı Tefsiri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2001, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Karaman, Hayrettin, Ali Özek, İbrahim Kafi Dönmez vd., *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, TDV Yay., 23. Baskı, Ankara 2010.
- Karataş, Adem, *Ayet ve Hadislerde Ölüm ve Sonrası*, Serhat Yay., Konya 2009.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'an-ı Kerim'de İnsan Psikolojisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kavşut, Mehmet Sait, "Kur'an'da İnsanın Yaratılış Aşamaları (Te'vilât Ekseninde Bir Değerlendirme)", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: VII, Nisan 2012, s. 289-301.

- Kavuştu, Mehmet, *Kur'an'da Ahiret Hayatı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2007, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kaya, Murat, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Ayetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, *Usûl: İslam Araştırmaları*, Ocak-Haziran 2016, Sayı: 25, s. 159-204.
- Kesgin, Salih, “Âyetleri Anlamada Hadis Algısının Etkisi (Nisâ Sûresi 1. Âyet Ekseninde Bir Tahlil Denemesi)”, *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (ed. Bilal Gökür, Necdet Yılmaz ve Ömer Kara), İlim Yayma Vakfı Yay., İstanbul 2009, s. 477-490.
- Kocabaş, Şakir, “Kur'an ve Hadislerde Kıyamet Günü”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2001, C: VI, Sayı: 11, s. 129-154.
- Komisyon, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, DİB Yay., Ankara 2009.
- Köker, Yasemin, *İlgili Kur'an Ayetleri Bağlamında Dünya ve Ahiret Hayatında Zaman*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2014, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Köse, Saffet, “Rüşd” (Fıkıh), *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, s. 298-300.
- Kulla, Florida, *Kabir Hayatı ve Arnavutluk'ta Ahiret Anlayışı*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2008, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *et-Tezkire fî Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*, (thk. Yûsuf Alî Bedyîvî), Dârü İbn-i Kesîr, Beyrut 2008.
- Kutluer, “İnsan”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, s. 320-323.
-, “Medeniyet”, *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 296-297.
- Ma'rûf, Nâif, *el-İnsân ve'l-Akl*, Dâru Sebîli'r-Reşâd, Beyrut 1995.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te'vilâtü Ehl-i Sünne*, 5 cilt, (thk. Fatıma Yûsuf el-Haymî), Müessesetü'r-Risale Nâşirûn, 1. Baskı, Beyrut 2004.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, “Ölümden Sonraki Hayat”, (çev. Hasan Çelikkaya), *İslam Medeniyeti Dergisi*, Sayı: 14, 15 Eylül, İstanbul 1998, s. 7-10.
- Mutahhari, Murtaza, *Kur'an'da İnsan Tanımı (Me'aric Suresi'nin Tefsiri)*, (çev. Hasan Kanaatlı), Kevser Yay., İstanbul 2008.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, (thk. Yâser Hasen), Mü'essesetü'r-Risâle, Beyrut 2015.

- Müslim, Mustafâ, I'yâde el-Kebîsî, Ahmed el-Bedevî vd., *et-Tefsîrû'l-Mevdû'î li Süveri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 10 cilt, Câmi'atü's-Şârika, Şârika 2010.
-, *Mebâhis fi't-Tefsîri'l-Mevdû'î*, Dârü'l-Kalem, Dimeşk 1989.
- Nablûsî, Muhammed Râtib, *Mevsûatu'l-Îcâzi'l-İlmî fi'l-Kur'ân ve's-Sünne Âyâtullah fi'l-İnsân*, Dâru'l-Mektebî, Dimeşk 2007.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, 3 cilt, Dârü İbn-i Kesîr, Beyrut 2011.
- Nurbaki, Haluk, *İnsan Bilinmezi*, Damla Yay., İstanbul 1991.
- Okumuş, Mesut, "Kur'an ve Sünnette Dünya ve Ahiret Hayatına Bakış", *Diyanet İlmî Dergisi*, Sayı: 1, C: 46, Ocak-Şubat-Mart 2010, s. 131-141.
- Özen, Şükrü, "Mâturîdî", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 146-151.
- Özler, Nermin, *Kur'an'da İnsanın Olumlu ve Olumsuz Özellikleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özsoy, Ömer ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an: Sistemik Kur'an Fihristi*, Fecr Yay., Ankara 2006.
- Öztürk, Mustafa, "Kur'an'ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı", *TASAVVUF: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı: XVI, 2016, s. 65-86.
-, *Kur'an ve Yaratılış*, KURAMER Yay., İstanbul 2015.
-, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*, Ankara 2003, XXVIII, s. 292-293.
-, "Tefsîrû'l-Kur'ân'il-Azîm", *DİA*, Ankara 2011, XXXX, s. 295-297.
- Öztürk, Mustafa ve Mertoğlu, Mehmet Suat, "Zemahşerî", *DİA*, İstanbul 2013, XXXXIV, s. 235-238.
- Öztürk, Recep, *Kur'an Penceresinden İnsan ve Mutluluk Yolları*, Gülhane Yay., İstanbul 2008.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1997.
- Peker, Hasan, *Kur'an'da Ulûhiyet Açısından Allah-İnsan Münasebeti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî, *Mefâtihi'l-Gayb*, 32 cilt, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1981.

- Rûmî, Fehd b. Abdurrahmân, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicuh*, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd 1998.
- Sa'dî, Dâvûd Selmân, *el-Kiyâme beyne'l-İlm ve'l-Kur'ân*, Dâru'l-Harfî'l-Arabî, Beyrut 1999.
-, *Esrârü Halki'l-İnsân el-'Acâib fi's-Sulbi ve't-Terâib*, Dâru'l-Harfî'l-Arabî, Beyrut 1999.
- Sarı, Mehmet, *Kur'an Işığında İnsanın Yaratılış Gayesi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Serter, Zehra, *Kur'an-ı Kerim'de Kınanan İnsan*, Çanakkale Önkökiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sharivkhan, Galimbek, *Kur'an'da Ölüm Sonrası ve Reenkarnasyon*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sherrington, Sir Charles, *Man, On His Nature*, Doubleday Anchor Books and Cambridge University Press, New York 1955.
- Sülemî, Abdulazîz b. Sâlih, *Tefsîru Âyâtî'l-Kur'ân an Alâkati'l-Melâike bi'l-İnsân*, Medîne-i Münevvere el-Câmia el-İslâmiyye Kur'ân Fakültesi Tefsir Bölümü, Medine 1411, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şafîî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 17 cilt, Merkezü Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâtî'l-Arabîyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003.
-, *el-Budûrî's-Sâfire fî Umûri'l-Âhire*, (thk. Ebû Muhammed el-Mısırî), Mü'essesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1991.
- Şimşek, Mehmet Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Kitap Dünyası Yay., Konya 2011.
-, *Kur'an'ın Ana Konuları*, Beyan Yay., İstanbul 2005.
- Şinkîî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed, *Advâü'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, 9 cilt, Dâru Âlemi'l-Fevâid, Cidde trs.
- Tabbarâ, Reem, *Kur'an-ı Kerim'deki İlm-i İcaz Bağlamında İnsanın Yaratılışı*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2015, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî, *Câm'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 26 cilt, (thk. Abdullah b. Abdülhasen et-Türkî), Dâru Hecr, trs.

- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Abbâd b. el-Abbâs et-Talekânî, *el-Muhît fi'l-Lüga*, 12 cilt, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1994.
- Topaloğlu, Bekir, "İslam'da Ölüm", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 34-35.
-, "Kıyamet", *DİA*, Ankara 2002, XXV, s. 516-522.
-, "Âhiret", *DİA*, İstanbul 1988, I, s. 543-548.
- Toprak, Süleyman, "Âhiretin İlk Durağı: Kabir", *Din ve Hayat Dergisi*, Haziran 2012, Sayı: 16, s. 76-79.
-, "Haşır", *DİA*, İstanbul 2009, XVI, s. 416-417.
-, "Kabir" (Kelam), *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, s. 37-38.
- Tuncer, Faruk, *el-Hâkka Suresi Tefsiri Denemesi ve Bu Suredeki Kıyamet Sahneleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tütün, Sevgi, *Kur'an'da Hayat ve Ölüm Kavramları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Uludağ, Süleyman, "Halife", *DİA*, İstanbul 1997, XV, s. 299-300.
- Yavuz, Ömer Faruk, "Kur'an'a Göre İnsan Hayatı", *Ekev Akademi Dergisi*, Sayı: 29, Rize 2006, s. 89-110.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ba's", *DİA*, İstanbul 1992, V, s. 98-100.
-, "Beyzâvî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, s.100-103.
-, "Peygamber", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, s. 257-262.
-, "Kıyamet Alâmetleri", *DİA*, İstanbul 2007, XXV, s. 522-525.
- Yetik, Zübeyir, *İnsanın Serüveni*, Beyan Yay., İstanbul 1991.
- Yıldırım, Duran Ali, *Kur'an'a Göre İnsanın Yaratılışı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yıldırım, Hüseyin, *Kur'an'da Cennet ve Cehennem Tasvirleri*, 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1999, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yıldırım, Suat, "ed-Dürrü'l-Mensûr", *DİA*, İstanbul 1994, X, 39.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vîl*, 6 cilt, (thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Alî Muhammed Mu'avvaz), Mektebetü'l-Ubeykân, Riyâd 1998.
-, *Esâsü'l-Belâğa*, 2 cilt, Dârü Sâdır, Beyrut trs.

Zeyn, Muhammed Bessâm Rüşdî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Meâni'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2 cilt, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut 1995.

Zülaloğlu, Fevzi, *Kur'an'da İnsan*, Ekin yay., İstanbul 2012.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

- İsim: Ozat SHAMSHİYEV
- Doğum Yeri: Kazakistan/ Taraz Eyaleti
- Doğum Tarihi: 13.09.1990
- Uyuşu: Kazak
- Medeni Durumu: Evli
- Ehliyet: BC Kategori

ÖĞRENİM DURUMU

- Lise: Şona Smahanoğlu Lisesi - Taraz/ Kazakistan 5/5
- Önlisans: Anadolu Üniversitesi Dış Ticaret Bölümü 3,41/4
- Üniversite: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mezunu 3,91/4
- Yüksek Lisans: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (Tefsir Dah) 3,98/4

YABANCI DİL VE DÜZEYİ

- Kazakça [okuma: çok iyi yazma: çok iyi konuşma: çok iyi] - Ana Dili
- Rusça [okuma: çok iyi yazma: çok iyi konuşma: çok iyi] - YDS: 97,5
- Türkçe [okuma: çok iyi yazma: çok iyi konuşma: çok iyi] - ALES: 83,42
- Arapça [okuma: çok iyi yazma: çok iyi konuşma: orta] - YDS: 88,75
- İngilizce [okuma: çok iyi yazma: orta konuşma: orta] - YDS: 82,5

PROJE, YARIŞMA VE BAŞARILAR

- Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Eğitim ve Kültür Programı Proje Yarışması (ikinci)
- Kur'an-ı Kerim İngilizce Meal Yarışması (Konya birincisi)
- Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Birinciliği

İLETİŞİM BİLGİLERİ

- Tel: 0506 784 6644 e-mail: ozat90@mail.ru
-